

KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT
LEUVEN

FACULTEIT LETTEREN
ONDERZOEKSEENHEID
KUNSTWETENSCHAPPEN

Een leefwereld in portretten

Leven en werk van Antonine De Mun (1849-1931)

Wendy Wiertz

Student 0199814

1 master kunstwetenschappen

FOUM5a masterpaper

Prof. dr. Katlijne Van der Stighelen

Academiejaar 2011-2012

Leuven 11 juni 2012

KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT
LEUVEN

FACULTEIT LETTEREN
ONDERZOEKSEENHEID
KUNSTWETENSCHAPPEN

Een leefwereld in portretten

Leven en werk van Antonine De Mun (1849-1931)

Wendy Wiertz

Student 0199814

1 master kunstwetenschappen

FOUM5a masterpaper

Prof. dr. Katlijne Van der Stighelen

Academiejaar 2011-2012

Leuven 11 juni 2012

"Faisons-nous une amitié éternelle dans ce monde où il ne reste rien de durable et d'immobile".¹

¹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 1, Parijs, Rue Barbet-de-Jouy 27, 23 juni 1909: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over hun vriendschap en haar reizen naar verschillende familieleden in Frankrijk. [...] *Laten we een eeuwigdurende vriendschap stichten in deze wereld waar niets duurzaam en onbeweeglijk is.* [...] Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen", 1891-1912, familiearchief d'Ursel.

Abstract

For centuries, only minor research on female artists was conducted. This changed, however, under the influence of feminism in the 1970s. One of these female artists was dilettante Antonine de Mun, duchess d'Ursel. In this masters paper, her life and work are presented for the first time.

Antonine De Mun, born on the 14 November 1849 in Lumigny, France, grew up in the family of Adrien, marquess de Mun, and his second wife Claire Pauline de Ludre-Frolois. In the nineteenth century, the arts were an important part in the education of daughters descended from noble and bourgeois backgrounds. Antonine followed classes in the ladies-studio of painter Charles Chaplin. After her marriage to Joseph d'Ursel and the birth of their four children, she continued drawing and painting. For sixty years De Mun handles pencil and brush. Her oeuvre certainly counts 317 works, but it is presumed that her productivity rate was higher. Much is preserved in private collections.

The large number of works prohibits a detailed analysis of all retrieved objects made by De Mun. Thus this paper concentrates on her oil paintings and pastel drawings. This group consists mainly of portraits. Family members, friends and servants are immortalized in paint. They posed for her in a corner of the drawing room, in the studios of other amateurs or in her own studio in Hingene. Besides portraits, she painted religious works and copies originals. Together with four other artists, De Mun worked on a folding screen, that shows the family properties.

Some works of art were shown to family members and friends during their visits and to a broader public during exhibitions. He participated several times in the art exhibitions of the *Société Artistique des Amateurs* in Parijs. Reviews, published in the magazine *La Revue* and *Le bulletin de l'art ancien et moderne*, praise her mastery as a portrait painter. Her oeuvre was known by a wider public, but family and friends were probably her main market. Although Antonine did not work as a professional, she sometimes received money for orders. Since it did not befit a lady to earn her own money, she gave it to charity. In April 1931, she was knighted to the Leopoldorde for her dedication to charity organizations in Brussels. A month later on May 31, the dowager passed away at the age of 81.

Abstract 2.323 tekens

Masterpaper 108.180 tekens

Dankwoord

Een leefwereld in portretten is een weergave wie een deel uitmaakte in het leven van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel. Dit dankwoord is gericht naar iedereen, die tijdens de afgelopen twee jaar zijn steentje bijdroeg om mijn thesis mee tot een goed einde te brengen.

Allereerst wens ik mijn promotor prof. dr. Katlijne Van der Stighelen te danken, die mij dit onderwerp voorstelde en me steeds goede raad en tips gaf. Steeds waren onze gesprekken stimulerend en verhelderend.

Een tweede uiting van dank is bestemd voor Koen De Vlieger – De Wilde, de beheerder van het kasteel d'Ursel in Hingene. Zijn enthousiasme, contacten met de familie d'Ursel en andere particulieren, advies en steeds warme verwelcoming zijn een grote hulp geweest.

Bij het opsporen naar het oeuvre van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel werd ik steeds gastvrij ontvangen of wanneer dit niet mogelijk was, werden me foto's en informatie doorgestuurd. Hiervoor wil ik graag volgende particulieren en instellingen noemen: talrijke leden van de hertogelijke familie d'Ursel, familie Suykens-Discart, mevrouw Rebecca Stassijns, het echtpaar Stassijns-Spiessens, de zusters H. Vincentius à Paulo in Gijzegem, mevrouw Mia Bonneux en de andere medewerkers van De Notelaer, meneer Jf Cuche van het Atelier Cuche Bonneviot, Christophe graaf de Beaufort, Wilfrid graaf de Virieu, graaf de Liedekerke en Anne-François, graaf d'Harcourt.

Een speciaal woord van dank is gereserveerd voor Baudouin graaf d'Ursel, de familiehistoricus, dankzij wie ik toegang kreeg tot veel persoonlijke documenten, correspondentie en foto's van zowel Antonine de Mun, hertogin d'Ursel, als van haar gezin en vrienden. Hij stond steeds open voor nieuwe vragen over zijn overgrootmoeder.

In verband met belangrijke informatie, nuttige tips en goede ondersteuning gaat mijn dank uit naar prof. dr. Koenraad Brosens, Anneleen Arnout doctoraatsstudente cultuurgeschiedenis vanaf 1750, Mario Detemmerman, medewerker bij het archief Vincentiuszusters in Gijzegem, frère Eloi Merry, archivaris van Abbaye de Maredsous, prof. dr. Hubert Krins, curator van het Kunstarchivs der Erzabtei St. Martin Beuron, E.H. pastoor Patrick Maervoet en Hugo Spiessens, namens de kerkfabriek van de Sint-Stefanuskerk in Hingene, zuster Anne, supérieure générale en zuster Monique van de *Orantes de l'Assomption*, restauratrices Jill en

Ellen Keppens, heemkundige Benny Croket, het echtpaar Van Ranst-Pauwels, mevrouw Magda Claesen, familie Geens en dr. Hanna Klarenbeek, stagebegeleidster bij het RKD in Den Haag.

Hierna zou ik mijn dank willen richten aan fotograaf Stefan Dewickere die prachtige opnames van het oeuvre van de hertogin maakte.

Oprechte dank voor de dienstverlening van het personeel van de Centrale Bibliotheek – waarbij de IBL-dienst en meneer Wasyl Radelicki moeten worden vernoemd –, de Letterenbib en het KADOC in Leuven, de Don Boscobibliotheek in Oud-Heverlee, meneer Baudouin D'hoore, eerstaanwezend assistent en de medewerkers van het Algemeen Rijksarchief in Brussel, prof. dr. Gustaaf Janssens en mevrouw Martine Vermeire van het Archief van het Koninklijk Paleis. Hun hulp was onmisbaar bij de vordering van het onderzoek.

Het abstract werd nagelezen door dr. Emily Thelen-Snow en de Franstalige correspondentie en de catalogue raisonné werden gecorrigeerd door mevrouw Denise Geelen. Bij de zusters trappistinnen van de O.L.V.-abdij Nazareth in Brecht had ik het genoeg om een vijftal dagen in alle rust te mogen schrijven.

Tenslotte zou ik graag mijn klasgenoten, kotgenoten, vrienden, en alle andere mensen willen danken, die elk op één of andere manier betrokken waren bij de totstandkoming van dit werk. Hierbij wil ik Johannes Mechiels, Lien Swinnen, Anke Wolters, Ann-Sophie Veys, Yamina Bens, Céline Batsleer, Henk Coppein en Wouter Verstraeten noemen. Als allerlaatste mag de liefdevolle steun van mijn ouders en naaste familie om mij mijn passie na te laten streven, niet worden vergeten.

Inhoudstafel

Abstract.....	II
Dankwoord.....	III
1. Inleiding	7
2. Biografie	11
3. Een leefwereld in portretten	17
3.1 <i>Inleiding</i>	17
3.2 <i>Oeuvreschatting</i>	17
3.3 <i>Signeerwijze</i>	23
3.4 <i>Materiaal</i>	25
3.5 <i>Antonine De Mun, een portretschilderes</i>	27
3.5.1 <i>Familieportretten</i>	28
3.5.2 <i>Een kijkje achter de schermen</i>	30
3.5.3 <i>Katholiek voor alles</i>	31
3.5.4 <i>Origineel en kopie</i>	33
3.5.5 <i>“Eendracht maakt macht” of tenminste een kamerscherm</i>	35
4. Facetten van het diletantisme	38
4.1 <i>Inleiding</i>	38
4.2 <i>Opleiding</i>	40
4.3 <i>Een atelier en verf</i>	44
4.4 <i>“Exposition de la Société Artistique des Amateurs”</i>	47
4.5 <i>Schilderij bestemd</i>	51
4.6 <i>Maar als je barmhartig bent, laat dan je linkerhand niet weten wat je rechter doet</i> 53	
4.7 <i>In perspectief geplaatst</i>	58
5. Conclusie	67
6. Bibliografie	69

6.1	<i>Archiefbronnen</i>	69
6.2	<i>Werken</i>	70
6.2.1	Artikels	70
6.2.2	Boeken	73
6.2.3	Bachelorpaper	77
6.2.4	Websites.....	77
7	Bijlagen	78
7.1	<i>Lijst bijlagen</i>	78
7.2	<i>Stambomen</i>	82
7.3	<i>Tabellen</i>	86
7.4	<i>Archiefdocumenten</i>	88
7.5	<i>Brief- en dagboekfragmenten</i>	89
7.6	<i>Krantenartikels</i>	128
8.	Afbeeldingen	138
8.1	<i>Lijst afbeeldingen</i>	138
8.2	<i>Afbeeldingen</i>	142
8.2.1	Zwart-witfoto's	142
8.2.2	Kunstwerken	144

1. Inleiding

[...] *I want a lady to be knowledgeable about literature and painting, to know how to dance and play games, [...]*²

Op deze wijze schetste Il Magnifico, een personage in Castigliones *De ideale hoveling* uit 1528, zijn droomidee van een hofdame. Verder werd het belang van muziek voor de vrouw naast literatuur, schilderen en dans, benadrukt.³ Het beoefenen van de kunsten als dilettante werd sterk aangemoedigd, want een cultureel ontwikkelde jongedame werd als een meer geschikte huwelijkskandidate en moeder ervaren.⁴

Door de populariteit van de publicatie raakte dit idee wijdverspreid. Het werd hernomen in andere toonaangevende opvoedkundige handboeken, waaronder *Émile, ou de l'éducation* van Rousseau.⁵ Het zorgde ervoor dat haast alle meisjes uit de adel en de hogere burgerij tot het begin van de twintigste eeuw onderricht in de beeldende kunsten genoten. Hoewel sommigen na hun huwelijk geen potlood of penseel meer aanraakten, waren er getalenteerde dilettanten en ook enkele professionele kunstenaressen, die tijdens hun leven roem genoten. Echter, na hun dood, raakten de meesten vergeten.⁶

“Why have there been no great women artists?” vroeg Linda Nochlin zich in het gelijknamige artikel af, dat in ARTNews in 1971 verscheen.⁷ Hoewel enkele vrouwelijke artiesten in de kunstenaarsoverzichten van Giorgio Vasari, Karel van Mander, Cornelis de Bie en Arnold Houbraken werden opgenomen en er in de negentiende eeuw een paar lexicons aan hen

² Balthasare Castiglione schreef tijdens de Renaissance een handleiding voor de ideale hoveling, die voor het eerst in 1528 werd gepubliceerd. Zijn teksten zijn opgebouwd uit dialogen, die tijdens vier avonden worden gevoerd. Tijdens de derde avond worden de kenmerken van de ideale hofdame geschetst onder meer door Giuliano de Medici, bijgenaamd Il Magnifico (1479-1516). Balthasare Castiglione, *The book of the courtier*, vertaald door George Bull, 3e ed. (Harmondsworth: Penguin books, 1978), 216; Rita Ghesquière, *Literaire verbeelding. Een geschiedenis van de Europese literatuur en cultuur tot 1750*, 3e ed. (Leuven/Den Haag: Acco, 2009), 201-202; Ann Sutherland Harris en Linda Nochlin, *Women artists 1550-1950* (New York: Knopf, 1978), 24; Phyllis Stock, *Better than rubies: A history of women's education* (New York: Capricorn books, 1978), 81.

³ Castiglione, *The book of the courtier*, 94-96.

⁴ Katlijne Van der Stighelen en Lisa Heer, “Amateur artists: Amateur art as a social skill and a female preserve”, in *Women artists*, bewerkt door Delia Gaze, vol. 1 (Londen: Dearborn, 1997), 66-67; Katlijne Van der Stighelen, “Ravissant of astrant, feminien of ‘onvraulic’? Vrouwelijke kunstenaars in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1500 en 1800”, in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, bewerkt door Katlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen (Gent: Ludion, 1999), 37.

⁵ Hoofdstuk V in *Émile, ou de l'éducation* is gewijd aan de opvoeding van Sophie, die model staat voor iedere vrouw. Jean-Jacques Rousseau, *Emile of over de opvoeding*, bewerkt door Jeanne-Marie Noël, vertaald door Anneke Brassinga, Boom klassiek 20 (Meppel: Boom, 1980), 332-366.

⁶ Katlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen, red., “‘Waarom? Daarom! Kunstenaressen in genderperspectief’”, in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950* (Gent: Ludion, 1999), 19.

⁷ Linda Nochlin, “Why have there been no great women artists?”, *ARTNews* 69, nr. 9 (1971): 22-39.

werden gewijd, werden zij tot de jaren '70 van de vorige eeuw slechts in de marge van de historiografie behandeld.⁸ Gelijktijdig met de publicatie van Nochlins artikel en onder invloed van de tweede feministische golf barstte er een onderzoeksgolf naar kunstenaressen los, die zich eerst op de grotere namen concentreerde en later de vergeten vrouwen een nieuw platform bood.⁹

Naast wetenschappelijke en vulgariserende publicaties worden er vanaf de late jaren '70 meer solo- en groepstentoonstellingen rond vrouwelijke artiesten georganiseerd. Enkele voorbeelden van belangrijke tentoonstellingen sinds Nochlins artikel zijn: *Women artists* (1976), *Bloemen in de kelder* (1989), *Elck zijn waerom* (1999-2000) en *Penseelprinsessen I en II* (2012). Ze verschillen van elkaar door hun selectie. De eerste tentoonstelling rond vrouwelijke artiesten was de door Linda Nochlin en Ann Sutherland Harris georganiseerde *Women Artists 1550-1950*, die in 1976 in het County Museum van Los Angeles plaatsvond. Hierin werden alle toenmalig in de Westerse kunstgeschiedenis gekende vrouwen opgenomen. Een tentoonstelling die hetzelfde tijdsvak beoogde, maar kunstenaressen uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden presenteerde, was *Elck zijn waerom*. Deze werd in 1999-2000 in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen en in het Gemeentemuseum Arnhem gepresenteerd. Een decennium eerder werd in Nederland in 1989 het werk van negen schilderessen getoond, die allemaal hadden geleefd en gewerkt in Nederland en in de negentiende eeuw. Ten slotte opende *Penseelprinsessen I en II* dit voorjaar. Hierin staan zowel beroepskunstenaressen als kunstliefhebsters uit de hogere kringen centraal, die in de negentiende eeuw de kunsten beoefenden. In *Penseelprinsessen I*,

⁸ Vanaf 1850 ontstonden er overzichtswerken waarin enkel vrouwelijke kunstenaars werden opgenomen. Voorbeelden hiervan zijn *Die Frauen in der Kunstgeschichte* (1858) van Ernest Guhl, *Women artists in all ages and countries* (1859) van Elisabeth Fries Ellet, *La femme dans l'art* (1893) van Marius Vachon, *Women in the fine arts* (1904) van Clara Erskine Clement en *Women painters of the world* (1905) van Walter Shaw Sparrow. Hanna Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913* (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2012), 14; Alexia Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle* (Parijs: L'Harmattan, 2007), 9; Esther Tobé, "Parels en penseelprinsessen. Kunstenaressen in drie lexica (1550-1800)", in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, bewerkt door Katlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen (Gent: Ludion, 1999), 58-67.

⁹ Het zoeken naar 'vergeten' kunstenaressen kadert in het gelijkheidsdenken. Man en vrouw zijn aan elkaar gelijk. Hieruit volgt dat ook hun werk even belangrijk is. Binnen deze strekking is het boek *Le deuxième sexe* (1949) van Simone de Beauvoir het meest toonaangevend. In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd als reactie op het gelijkheidsdenken, het verschil tussen mannen en vrouwen onderzocht. Binnen de kunstgeschiedenis werd er in deze stroming nagegaan of er zoiets als vrouwelijke esthetiek bestaat. Lucy Lippard had hierin een voortrekkersrol. Ten slotte is er nog een derde stroming, waarin de relaties tussen de onderzochte discipline, macht en sekse worden gedeconstrueerd. Griselda Pollock speelt in dit onderzoek een belangrijke rol. Ook moet de publicatie *Women, art and society* (1994) van Whitney Chadwick worden genoemd. Rozsika Parker en Griselda Pollock, *Old mistresses: women, art and ideology* (New York: Pantheon books, 1981); Whitney Chadwick, *Women, art and society* (Londen: Thames and Hudson, 1994); Veerle Draulans, *Vrouwen-werk. Voor meer V/M diversiteit op het werk* (Tielt: Lannoo, 2012), 150-153 en 161-171.

die doorging van 19 februari tot 27 mei 2012 in Paleis Het Loo in Apeldoorn, werd het accent gelegd op de dilettantes rond het Nederlandse hof. In de tweede tentoonstelling, die doorgaat in De Mesdag Collectie in Den Haag van 30 mei tot en met 26 augustus, wordt het werk van de broodschilderessen getoond.¹⁰

De herontdekking van een steeds groeiend aantal vrouwelijke kunstenaars leidde tot een aantal inzichten rond afkomst, opleidingsmogelijkheden, het al dan niet hebben van een eigen atelier, de keuze voor specifieke genres, de mogelijkheid om het werk tentoon te stellen en te verkopen, de kunstkritieken, de spagaat die veel gehuwde moeders ervaren bij het beoefenen van de kunsten en de motivatie om de kunsten hoog te plaatsen in de opvoeding van dochters. Een aantal aspecten komen aan bod in de bespreking van het leven en oeuvre van de dilettante Antonine de Mun, hertogin d'Ursel (Afb. 8.2.1 nr. 1 en 2).

Geboren in 1849 in het Franse Lumigny-Nesles-Ormeaux wordt de jonge gravin Antonine Marie De Mun onderwezen in tekenen en schilderen.¹¹ Na haar huwelijk met Joseph, zesde hertog d'Ursel (1848-1903) en de geboorte van hun vier kinderen, blijft Antonine haar artistieke talenten beoefenen tot haar dood in 1931. Ze laat een rijk oeuvre na. Het bestaat uit olieverfschilderijen, een kamerscherm, losse tekeningen, aquarellen en vier albums met tekeningen en schetsen.

De bachelorpaper concentreerde zich op het vierde schetsboek met de titel *Album des enfants*. Het werd voornamelijk tussen 1892 en 1898 met potloodtekeningen gevuld. Dit album werd door de familie d'Ursel in langdurige bruikleen gegeven aan het kasteel d'Ursel, dat sinds 1994 eigendom is van de provincie Antwerpen. Daarnaast werd ruime aandacht besteed aan de opvoeding van meisjes uit de hogere klassen in de negentiende eeuw.¹² De masterpaper zal de focus plaatsen op de olieverfschilderijen, de pastelportretten en het beschilderde kamerscherm.

Het onderzoek werd gevoerd aan de hand van een combinatie van eigentijdse bronnen en de huidige werken over kunstenaressen. Tot de eerste groep behoren onder meer de het oeuvre,

¹⁰ Sutherland Harris en Nochlin, *Women artists 1550-1950*; Katlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen, *Elck zijn waerom: vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950* (Gent: Ludion, 1999); Anneke Oele, Miriam van Rijsingen, en Hesther van den Donk, *Bloemen uit de kelder. Negen kunstenaressen rond de eeuwwisseling* (Zwolle/Arnhem: Waanders Uitgevers Zwolle en Gemeentemuseum Arnhem, 1989); Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*.

¹¹ Geraadpleegd op 24 juli 2010, http://www.geneall.net/F/per_page.phpid=148066.

¹² Wendy Wiertz, "Album des enfants. Het schetsboek van Antonine de Mun (1849-1931)" (ongepubliceerde bachelorpaper, Katholieke Universiteit Leuven, 2011).

de dagboeken van Antonine en haar zus, de uitgebreide correspondentie van de hertogin en de nagelaten kasboeken en rekeningen. Voor de tweede groep waren de recente uitgaven van de proefschriften van Creusen en Klarenbeek rond vrouwelijke kunstenaars respectievelijk in België en in Nederland in de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw van belang.¹³ Deze werkwijze zorgt ervoor dat het leven en werk van De Mun ruim worden geïllustreerd en ondersteund door de contemporaine bronnen. Wanneer er Franse citaten worden aangehaald, zijn deze door de auteur vertaald. Tegelijkertijd wordt het geheel door de huidige literatuur in een breder kader geplaatst.

Eerst zullen de biografie en de sociale achtergrond van Antonine De Mun worden besproken. Hierna wordt haar oeuvre bestudeerd, waarbij ruime aandacht aan de olieverfschilderijen, de pastelportretten en het kamerscherm zal worden geschonken. In hoofdstuk vier wordt nagegaan wat de positie van de hertogin in het kunstmilieu was.

¹³ Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle*; Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*.

2. Biografie

*"Comme pour les beaux tableaux,
le temps apporte à l'amitié l'accent profond et harmonieux dont lui seul a le secret."*¹⁴

Antonine Marie De Mun wordt op 14 november 1849 in Parijs geboren. Ze is het oudste kind uit het tweede huwelijk van haar vader Adrien Alexandre Adelaide Henri, de tweede markies de Mun.¹⁵ Na het overlijden van zijn eerste vrouw Antoinette Eugénie Ferron de la Ferronnays (1813-1842) hertrouwt de weduwnaar en vader van Robert (1839-1887) en Albert (1841-1914) met Claire Pauline de Ludre (1828-1877). In dit huwelijk worden na Antonine nog drie kinderen geboren: haar zus Alix Adelaide, liefkozend Sissy genoemd (1851-1941), Bernard Louis (1854-1921) en Marie Adrienne (1856-1918) (7.2 stambomen, figuur A.1: Stamboom familie de Mun).¹⁶ Tijdens de lente en zomer woont de familie De Mun op het familiedomein in het Franse Lumigny-Nesles-Ormeaux, terwijl de herfst wordt doorgebracht in Fontenay. De geboorte van Antonine was in Parijs, aangezien de markies en zijn gezin daar resideren tijdens de winter.¹⁷

Tijdens de Frans-Duitse oorlog in 1870 worden Antonine en Sissy uit veiligheidsoverwegingen ondergebracht bij familie in Brussel.¹⁸ Hier ontmoet ze haar

¹⁴ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 2, Hingene, 19 augustus 1912: Antonine de Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over vriendschap en haar kinderen. [...] *Net als voor mooie schilderijen voegt de tijd een diepgaand harmonieus accent aan vriendschap toe, op een manier waarvan hij alleen het geheim bezit.* [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen".

¹⁵ Antonine De Mun was de kleindochter van Claude Adrien de Mun (1773-1848) en Émilie, gravin d'Ursel (1782-1849), die voor het eerst de titel markies en markiezin droegen, terwijl voordien de adellijke titel van graaf en gravin de Mun en d'Arblade gevoerd werd. Geraadpleegd op 24 juli 2010, http://www.geneall.net/F/per_page.phpid=148066; Éric Cusas geeft in zijn boek de definitie van een markies. De oorspronkelijke betekenis was een graad in het leger, namelijk van een militaire chef die bevoegd was voor de wacht van een marka of grensgebied. Later, in het Ancien Regime, veranderde de militaire functie naar een eretitel, gekoppeld aan een bepaalde oppervlakte landgoed, namelijk het markiesschap. Éric Cusas, *Le status de la noblesse en France et en Belgique: Précis de législation nobiliaire et héraldique* (Brussel: Bruylant, 2002), 93.

¹⁶ Robert Marie Albert Ferdinand graaf de Mun huwde in 1864 met Berthe de Ladoucette (1845-1865). Na haar overlijden hertrouwde hij in 1867 met Jeanne prinses de Beauvau-Craon (1848-1924). Politicus Adrien Albert Marie graaf de Mun trouwde in 1867 met Simone d'Andlau (1848-1934). Antonine Marie gravin de Mun (1848-1931) huwde in 1872 met Joseph, zesde hertog d'Ursel (1848-1903). Haar zus Alix Adelaide gravin de Mun (1851-1941) trouwde in 1874 met Pierre graaf d'Harcourt (1842-1921). Bertrand Louis graaf de Mun (1854-1921) werd priester en Marie Adrienne gravin de Mun (1856-1918) werd in 1879 de vrouw van Roger graaf de Francqueville (1852-1933). Leo van de Pas, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://worldroots.com/brigitte/royal/plantagenet/claudeadriendesc1773.htm>.

¹⁷ Antonine De Mun, "Journal d'Antonine", dagboek (Ciney, 1861-1872), privébezit Baudouin d'Ursel.

¹⁸ Frankrijk verklaarde Duitsland in augustus 1870 de oorlog, maar moest na anderhalve maand capituleren in Sedan. Een inderhaast uitgeroepen Derde Franse Republiek zette de strijd voort, maar de val van Parijs in januari 1871, betekende het einde. Emmanuel Gerard, *Hedendaagse geschiedenis*, 12e ed. (Leuven: Acco, 2008), 81; Wolfram Siemann, "Der Deutsch-Französische Krieg und die Reichsgründung 1870/71", in *Gesellschaft im*

toekomstige echtgenoot, Joseph d'Ursel (Afb. 8.2.1 nr. 3). Hij is op 3 juli 1848 geboren. Zijn ouders zijn Léon, vijfde hertog d'Ursel en zijn tweede echtgenote Henriette d'Harcourt (7.2 stamboom A.2: Stamboom familie d'Ursel-d'Harcourt).¹⁹ Aanvankelijk is Joseph na zijn studies in Namen en Leuven voorbestemd voor een carrière in de diplomatie, maar de dood van zijn oudere broer Henri in 1875, zorgt ervoor dat hij na het overlijden van zijn vader in 1878 de volgende hertog wordt.²⁰ Een loopbaan in de administratie en politiek wordt nu beoogd. Hij begint als burgemeester van Hingene. Bij zijn overlijden op 55-jarige leeftijd in 1903 is hij voor de vijfde keer herkozen tot Senaatsvoorzitter.²¹

Joseph en Antonine treden in het huwelijk op 16 maart 1872.²² Een jaar voor haar trouwdag omschrijft de jonge vrouw haar eigen persoonlijkheid in haar dagboek: *“Ik heb een raar karakter, vrolijk en zorgelijk tegelijk. Het lijkt alsof ik een groot geluk nodig heb en het*

Aufbruch Deutschland 1849-1871 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997), 298–306; Pamela Pilbeam, “Upheaval and continuity, 1848-1870”, in *The short Oxford history of France. Revolutionary France 1788-1880*, bewerkt door Malcolm Crook (Oxford: Oxford University Press, 2002), 43.

¹⁹ Jean-Charles-Marie-Léon, vijfde hertog d'Ursel (1805-1878) huwde eerst met Madeleine-Marie-Sophie d'Harcourt (1812-1842) met wie hij drie kinderen kreeg: Maria-Joséphine-Madeleine (1833-1885) die in 1854 met Justus prins de Croÿ (1824-1908) huwde, Albert (1835-1836) en Henri (1839-1875) die in 1873 met Isabelle burggravin de Clermont-Tonnerre (1849-1921) trouwde. In 1842 overleed Sophie d'Harcourt en Léon d'Ursel hertrouwde met haar jongste zusje, Henriette-Marie d'Harcourt (1828-1904) bij wie hij zes kinderen verwekte: Joseph (1848-1903) die in 1872 met Antonine-Marie de Mun huwde, Sophie (1851-1932) die in 1879 met Charles graaf von Schönburg-Glauchau (1832-1898) trouwde, Juliette (1853-1936) die in 1882 met Robert de Bourbon graaf de Busset (1848-1918) in het huwelijksbootje stapte, twee dochters Augustine Carola (1860-1874) en Marguerite (1863-1877) die vroegtijdig overleden en tenslotte Léon-Léopold (1867-1934) die in 1900 met Jeanne gravin de Franqueville (1881-1931) trouwde. Baudouin d'Ursel, *Les Schetz: la maison d'Ursel*, Recueil de l'office généalogique et héraldique de Belgique 55 (Brussel: Association royale office généalogique et héraldique de Belgique, 2005), 436; Raoul du Sart de Bouland, *Le duc d'Ursel 1848-1903* (Doornik/Parijs: Établissements Casterman S.A. éditeurs, 1904), 19. Baron du Sart de Bouland vergat wel Albert d'Ursel, die voor zijn eerste verjaardag stierf, te vermelden.

²⁰ Henri d'Ursel liep tyfus op tijdens zijn dienst bij de gewonden van de slag bij Sedan, enkele jaren voor zijn overlijden. De gevolgen ervan maakten hem zwakker voor nieuwe infecties. Joke Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, Kasteel d'Ursel. Historische publicaties 3 (Antwerpen: Provinciebestuur Antwerpen, 2006), 146; Koen De Vlieger-De Wilde en Joke Bungeneers, “Kasteel d'Ursel in Hingene: from maison de plaisance to ducal lieu de mémoire?”, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 88 (2010), 464; Baudouin d'Ursel, “Henri d'Ursel”, *Bulletin de l'Association de la Famille d'Ursel*, 1997, 6. In de biografie over Isabelle de Clermont-Tonnerre, weduwe van graaf Henri d'Ursel, wordt zijn ziekteproces en sterven op geromantiseerde wijze weergegeven. M. De Dainville, *Isabelle de Clermont-Tonnerre: comtesse Henri d'Ursel, fondatrice des Orantes de l'Assomption, 1849-1921* (Parijs: P. Lethielleux, 1939), 80-83.

²¹ Joseph begon zijn politieke loopbaan als burgemeester van Hingene en provincieraadslid voor het kanton Puurs. In 1885 legde hij deze functies neer om vier jaar lang gouverneur van Henegouwen te zijn. Na het gouverneurschap werd hij opnieuw burgemeester van Hingene en zetelde hij vanaf 1889 in de senaat, waar hij tussen 1899 en 1903 tot voorzitter ervan werd verkozen. Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 20-23; P. Verhaegen, “Ursel (Marie-Charles-Joseph, sixième duc d'Ursel)”, *Biographie nationale*, 25 (Brussel: l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, 1932), 927-929.

²² 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 3, Parijs, 19 februari 1872: Antonine kondigt haar eigen huwelijk aan. *Journal interrompu par la conclusion de mon mariage fixé au 16 mars !* in De Mun, “Journal d'Antonine”; du Sart de Bouland, *Le duc d'Ursel 1848-1903*, 48; Reginald Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>.

boezemt me geen angst in om dat geluk te beleven, omdat het vaak door jaren van verdriet gecompenseerd wordt. Aan de andere kant zou zo'n groot geluk misschien slecht zijn voor mijn ziel. Enfin, ik reken te veel en dat zal de goede God vast geen plezier doen. Hij is zo goed voor mij, ik zou aan Hem twijfelen. Neen, nog geen duizend keer, neen.'²³

De laatste notitie in dit dagboek is de aankondiging van haar huwelijk.²⁴ Haar nieuwe woonst wordt het Hôtel d'Ursel op de Brusselse Houtmarkt. De zomer en een deel van de herfst worden doorgebracht in het kasteel d'Ursel in Hingene, het buitenverblijf van de familie. Hier wonen niet alleen Antonine en haar gezin, maar ook haar schoonfamilie en dienstpersoneel.²⁵ De hertogin leidt er een luxueus leven, wat uit haar koop- en reisgedrag kan worden afgeleid. Aan de hand van haar kasboeken en kwitanties kan worden opgemerkt dat aankopen in de betere buurten van de Belgische hoofdstad worden gedaan. Traditioneel is Brussel onderverdeeld in een boven- en een onderstad. In de eerste bevinden zich de administratieve instellingen en de structuren van de politieke, gerechtelijke, economische en culturele macht. De adel woont vanaf de tweede helft van de negentiende in de omgeving van het Warandepark en de burgerij verhuist naar randgemeenten zoals Sint-Joost-ten-Node, Elsene en Sint-Gillis. Hoewel de familie d'Ursel op de Houtmarkt blijft wonen, doen zij geregeld hun inkopen in de meer luxueuze winkels, zoals *Old England* en bezoekt Antonines dochter Riri een damesatelier in Sint-Joost-ten-Node.²⁶

²³ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 4, Lumigny, maandag 25 september 1871: Antonine De Mun analyseert haar eigen karakter op 22-jarige leeftijd. [...] *J'ai un drôle de caractère gai et inquiet à la fois. Il me semble que j'ai un besoin de bonheur extraordinaire et que cela ne me ferait pas peur de l'éprouver en pensant que c'est si souvent compensé par des années de malheurs. Et d'un autre côté un grand bonheur serait peut-être mauvais pour mon âme. Enfin, je calcule trop, cela ne plait pas au bon Dieu. Il est si bon pour moi, je pourrais douter de lui. Non, mille fois non.* [...] De Mun, "Journal d'Antonine".

²⁴ Zie voetnoot 23.

²⁵ De vaste verblijfplaats van de familie d'Ursel was in het Hôtel d'Ursel op de Houtmarkt in Brussel, maar een groot gedeelte van de zomer en herfst werd doorgebracht in Hingene. Katlijne Van der Stighelen, *Vrouwenstreken: onvergetelijke schildersessen uit de Lage Landen* (Tielt: Lannoo, 2010), 106. In 1973 werd het kasteel d'Ursel door Henri, achtste hertog d'Ursel verkocht aan de gemeente van Hingene, waarna het in 1977 eigendom werd van de Vlaamse Gemeenschap. Uiteindelijk kocht de provincie Antwerpen het over van de Vlaamse Gemeenschap op Nieuwjaarsdag 1994 en deze renoveert het en stelt het samen met het omliggende park open voor het grote publiek. De Vlieger-De Wilde en Bungeneers, "Kasteel d'Ursel in Hingene: from maison de plaisance to ducal lieu de mémoire?", 462; Koen De Vlieger-De Wilde, "Zomers in Hingene", *Kasteel d'Ursel magazine*, februari-maart-april 2012, 4-5.

²⁶ Anoniem, *Rekening Old England*, familiearchief d'Ursel (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel, 16 januari 1902); Claire Billen en Jean-Marie Duvosquel, *Brussel*, bewerkt door Jean Dethier, Steden in Europa (Antwerpen: Mercatorfonds, 2000); 108-125 en 154-155; Claire Billen, *De marktplaatsen van de vijfhoek*, Brussel, stad van kunst en geschiedenis 26 (Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: Dienst Monumenten en Landschappen/ Stad Brussel, 2000), 19-28. Laermans beschrijft dat de tweedeling in de stad Brussel is gebleven. Rudi Laermans, "Downtown Brussels: a portrait", in *The urban condition: space, community, and self in the contemporary metropolis*, bewerkt door Dirk De Meyer en Kristiaan Versluys (Rotterdam: 010 Publishers, 1999), 300-307. *Old England* is een voorbeeld van een warenhuis. Warenhuizen waren nieuw in de negentiende eeuw en waren een kenmerk van een maatschappij, die niet langer objectgericht

Dezelfde kasboeken, aangevuld met bewaarde hotelrekeningen en de correspondentie vertellen dat de hertogin erg reislustig is. Een normaal jaar kan als volgt worden ingedeeld: De winter wordt doorgebracht in Brussel. In de lente gaat de hertogin op bezoek bij haar jongere zus Sissy, gravin d'Harcourt, in het Franse Grosbois en bij haar vader in Parijs. De zomers en een groot deel van de herfst verhuist de familie d'Ursel naar Hingene, maar tijdens de maand juli verblijft Antonine enkele weken in het kuuroord van Mont-Dore. Na het huwelijk van haar kinderen en de intrede van Pauline in het klooster worden verblijven in hun woonsten toegevoegd. Hiernaast zijn er nog eenmalige uitstapjes naar Antwerpen, Amsterdam en een reis door Zwitserland in 1898. Een voorbeeld is het jaar 1898. Aan de hand van haar brieven kan het als volgt worden ingedeeld: van 1 januari tot midden februari woont de hertogin in Parijs. Van midden februari tot 20 maart is ze weer in Brussel. Dan gaat Antonine opnieuw naar Parijs tot eind juni, waarna ze voor vier dagen in Brussel is voor het vertrek naar Hingene. Het verblijf in Hingene wordt onderbroken om tien dagen naar Mont-Dore te gaan. Begin augustus bezoekt ze het bedevaartsoord in Paray-le-Monial, haar zus in Grosbois, waarna ze twintig dagen in het Zwitserse Axenstein is. Op de terugweg naar België, gaat ze opnieuw langs bij haar zus in Grosbois, waarna ze van begin september tot midden november voornamelijk in Hingene woont. Hiernaast reist ze regelmatig naar Brussel en is er een uitstap naar Amsterdam om de tentoonstelling van Rembrandt te bezichtigen. De laatste anderhalve maand van het jaar wordt opnieuw doorgebracht in het Hôtel d'Ursel in Brussel.²⁷

Het hertogelijk paar krijgt vier kinderen: Robert, Henriette, Pauline en Wolfgang (zie bijlage figuur A.3: Stamboom familie d'Ursel-de Mun).²⁸ Hun kindertijd en jeugd wordt door hun

was, maar consumptiedrang vertoonde. Deze omwenteling wordt onder meer beschreven in het artikel "Learning to consume." Hoewel het steden zoals Parijs, New York en Chicago onderzoekt, kon dezelfde verandering in Brussel worden gezien. Rudi Laermans, "Learning to consume: early department stores and the shaping of the modern consumer culture (1860-1914)", *Theory, culture & society* 10 (1993): 79-102.

²⁷ De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen".

²⁸ Het hertogelijk echtpaar d'Ursel kreeg vier kinderen: Robert (1873-1955), Henriette (1875-1934), Pauline (1880-1915) en Wolfgang (1882-1914). Robert huwde in 1898 met Anne Sabine Franquet de Franqueville (1877-1941). Net zoals de hertogen voor hem wordt hij klaargestoomd voor een politieke carrière. Hij start bescheiden als gemeenteraadslid en burgemeester in Hingene rond de eeuwwisseling, maar al snel klimt hij op in de Belgische politiek. Hij houdt zich echter veel liever bezig met ceremoniële en protocollaire taken.. Henriette trouwde in 1904 met weduwnaar Henri de Boissieu (1871-1912), Pauline trad in bij de franciscanessen-missionarissen van Maria. Wolfgang-Pie-Benoît trouwde met Zoé Jacqueline de Néverlée (1884-1971) en ging het Belgische leger in, waar hij in 1903 werd benoemd tot het derde lansiersregiment in Brugge. 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 4](#), Brussel, 20 februari 1903: hertog Joseph schrijft aan zijn moeder dat Wolfgang benoemd wordt aan het derde lansiersregiment in Brugge.[...] *Wolfy vient d'être nommé au 3eme régiment de lanciers à Bruges. [...] Joseph d' Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903", 1901-1903, familiearchief d'Ursel; du Sart de Bouland, Le duc d'Ursel 1848-1903, 71; Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>; Joke Bungeneers en Koen De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners**

moeder gedurende vijftig jaar met potlood en inkt nauwkeurig vastgelegd in vier albums. Het alledaagse leven – de eerste stapjes, kinderziekten, huisdieren, daguitstappen en reizen – krijgen allemaal een plek.²⁹

Niet alleen koestert Antonine haar familie. Jarenlang bewondert ze haar ‘tante’ Pauline Craven (1808-1891).³⁰ Officieel is ze geen familie, want ze is de zus van de overleden eerste echtgenote van de markies de Mun. Toch ziet de jonge Antonine steeds uit naar de bezoeken van haar ‘tante’, die ze steeds zorgvuldig in haar dagboeken noteert.³¹ Ook de publicatie van Cravens *Récit d'une soeur* gaat niet onopgemerkt voorbij. Hierin beschrijft ze het geestelijk leven van haar protestantse schoonzus Alexandrine d'Alopeus, die zich bekeerde tot het katholicisme.³²

Na de dood van Craven in 1891, wordt de vriendschap met Maria von Hohenzollern-Sigmaringen (1845-1912) hechter.³³ Door haar huwelijk met Filips, de broer van koning Leopold II, heeft ze de titel van gravin van Vlaanderen gekregen.³⁴ Hun bijna dagelijkse correspondentie tussen 1891 en 1912 is grotendeels bewaard.³⁵ Hierin schrijven ze over hun

(Leuven: Davidsfonds, 2012), 14-15, 81 en 96. Al hun kinderen kregen een koosnaam, afgeleid van hun voornaam: Robert werd Bob genoemd, Henriette Riri, Pauline Popol en Wolfgang werd afgekort tot Wolfy. Antonine en haar echtgenoot Joseph gebruikten alle twee de bijnamen in hun correspondentie. Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, “Correspondentie Joseph d'Ursel 1885-1893”, 1885-1893, familiearchief d'Ursel; Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, “Correspondentie Joseph d'Ursel 1894-1900”, 1894-1900, familiearchief d'Ursel; d'Ursel en De Mun, “Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903”.

²⁹ Voor een overzicht van alle tekeningen in de albums wordt verwezen naar de lijst C.1.3 Albums 1873-1913 in de catalogue raisonné. Het vierde schetsboek werd besproken in de bachelorpaper. Wiertz, “Album des enfants. Het schetsboek van Antonine de Mun (1849-1931)”.

³⁰ Pauline de la Ferronays is geboren in 1808 in Londen. Tijdens haar jeugd verblijft ze onder meer in de Engelse hoofdstad, Sint-Petersburg en in Rome. Op die manier raakte ze in verschillende culturen ondergedompeld. In 1834 huwt ze met Augustus Craven, een Engelse diplomaat, die zich onder haar invloed bekeert tot het Rooms-katholieke geloof. Pauline schrijft verschillende boeken, waarvan het *Récit d'une soeur* (1866) het bekendste is. Op 1 april 1891 overlijdt ze op 83-jarige leeftijd. R. Limouzin-Lamothe, “Craven, (Pauline de La Ferronays, Mrs Augustus)”, in *Dictionnaire de biographie française*, bewerkt door Roman d'Amat, tome neuvième Clésinger-Dallièrre (Parijs: Librairie Letouzey, 1961), 1176-1177.

³¹ Vanaf de publicatie van *Récit d'une sœur* verwijst Antonine geregeld naar het boek. De Mun, “Journal d'Antonine”.

³² Limouzin-Lamothe, “Craven, (Pauline de La Ferronays, Mrs Augustus)”, 1176-1177; Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 149-150.

³³ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten fragment 6, Brussel, 26 juni 1894: Antonine schrijft aan de gravin van Vlaanderen hoe de gravin van Vlaanderen een leemte in het hart van Antoine opvulde. [...] *Votre Altesse Royale a pris dans mon cœur une place qui était restée fermée et inhabitée depuis la mort de ma chère tante Craven.* [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”. (...) *Uwe Koninklijke Hoogheid heeft de plaats in mijn hart ingenomen, die sinds de dood van mijn geliefde ‘tante’ Craven onbewoond en gesloten was gebleven.* (...)

³⁴ Het leven en werk van de gravin van Vlaanderen komt aan bod in 4.7 *In perspectief geplaatst*.

³⁵ Zowel de brieven van en naar Antonine De Mun zijn bewaard. Het was de gewoonte om na het overlijden de brieven terug te sturen naar de afzender, zoals koning Albert I deed na het overlijden van zijn moeder. 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 7, Brussel, 12 december 1912: Koning Albert I schrijft een begeleidende brief bij de teruggave van de correspondentie tussen de hertogin en zijn moeder. [...] *Parmi les papiers de ma mère, j'ai retrouvé les nombreuses lettres que vous lui avez adressées et je remets à votre disposition ces pages*

familie, vrienden, kennissen, reizen, religie en hun dagelijkse bezigheden. Ze delen een gezamenlijke passie voor tekenen en schilderen, die geregeld in de brieven aan bod komt.

Toch blijft de hertogin niet gespaard van het menselijke leed. In 1903 overlijdt haar echtgenoot plots, waarover ze een jaar later schrijft aan haar schoonbroer Léo d'Ursel: "*Plus le temps avance, plus je suis brisée et désorientée. J'ai perdu ma boussole, le phare de ma vie, l'huile de ma lampe.*"³⁶ Nauwelijks tien jaar later betreurt ze de dood van haar hartsvriendin, de gravin van Vlaanderen.³⁷ Tijdens de Eerste Wereldoorlog verliest ze twee van haar vier kinderen. Eind augustus 1914 sneuvelt haar jongste zoon Wolfgang bij Büdingen en een jaar later overlijdt haar jongste dochter Pauline na een ziekte in Casablanca. Ondertussen verblijft ze als balling in het buitenland en onderhoudt ze een intense briefwisseling met haar andere twee kinderen.³⁸ Na vijf jaar keert ze terug naar Brussel, waar ze haar plaats als hertogin-moeder heropneemt.³⁹ Gravin Paul d'Oultremont, een van haar verre nichten, kende haar op hoge leeftijd. Ze schetste volgend beeld van haar tante: "*Tante Antonine, die mooie, fijne, rasechte vrouw, was echt een hertogin, zoals je die van voorvaderlijke portretten kent. Als gastvrouw combineerde ze vlot tact en esprit met pit. Ze heeft tot aan haar dood haar rol van ouderdomsdeken gespeeld. Zij was de dirigent die niet toeliet dat er binnen de familie d'Ursel ook maar de minste valse noot weerklonk.*" Gravin Raoul de Liedekerke, geboren Hemricourt de Grunne laat de volgende beschrijving na: "*Een sprankelende geest, onverwacht, snel, de Franse geest in haar meest pure vorm.*"⁴⁰ Op 31 mei 1931 overlijdt Antonine de Mun, hertogin-weduwe d'Ursel in Brussel op 81-jarige leeftijd.⁴¹

auxquelles je sais que ma mère tenait beaucoup et où se montre continuellement votre profonde affection pour elle. [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen". (vertaling: Tussen de documenten van mijn moeder, heb ik talloze brieven teruggevonden, die u aan haar heeft geadresseerd. Ik geef deze pagina's, waarvan ik weet dat mijn moeder veel belang aan hechte en waar steeds uw diepste affectie voor haar in werd getoond, aan u terug.)

³⁶ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 8](#), Brussel, 25 maart 1904: Antonine schrijft aan haar schoonbroer Léo d'Ursel over haar verdriet om de dood van haar echtgenoot Joseph. "*Naarmate de tijd verstrijkt, voel ik me meer gebroken en gedesoriënteerd. Ik heb mijn kompas, mijn levenslicht, de olie van mijn lamp verloren.*" Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1904-1931", 1904-1931, familiearchief d'Ursel; Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010

<http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>.

³⁷ De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen".

³⁸ Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 158; Antonine de Mun, "Correspondence d'Antonine et sa famille pendant la guerre '14-'18", 1914-1918, familiearchief d'Ursel.

³⁹ Hedwige d' Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976), 247.

⁴⁰ Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 151.

⁴¹ Dumont de Chassart., geraadpleegd op 24 juli 2010,

<http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>.

3. Een leefwereld in portretten

3.1 Inleiding

Eind 2009 besliste Stéphane, de huidige hertog d'Ursel, om een groot aantal boeken, olieverfschilderijen, siervoorwerpen en enkele meubels in langdurige bruikleen aan het kasteel d'Ursel te geven. Hier zaten ook enkele schilderijen, een tekenalbum en een kamerscherm van de hand van Antonine De Mun tussen.⁴²

Haar overige kunstwerken bevinden zich hoofdzakelijk nog in privéverzamelingen. Dat zorgde ervoor dat het opsporen ervan niet altijd gemakkelijk was. Het idee ontstond dat er meer werken van de hertogin zijn, die bij dit eerste onderzoek nog niet zijn teruggevonden. Daarom wordt een schatting van de grootte van het oeuvre ondernomen, zodat deze hypothese eerst kwantitatief kan worden getoetst. Daarna volgt een interpretatie van het cijfermateriaal, dat rijkelijk wordt geïllustreerd door de contemporaine geschreven bronnen.

De toeschrijving van de gevonden werken was een stuk makkelijker, aangezien het grootste deel van de Muns werk is gesigneerd. De hertogin ondertekende echter niet steeds op dezelfde manier haar schilderijen en tekeningen. Een steekproef wordt uitgevoerd op de signeerwijze, die ze voor haar olieverfschilderijen en pasteltekeningen gebruikte. Nadat de verschillende manieren van signeren zijn gepresenteerd, wordt er nagegaan of er tendensen zijn terug te vinden.

Het resultaat van de zoektocht leverde een oeuvre op dat bestaat uit olieverfschilderijen, een beschilderd kamerscherm, pasteltekeningen, aquarellen en (inkt- en) potloodtekeningen. Het grootste deel van de tekeningen, buiten deze waarvoor pastel werd gebruikt, zijn gemaakt in vier albums. Deze kwamen uitgebreid aan bod in de bachelorpaper. De vierentwintig olieverfschilderijen, één kamerscherm en de drie pasteltekeningen staan nu centraal. Nadat de keuze voor het materiaal nader wordt toegelicht, zal dit deel van het oeuvre thematisch worden behandeld.

3.2 Oeuvreschatting

Voor de oeuvreschatting wordt de volgende methode ontwikkeld: In een eerste kolom worden alle jaren van de werkperiode van de Mun ingevuld. Het was mogelijk om aan de hand van haar oeuvre na te gaan hoe lang ze artistieke talenten beoefende. De dilettante signeerde en dateerde namelijk de meeste schilderijen en tekeningen. Het eerste teruggevonden kunstobject

⁴² Koen De Vlieger-De Wilde, "Antonine De Mun, de artistieke hertogin", *Kasteel d'Ursel magazine*, november-december 2010-januari 2011, 12-14.

is een portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921) (Afb. 8.2.2 nr. 1).⁴³ Dit olieverfschilderij is gedateerd in 1867. Antonine sterft in 1931, wat een mogelijke werkzame periode van vierenzestig jaar betekent. Dit lijkt te kloppen, want het laatste werk van haar hand is geschilderd in 1927. In dat jaar kopieerde ze het portret van haar overgrootmoeder, Victoire de Navailles (1771-1818), waarvan het origineel door Gérard werd geschilderd (Afb. 8.2.2 nr. 28).⁴⁴ Aangezien de hertogin de werken dateerde in het jaar dat ze afraakten, worden ze ingeschreven in dat jaar. Daarom worden een paar kunstvoorwerpen, waarvan uit andere bronnen bleek dat er langer dan één jaar aan werd gewerkt, enkel ingeschreven in het jaar dat ze werden afgerond.

In de oeuvreschatting worden verschillende bronnen verwerkt. Ze omvatten zowel de teruggevonden kunstobjecten als ook de werken waarover werd geschreven. Deze vormen drie categorieën: Een eerste groep zijn de kunstobjecten die werden teruggevonden of waarvan een goede afbeelding beschikbaar is.

Een tweede reeks zijn alle schilderijen en tekeningen, die worden besproken in de dagboeken en correspondentie van de hertogin. Antonine houdt een dagboek bij vanaf haar twaalfde, dus vanaf 1861 tot een maand voor haar huwelijk op 15 maart 1872. Helaas zijn de dagboeken tussen 1863 en 1865 verloren gegaan, maar daar wordt de leemte opgevuld door haar jongere zus Sissy, die zelf ook haar leven documenteert. Na het huwelijk met Joseph d'Ursel stopt Antonine met het schrijven in dagboeken, maar beschrijft ze haar leven in de talloze brieven die ze naar familie en vrienden stuurt. Vooral de bijna dagelijkse correspondentie die ze voert met de gravin van Vlaanderen tussen 1891 en 1912, vormt een grote bron van informatie.⁴⁵

De derde en laatste groep bestaat uit contemporaine, geschreven documenten door anderen. Oorspronkelijk bestond dit onderdeel uit artikels, die in *La Revue* en *Le Bulletin de l'art ancien et moderne* verschenen naar aanleiding van de tweejaarlijkse tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* en de rekeningen van de Brusselse lijstenmakers.⁴⁶ De

⁴³ Een volledige beschrijving van het *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)* kan worden teruggevonden in de catalogue raisonné *B.1 Olieverfschilderijen 1*. In de catalogue raisonné worden alle werken in olieverf en pastel besproken. De andere tekeningen werden geïnventariseerd.

⁴⁴ François Gérard (1770-1837) was een Franse schilder, die werkte in de Neoklassieke stijl. Zijn leermeesters waren de beeldhouwer Augustin Pajou en later de schilder Jacques-Louis David. Via David kwam hij terecht in keizerlijke kringen van Napoleon. Hij was vooral geliefd om zijn portretten. Anoniem, "François, Baron Gérard", *Encyclopedia Britannica online*, geraadpleegd op 4 mei 2012, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/230482/Francois-Baron-Gerard>.

⁴⁵ [...] *Liées depuis de longues années, elles se voyaient ou s'écrivaient tous les jours, [...] d' Ursel, Ombre portée*, 48. (vertaling: [...] *Vrienden sinds lange tijd, zagen of schreven ze elkaar iedere dag. [...]*)

⁴⁶ Uit de correspondentie ontstaat het vermoeden dat Antonine De Mun haar werk opstuurde naar meerdere tentoonstellingen en fancy-fairs in België en Frankrijk. Hierover verschenen mogelijk artikels in andere kranten

artikels overspannen de periode van 1899 tot 1931, met uitzondering van de oorlogsjaren. Vaak geven zij enkel de namen van de deelnemers en het genre weer, zonder diep in te gaan op een bepaald werk. Dankzij de briefwisseling kon worden achterhaald welk schilderij de hertogin had ingestuurd. Deze koppeling kon echter niet worden gemaakt voor de rekeningen van de Brusselse lijstenmakers. De bewaarde jaarrekeningen dateren uit de periode tussen 1897 en 1903. Ze waren niet gedetailleerd. Enkel de houtsoort en de afmetingen van de lijst werden omschreven. Soms werd de materiaalkeuze voor het kunstvoorwerp genoteerd. Nooit stond het onderwerp op deze facturen. Hierdoor is het niet zeker of het om het werk van de hertogin gaat of om dat van anderen. Zeker wanneer aquarel als omschrijving wordt gegeven, blijkt het problematisch. Haar oudste dochter Riri was toen nog niet getrouwd en aquarelleerde veel. De mogelijkheid dat haar werk werd ingelijst en gefactureerd, is erg groot. Hierdoor is besloten om de rekeningen niet mee op te nemen in de schatting.

Elk van deze drie categorieën wordt zelf nog ingedeeld in de subverdelingen ‘olieverfschilderij’ en ‘tekening’. Bij de geschreven bronnen is het niet steeds duidelijk welk type het is. Daarom werd er aan de groepen egodocumenten en de artikels uit *La Revue* en *Le bulletin de l’art ancien et moderne* een derde subcategorie ‘onbepaald’ toegevoegd.

Voordat er wordt overgegaan tot een bespreking van de resultaten, is het belangrijk om toe te voegen dat overlap werd vermeden. Een gevonden schilderij of tekening kan tegelijkertijd worden besproken in het bulletin en/of in de correspondentie. Indien dit het geval is, wordt het enkel meegeteld in één categorie. Om deze informatie niet verloren te laten gaan, werden de verschillende categorieën gekopieerd, maar ditmaal werden in de verschillende velden de onderwerpen ingevuld. Hierdoor bleef een overzicht welk kunstwerk meerdere keren voorkwam in de bronnen.⁴⁷

Het resultaat geeft een totaal van 317 kunstwerken over een tijd van zestig jaar, waarvan vijfendertig olieverfschilderijen. De rest bestaat uit pasteltekeningen, aquarellen en potlood- en-inkt-tekeningen. Wanneer de kunstnares een constante productie zou hebben nagestreefd,

en tijdschriften dan enkel in *La Revue* en *Le bulletin de l’art ancien et moderne*. Ook in een tentoonstellingscatalogus van de *Expositions générale des Beaux-Arts*, gehouden in Brussel in 1881, werd een verwijzing naar twee portretten van Antonine De Mun gevonden. Ze toonde toen het ‘Portrait de la princesse S. de C.’ – waarschijnlijk prinses Carola van Saksen, dat niet is gelokaliseerd – en het ‘Portrait de Mr Robert d’U.’ Hier gaat het om het ‘Portret van Robert, hertog d’Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum’ (Afb. 8.2.2 nr. 8). Dit zou verder onderzocht moeten worden. Anoniem, *Exposition générale des Beaux-arts 1881. Catalogue explicatif* (Brussel: Imprimerie Ad. Mertens, 1881), 50.

⁴⁷ De tabel gemaakt in een excelbestand kan worden geraadpleegd op de bijgevoegde CD-Rom. Het eerste tabblad geeft de tabel zonder de opname van de rekeningen weer. Op het tweede tabblad zijn deze wel opgenomen.

zouden er per jaar ongeveer vijf kunstwerken zijn gemaakt. Om na te gaan of dit een eerder hoog dan wel laag aantal is, zou moeten worden gekeken naar de oeuvre-grootte van andere dilettanten in de negentiende eeuw. Helaas bestaan hier geen cijfers van. Deze zijn wel bekend van verschillende mannelijke en vrouwelijke broodschilders in die periode, maar het is niet gepast om een dilettante als Antonine met hen te vergelijken. Zij hoefde namelijk niet met haar kunst in haar levensonderhoud te voorzien.

Een oplossing is om te kijken naar de jaarproductie. Omdat de meeste kunstwerken zijn gedateerd, is op te merken dat het aantal afgewerkte kunstwerken per jaar schommelt. Dat geeft in de eerste plaats de mogelijkheid om te zien of er trends over verschillende jaren zijn op te merken. Daarna kan worden gekeken of deze aan de biografie zijn te koppelen.

Er zijn vijf tendensen op te merken. Voor 1872 lijkt het aantal kunstwerken per jaar laag te liggen. Dit neemt een hoge vlucht vanaf 1873 tot 1898. Dan daalt de hoeveelheid weer tot 1914. Tussen 1914 en 1919 lijkt er niets te zijn geproduceerd. Na 1919 tot 1931 schildert de hertogin-moeder opnieuw af en toe.

Antonine De Mun woont voor haar huwelijk in Frankrijk. Haar dagboeken, die ze bijhoudt sinds haar twaalfde, vertellen dat ze er een strikte dagindeling op na hield. Op vrijdag 14 februari 1862 noteert Antonine hoe haar tijd in de voormiddag in Parijs wordt ingedeeld. *“Ik heb nog niet verteld hoe mijn dagen in Parijs worden besteed. Ik ga het nu vertellen.*

Eerst, zo vroeg als ik wakker word (het is ongeveer kwart over zes) sta ik op, ik maak het vuur, ik warm het water op om me te wassen; daarna wanneer ik ben aangekleed, steek ik het vuur van Mademoiselle aan; wanneer dat klaar is, trek ik me terug in mijn kamer en bid ik en doe ik een bezinning.

Als er daarna nog wat tijd is, dan schrijf ik in mijn dagboek, anders ga ik ontbijten bij de kleintjes en gaan we naar Melle Lina. Daar, vanaf acht uur tot halfnegen leer ik of geschiedenis van Frankrijk of aardrijkskunde; dan van halfnegen tot negen uur of de tijdslijn of nog aardrijkskunde.

*Van negen uur tot kwart voor tien afhankelijk van de dag uit het Engels of Duits vertalen. Daarna speeltijd van kwart voor tien tot tien uur. Van tien uur tot elf teken ik, Sissy speelt piano. Ik doe later verder.”*⁴⁸ Ook in latere dagboeken herhaalt de jonge Antonine haar

⁴⁸ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 9, Parijs 14 februari 1862: Antonine schrijft over haar dagindeling: [...] *Je n'ai pas encore raconté comment sont employées mes journées de Paris. Je m'en vais les raconter à présent. D'abord, si tôt que je me réveille (il est à peu près 6 heures un quart) je me lève je fais mon feu je fais chauffer de l'eau pour me laver; puis quand je suis habillée j'allume du feu chez Mademoiselle; quand c'est fini je m'enferme dans ma chambre et je fais mes prières et une méditation. Quand après cela il me reste un*

strakke dagindeling, waar steeds een ruim deel van wordt gereserveerd voor tekenen en schilderen. Gezien de discipline die ze gedurende haar hele adolescentie behoudt, wordt gedacht dat ze redelijk veel heeft gemaakt. Soms vermeldt ze in de dagboeken, waarmee ze bezig is. Veel van dit vroege werk is nog niet teruggevonden. Er wordt vermoed dat het zowel om tekeningen, aquarellen, een album als olieverfschilderijen gaat.

Op 15 maart 1872 huwt de jonge gravin met Joseph d'Ursel en verhuist na een verblijf in Italië naar België. Eind juli schrijft haar echtgenoot naar zijn schoonmoeder over de zwangerschap van Antonine. *“Ze blijft lief, teder, schrijft veel, schildert, houdt zich steeds bezig en is 's avonds moe, maar haalt dit in met een goede nachtrust.”*⁴⁹ Van dit verblijf zijn geen tekeningen of schilderijen tot nu toe teruggevonden, maar vanaf de geboorte van hun eerste zoon in 1873 neemt het aantal tekeningen en schilderijen een hoge vlucht. Zowel het opgroeien van Robert als de drie volgende kinderen vormen een ware inspiratiebron en worden zorgvuldig vastgelegd in vier albums. Ze portretteert haar kinderen ook enkele keren. Uit de correspondentie met de gravin van Vlaanderen blijkt dat ze tevens andere familieleden, vrienden en bedienden op papier of doek vereeuwigt. Vaak werden deze portretten als geschenk gegeven en verdwenen ze in privécollecties. Daarnaast kopieert de jonge moeder verschillende kunstwerken, die ophangen in de ouderlijke huizen in Parijs en Lumigny. Ten slotte schreef ze regelmatig in deze periode dat ze veel religieuze werken tekende en schilderde. Hiervan is nauwelijks iets teruggevonden. Het moederschap en het huishouden vormen dus geen belemmering voor haar artistieke activiteiten, aangezien de voedsters, de gouvernantes en het talrijke dienstpersoneel tal van taken overnemen.

peu de temps j'écris mon journal sinon je vais déjeuner chez les petits et nous allons chez Mlle Lina. Là de 8 heures à la demie je fais ou bien de l'histoire de France ou de la géographie; puis de 8 heures et demi à 9 heures ou du tableau chronologique ou encore une demie heure de géographie. De 9 heures à 10 heures moins un quart nous traduisons par écrit ou de l'allemand ou de l'anglais selon le jour. Et puis de 10 heures moins un quart à 10 heures récréation; de 10 à 11 moi je dessine, Sissy joue du piano. Je continuerais plus tard. [...] De Mun, “Journal d'Antonine”. Ze herneemt de dagindeling op 2 februari 1866, 14 oktober 1866, 23 januari 1867, 27 oktober 1870 en 19 november 1870. Helaas zijn de dagboeken tussen 1863 en 1865 (nog) niet teruggevonden.

⁴⁹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 10, Frascati, Italië, 23 juli 1872: Joseph d'Ursel schrijft naar de markiezin de Mun over de zwangerschap van zijn vrouw Antonine de Mun. [...] *Au milieu de tout cela, elle reste gentille, affectueuse, écrit beaucoup, peint, s'occupe toujours et arrive au soir fatiguée mais se rattrapant par une bonne nuit.* [...] Joseph d' Ursel, “Correspondentie Joseph d'Ursel 1856-1884”, 1856-1884, familiearchief d'Ursel.

“Wat betreft het schilderen, heb ik weinig te melden. Mijn gedachten waren elders.”⁵⁰ Vanaf het einde van 1897 begint het aantal kunstwerken af te nemen. In 1898 tekent Antonine nog een aantal tekeningen en schildert ze één portret, maar erna raakt haar jaarproductie tot het begin van de Eerste Wereldoorlog nooit hoger dan drie werken per jaar. Uit de brief, die ze schrijft naar de gravin van Vlaanderen, blijkt dat ze op zoek naar een geschikte echtgenote voor haar oudste zoon Robert, die later de nieuwe hertog d’Ursel zal worden. De huwelijkspolitiek in verband met hem en haar andere twee kinderen – Pauline treedt in het klooster – zal veel van haar tijd innemen. Plus, het onverwachte overlijden van haar man op 15 november 1903 blijkt een grote invloed op haar al dalende productie.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog lijkt Antonine niets te hebben geproduceerd, want er zijn tot nu toe geen kunstwerken teruggevonden uit de periode dat ze in ballingschap in Frankrijk verblijft. Drie mogelijke hypothesen ontstaan. Als de hertogin wel heeft getekend en geschilderd, zijn de eventuele tekeningen en schilderijen achtergebleven in Frankrijk. Een andere mogelijkheid is dat de werken verloren zijn gegaan. Het laatste alternatief is dat ze inderdaad niets heeft gemaakt. Haar dagelijkse correspondentie en de memoires van haar kleindochter Hedwige d’Ursel lijken hierop te wijzen. In de brieven naar haar twee oudste kinderen, Robert en Riri, merkt ze nooit op dat ze gedurende deze jaren artistiek bezig is. Hedwige schrijft in haar memoires het volgende: “Grannie, zij, had eindelijk het bezette België kunnen verlaten en ze ging inwonen bij haar dochter, Rue St-Dominique. Ze had haar trotse zelfzekerheid verloren, arme Grannie! Ze had nog steeds haar grijze krullen, maar haar grijze ogen waren erg dof geworden door het huilen om haar zoon Wolfy, haar broer Albert en tijdens dezelfde winter haar dochter, Pauline, die Franciscaanse was. Deze overleed van uitputting in Marokko, nadat ze tijdens de Balkanoorlog de gewonden in de hospitalen van Constantinopel had verzorgd. Ja, Grannie was helemaal van haar stuk geraakt. Ver van thuis en niemand om te bevelen.”⁵¹ De ballingschap, de dood van haar twee

⁵⁰ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 11, dinsdag 7 en woensdag 8 december 1897: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen dat ze weinig heeft geschilderd tijdens haar verblijf in Frankrijk. [...] *Quant à la peinture, je rapporterai un mince bagage. Mon esprit était ailleurs.* [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”.

⁵¹ In het boek zijn er twee passages, die duiden op het immense verdriet. De eerste is vertaald en opgenomen in de tekst. De tweede vermeldt het terloops: [...] *Tante Jacqueline, dans ce home de sa jeunesse (la Brûlerie, dans le Loiret), se sentant bien seule, entre ses enfants trop jeunes et Grannie toujours larmoyante, m’accueillit comme une amie, une sœur.* [...] d’Ursel, *Ombre portée*, 172 en 230. (vertaling: [...] *Tante Jacqueline, in het huis van haar kindertijd (de Brûlerie, in de Loiret), voelde zich echt alleen, tussen haar te jonge kinderen en Grannie, die steeds treurde. Ze verwelkomde me dus als een vriendin, een zus.* [...])

jongste kinderen Pauline en Wolfgang en van haar oudere broer Albert de Mun lijken de oude vrouw haar levenslust te hebben gekost.

Die hervindt de hertogin-moeder snel, nadat ze terugkeert naar Brussel, waar het Hôtel d'Ursel opnieuw in orde is gebracht. Hedwige schrijft: “*De eerste dagen waren pijnlijk voor Grannie, maar al snel zorgden de bezoeken en de passionele interesse, die ze had voor het leven van anderen, er voor dat ze opnieuw haar draai vond. Ook hernam ze haar gezaghebbende rol in de familie d'Ursel en in de Brusselse gemeenschap.*”⁵² Het zet de nu ouder geworden dame opnieuw aan tot schilderen en in haar laatste tien levensjaren komen nog enkele kunstwerken tot stand.

De algemene conclusie is dat de 317 kunstwerken, die een geheel van teruggevonden en beschreven objecten vormen, het absolute minimum zijn. Het merendeel bevindt zich in privécollecties. Er wordt vermoed dat haar vroege werk, waaronder een tekenalbum, in Frankrijk wordt bewaard. Tevens deelde Antonine haar passie met haar oudste dochter Riri. Het is hoogst waarschijnlijk dat zij een groot deel van haar moeders werk erfde en meenam naar Frankrijk, waar zij na haar huwelijk ging wonen. Ten slotte zijn de portretten, die ze maakte van andermans kinderen en familieleden, vermoedelijk aan hen geschonken en verspreid geraakt in diverse privécollecties. Een lacune zijn de religieuze werken, waarvan uit de brieven blijkt dat ze verschillende heiligen tekende en schilderde. De vraag is of ze bewaard zijn gebleven.

3.3 Signeerwijze

De signatuur wordt op de eenendertig olieverfschilderijen, het kamerscherm en de drie pasteltekeningen bestudeerd. In totaal zijn er vijfendertig objecten (7.3 Tabel 1: *Signeerwijzen Antonine De Mun*).⁵³ Acht zijn niet gesigneerd. Vier zijn toegeschreven en gedateerd via de eigentijdse lijst. Hierdoor kan deze informatie als betrouwbaar worden geacht. De overige kunnen met zekerheid worden aan Antonine De Mun worden toegeschreven, wegens het genre, de compositie en de stijl van de hertogin. Het gaat tevens om schilderijen, die steeds in de familie zijn gebleven en worden vergezeld van een mondelinge overlevering. De

⁵² [...] *Un peu plus tard, [...] , Grannie elle-même se décida à revenir. [...] Les premiers jours lui furent douloureux, mais bien vite, les visites, l'intérêt passionné qu'elle prenait à la vie des autres, sa place dans la société qu'on lui firent retrouver toute son autorité. [...] d' Ursel, Ombre portée, 247.*

⁵³ Vijfendertig kunstwerken is een voldoende grote groep voor een steekproef. In een volgende studie zou dit aantal met de nieuw opgedoken objecten kunnen uitgebreid. Eventueel kunnen dan de tekeningen worden opgenomen.

zevenentwintig andere kunstwerken worden op negen verschillende manieren gesigneerd: ‘Mun Ursel’, ‘Antonine’, ‘M.U.’, ‘A.M.U.’, ‘Mun duchesse d’Ursel’, ‘Mun d^{esse} d’Ursel’, ‘Duchesse d’Ursel’, ‘Antonine de Mun’ en ‘A. de Mun’.

De meest voorkomende signeerwijze is ‘Mun Ursel’. Tien kunstwerken vanaf haar huwelijk met Joseph d’Ursel tot haar overlijden worden op deze manier ondertekend.⁵⁴ De keuze om het oeuvre te signeren met de combinatie van familienamen, is mogelijk beïnvloed door Antonines moeder. Claire Pauline de Ludre-Frolois, de tweede echtgenote van markies de Mun, signeerde haar aquarelportretten met ‘Ludre Mun’. Een afgeleide van ‘Mun Ursel’ is het monogram ‘M.U.’, dat op de drie bediendeportretjes en het portret van *Hippolyte d’Ursel* is aangewend.⁵⁵ Waarschijnlijk gebood het kleinere formaat van de schilderijtjes haar tot deze manier. Een variatie erop is het monogram ‘A.M.U.’, dat voor de kopie in olieverf van het *Portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind* werd gebruikt.⁵⁶

De signeerwijzen ‘Antonine’ en ‘Antonine de Mun’ zijn informeler.⁵⁷ Antonine gebruikt deze enkel in het begin van haar loopbaan tot 1878. Een uitzondering is het gebruik van ‘A. de Mun’ op het kamerscherm, dat in 1911 werd afgerond.⁵⁸

In 1878 overlijdt De Muns schoonvader Léon, vijfde hertog d’Ursel. Joseph, haar echtgenoot, wordt de nieuwe hertog. Vanaf dat ogenblik verwerkt ze haar nieuwe titel in de signatuur. Dit leidt tot verschillende variaties: ‘Mun duchesse d’Ursel’, ‘Mun d^{esse} d’Ursel’, ‘Duchesse d’Ursel’. Vaak gaat het om schilderijen, die buiten de familiekring worden getoond. Een voorbeeld is het portret van hun huisarts Martiny, dat werd getoond tijdens de tweejaarlijkse tentoonstelling van *Société Artistique des Amateurs* in Parijs in 1899.⁵⁹

⁵⁴ *Portret van Claire de Beughem, barones Snoy et d’Oppuers (1879-1946)*, (afb. 8.2.2 nr. 12); *Portret van Wolfgang, graaf d’Ursel (1882-1914) al tekenend*, (afb. 8.2.2 nr. 17); *Copie d’après Chaplin/ Portret van Nicole d’Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937)*, (afb. 8.2.2 nr. 19); *Kopie van een portret van Émilie d’Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind*, (afb. 8.2.2 nr. 20); *Kopie van portret van een onbekend dromend meisje*, (afb. 8.2.2 nr. 22); *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898)*, (afb. 8.2.2 nr. 24); *Portret van Rafaël Spiessens (1916-2001)*, (afb. 8.2.2 nr. 25); *Portret van Isidore Knapen, koetsier/chauffeur in Hingene (?-1946)*, (afb. 8.2.2 nr. 26); *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d’Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818), kopie naar Gérard*, (afb. 8.2.2 nr. 28) en het *Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d’Ursel (1900-1974)*, (afb. 8.2.2 nr. 32).

⁵⁵ *Drie portretjes van bedienden, v.l.n.r. Louis Bonner, bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam..re, kok*, (afb. 8.2.2 nr. 9) en *Portret van Hippolyte, graaf d’Ursel in jachttenue (1850-1937)*, (afb. 8.2.2 nr. 16).

⁵⁶ *Portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind*, (afb. 8.2.2 nr.11).

⁵⁷ *Portret van Alix de Mun, gravin d’Harcourt (1851-1921)*, (afb. 8.2.2 nr. 2); *Portret van een onbekende vrouw met paarse bloemen in het haar*, (afb. 8.2.2 nr. 4); *Portret van Léo(n-Léopold), graaf d’Ursel (1867-1934)*, (afb. 8.2.2 nr. 5); *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas*, (afb. 8.2.2 nr. 7) en het *Portret van Robert, hertog d’Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum*, (afb. 8.2.2 nr. 8).

⁵⁸ *Kamerscherm met de familiale eigendommen*, (afb. 8.2.2 nr. 21).

⁵⁹ *Portret van dr. Martiny, médecin-homéopathe de la famille (?-?)*, (afb. 8.2.2 nr. 15). De andere portretten, die op een gelijkaardige manier werden gesigneerd, zijn Christuskind, (afb. 8.2.2 nr. 14); Portret van een onbekende

3.4 Materiaal

De Muns oeuvre bestaat uit meerdere media, waarbij besloten is om de focus te leggen op de olieverfschilderijen en de pastelwerken. De keuze om de pasteltekeningen mee op te nemen, is genomen omwille van de overeenkomsten met de olieverfschilderijen. De vier pasteltekeningen zijn allemaal portretten, net zoals het merendeel van de olieverfschilderijen. De compositie is gelijk. De Mun koos er meestal voor om haar modellen tot de schouder of tot de borst weer te geven. Slechts zelden is de achtergrond gedefinieerd. Hij wordt opgebouwd uit verschillende tinten van een kleur. Ook zijn er gelijkenissen tussen individuele portretten in de twee materialen.⁶⁰

Een tweede reden is dat de combinatie van de materialen ook werd beoefend door professionele kunstenaressen. Een laatste motief om de gehele groep portretten te bespreken, is dat de combinatie olieverf en pastel door de mannelijke kunstcritici vaker werd toegeschreven aan vrouwelijke artiesten. Het materiaal zou naar hun zachte en warme karakter verwijzen. Hiervoor kan worden verwezen naar de negentiende-eeuwse professionele kunstenaressen Louise De Hem en Thérèse Schwartze.⁶¹ De laatste was een Amsterdamse

man met een pince-nez, (afb. 8.2.2 nr. 23); *Portret van soeur Agnes Sérexhe (1848-1932)*, (afb. 8.2.2 nr. 27) en het pastelportret van *Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais* (afb. 8.2.2 nr. 33)

⁶⁰ De overeenkomsten tussen de individuele kunstwerken komen aan bod in de bespreking van de objecten en in de catalogue raisonné. Een voorbeeld is dezelfde compositie voor de portretten *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas*, (afb. 8.2.2 nr. 7) en *Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d'Ursel (1900-1974)*, (afb. 8.2.2 nr. 32).

⁶¹ Louise De Hem is geboren in Ieper in 1866. Haar artistieke talenten worden opgemerkt door haar inwonende schoonbroer Théodore Ceriez (1832-1904). Hij geeft les aan de Ieperse Academie, waarvan hij in 1891 directeur wordt. Hij geeft de eerste lessen aan De Hem. Ze vervolgt haar opleiding in Brussel en in Parijs. In de Franse hoofdstad volgt ze les bij Alfred Stevens – waar ze kennismakt met pastel - Fernand Cormon en aan de Académie Julian, waar J.J. Benjamin-Constant en J.J. Lefebvre haar werk beoordelen. In 1891 gaat ze terug naar Ieper, waar ze vooral als portretschilderes werkt. Ze voert werken uit in olieverf en in pastel. In 1904 verhuist De Hem naar Vorst, in Brussel en huwt er in 1908 met Frédéric Lebbe. Na de Eerste Wereldoorlog stopt ze schijnbaar met haar kunstenaarsloopbaan. Louise De Hem overlijdt in Brussel in 1922. Jan Dewilde, “Louise De Hem. Ieper 1866- Brussel 1922”, in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, bewerkt door Katlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen (Gent: Ludion, 1999), 284–287; Jan Dewilde, *Louise De Hem 1866-1922*, Inventarissen van het Iepers kunstpatrimonium 7 (Ieper: Stadsbestuur Ieper, 2008), 8-53.

Thérèse Schwartze is geboren in Amsterdam op 20 december 1851. Haar vader, Johann Georg Schwartze, die zelf een portretschilder was, leidt zijn dochter op. Thérèse verblijft enige tijd in München, waar ze les krijgt van Gabriël Max, Franz von Lenback en Piloty. Ze reist tweemaal naar Parijs, waar ze onder meer onderricht volgt bij J.J. Henner. Behalve tijdens de buitenlandse studieverblijven woont en werkt Schwartze haar hele leven in Amsterdam. Ze schildert er figuurstukken, portretten, enkele stillevens. Haar portretten voert ze in olieverf en pastel uit. Schwartze is een veelgevraagd portretkunstenaar. Ook de Nederlandse koninklijke familie geeft haar opdrachten. Bij R. Stang volgt ze les om te leren etsen en lithograferen. Ze is lid van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging *Arti et Amicitiae*. Zelf geeft ze les aan haar nichtje Lizzy Ansingh en aan Reijer Lieman. In 1906 huwt ze met A.G.C. van Duyl. Op 20 december 1851 overlijdt ze in haar huis in de Prinsengracht in Amsterdam. Ulrich Thieme, Felix Becker, en Hans Vollmer, “Schwartze, Thérèse”, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1936), 368; Pieter A. Scheen, “Schwartze, Thérèse”, *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, M-Z en supplement* (Den Haag:

portretschilderes, die vooral een tijdswinst zag in het gebruik van pastel. In tegenstelling tot olieverf hoeft pastel niet te drogen. Dit komt door de samenstelling van het materiaal. Voor olieverf worden de pigmenten met olie gebonden. Dit is zeer weerbestendig, maar het nadeel is dat het heel langzaam droogt. Pastel daarentegen is een geperste pasta van leem en pijpaarde, waaraan kleurpigmenten en Arabische gom zijn toegevoegd.⁶²

Toch moet meteen een nuance worden geplaatst in de genderspecificiteit van pastelkrijt. Ook mannelijke kunstenaars maakten er gebruik van. Nadat de Italiaanse kunstenares Rosalba Carriera (1675-1757) het medium nieuw leven had ingeblazen, won het in de achttiende eeuw aan populariteit dankzij door de Franse pastellisten Antoine Watteau (1684-1721) en Maurice Quentin de la Tour (1704-1788).⁶³ Een voorbeeld binnen de familie d'Ursel is de opdracht die Henriette d'Harcourt, de tweede echtgenote van Léon vijfde hertog d'Ursel en schoonmoeder van Antonine de Mun gaf aan de kunstenaar Bernhard Seibert.⁶⁴ Ze bestelde een reeks waarin hij elk van haar kinderen portretteerde.⁶⁵ Zo bleef onder meer de herinnering aan de jonggestorven dochters Marguerite en Carola tastbaar.

Er moet wel een opmerking worden geformuleerd. Tot nu toe zijn slechts vier pasteltekeningen teruggevonden, waardoor de groep niet representatief lijkt. Uit de oeuvreschatting blijkt echter dat De Mun meer werken heeft gemaakt. Logischerwijze zal ook het aantal pasteltekeningen hoger liggen. De besluiten, die zullen worden getrokken voor deze beperkte verzameling, zouden kunnen worden toegepast op exemplaren die nog in de toekomst zullen opduiken.

Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970), 333; Van der Stighelen, *Vrouwenstreken: onvergetelijke schilders uit de Lage Landen*, 109-110.

⁶² Leo De Ren, *Materialen en technieken van de kunst*, 3 herziene uitgave. (Leuven: Acco, 2009), 33 en 61.

⁶³ Ibid, 33; Chadwick, *Women, art and society*, 132-133.

⁶⁴ Bernhard Seibert is geboren op 14 april 1823 in Groß-Umstadt in Odenwald. Hij werkt als portrettist in Brussel, Parijs, Italië en Spanje. Vanaf 1907 woont en werkt hij in zijn thuisstad, waar hij sterft op 19 januari 1914. Ulrich Thieme, Felix Becker, en Hans Vollmer, "Seibert, Bernhard", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1936), 454; K.G. Sauer, "Seibert, Bernhard", *Künstlerlexikon. Bio-bibliographischer Index A-Z* (München/ Leipzig: K.G. Sauer, 2000), 141.

⁶⁵ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 12](#), Brussel, 25 oktober 1870: Antonine de Mun noteert in haar dagboek over het overlijden van Pierre de Berghes en over de bestelling van Henriette d'Harcourt bij de portrettist Seibert. [...] *J'ai écrit tout cela pendant que Marie d'Ursel posait pour M^{eur} Seibert. C'est Gabrielle qui s'offre le portrait de Marie. De temps en temps, ma tante Auguste et ma tante Henriette venaient tenir compagnie au modèle. Gabrielle est venue aussi. Elle ne trouve pas le portrait très ressemblant. Ma tante Auguste et ma tante Henriette vont faire leurs enfants; la vie du pauvre peintre est assurée.* [...] De Mun, "Journal d'Antonine". (vertaling: [...] *Ik heb dit alles geschreven, terwijl Marie d'Ursel voor meneer Seibert poseerde. Het is Gabrielle, die het portret van Marie aanbiedt. Van tijd tot tijd kwamen mijn tante Auguste en mijn tante Henriette het model gezelschap houden. Gabrielle is ook gekomen. Ze vindt het portret niet erg gelijkend. Mijn tante Auguste en mijn tante Henriette gaan de portretten van hun kinderen laten doen. Het leven van de arme schilder is verzekerd.* [...])

3.5 Antonine De Mun, een portretschilderes

In aristocratische kringen was het al enige eeuwen de gewoonte om zichzelf te laten afbeelden.⁶⁶ In de familie d'Ursel legden professionele schilders als Gustave Wappers, Emile Wouters en Bernhard Seibert leden van de hertogelijke familie voor het nageslacht vast.⁶⁷ Ook dilettanten in de familie tekenden en schilderden hun omgeving. Antonine De Mun was één van deze amateurportretschilders. Deze conclusie kan worden getrokken, omdat de meeste teruggevonden olieverfschilderijen en pasteltekeningen iemand uit haar omgeving afbeelden of herinneren aan een overleden bekende.⁶⁸ De Mun had niet alleen familieleden, maar ook bedienden op doek vereeuwigd. Twee uitzonderingen op het portretgenre vormen het religieuze tafereel *Christuskind* en het *kamerscherf*, waarop de familiale eigendommen staan afgebeeld (afb. 8.2.2. nrs. 14 en 21)

Opvallend is dat ze geen zelfportret in olieverf of pastel lijkt te hebben nagelaten. De hypothese dat ze inderdaad geen portret naliet, kan worden ondersteund door de bestelling enkele jaren voor haar dood aan Philip de László (1863-1937). De kunstenaar, die in Hongarije werd geboren en later naar Londen emigreerde, deed dit op vraag van Antonines oudste zoon Robert. Het resultaat werd twee keer aan het grote publiek getoond: in 1927 in de French Gallery in Londen en vier jaar later in de Galerie Charpentier in Parijs (afb. 8.2.2 nr 34).⁶⁹

Het oeuvre van de hertogin zal thematisch worden besproken. De vijf delen behandelen achtereenvolgens de familieportretten, de bediendeportretten, de religieuze werken, de kopieën en het kamerscherf.

⁶⁶ Aan het begin van de negentiende eeuw nam de bourgeoisie de gewoonte om zichzelf en familieleden te laten portretteren over van de adel. Door de toename van opdrachten door de hoge burgerij steeg het aantal portretten op de Parijse *Salon*. Critici zagen dit met lede ogen aan. Ze laakten vooral de daling van het aantal historietafereelen. In de toenmalige hiërarchie van de kunsten staat het portretgenre minder hoog dan de historieschilderkunst aangeschreven. Gabriel Badea-Păun, *Portraits de société: XIXe-XXe siècles* (Parijs: Citadelles et Mazenod, 2007), 15; Sébastien Allard, "Entre le roman et l'histoire, le portrait français vers 1835", in *Portraits publics. Portraits privés. 1770-1830*, bewerkt door Sébastien Allard en Guilhem Scherf (Parijs: Éditions de la Réunion des musées nationaux, 2006), 43-45.

⁶⁷ Gustave Wappers (1803-1874) schilderde Henri en Magdalaine d'Ursel in 1845. Emile Wouters (1846-1933) portretteerde hertog Joseph d'Ursel op vijftigjarige leeftijd. Bernhard Seibert (1823-1914) schilderde tijdens zijn verblijf in Brussel hij onder meer Henriette, hertogin d'Ursel, geboren d'Harcourt en enkele van haar kinderen. Bungeneers en De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners*, 82-83; Davy Depelchin, "Een stille revolutie in de Senaat. Wouters' portret van Joseph d'Ursel", *Kasteel d'Ursel magazine*, november-december 2011-januari 2012: 4-6; Thieme, Becker, en Vollmer, "Seibert, Bernhard", 454; Sauer, "Seibert, Bernhard", 141.

⁶⁸ Andreas Beyer, *Das Porträt in der Malerei* (München: Hirmer Verlag, 2002), 298. Het (zelf)portret als blijvende aanwezigheid, ook na de dood, wordt meer theoretisch benaderd in het essay "Soll ich so mich Mahlen wie ich wirklich bin." Rudolf Preimesberger, Hannah Baader, en Nicola Suthor, *Porträt* (Berlijn: Reimer, 1999), 22-23; Katlijne Van der Stighelen, *Hoofd- en bijzaak. Portretkunst in Vlaanderen van 1420 tot nu* (Leuven/Zwolle: Davidsfonds/Uitgeverij Waanders, 2008), 14.

⁶⁹ Bungeneers en De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners*, 230-236; Caroline Corbeau-Parsons, "Drie generaties op doek", *Kasteel d'Ursel magazine*, februari-maart-april 2011, 4-7.

3.5.1 Familieportretten

Vrouwelijke portretschilders kozen modellen uit hun omgeving. Hieronder vallen de thema's als het moederschap, hun kinderen en familieleden, wat de natuurlijke plaats van vrouwen bevestigde.⁷⁰ Antonine De Mun verschilde hier niet in. De helft van de olieverfschilderijen en pasteltekeningen beelden een familielid af.⁷¹ De hertogin liet leden uit haar ouderlijk gezin, haar schoonfamilie en haar eigen kinderen poseren. Later, nadat haar kinderen huwden en zelf kinderen kregen, stonden haar kleinkinderen model voor haar portretten.

In de groep familieportretten toont Antonine de meeste variatie in portretvorm, setting en verdere attributen en de grootte van het werk. Het model wordt tot de schouders, de heup, knie of ten voeten uit weergegeven. Het bijwerk en de achtergrond worden in de meeste portretten niet getoond, maar in enkele schildert De Mun uitgebreid rekwisieten en de ruimte. Ten slotte werkt ze met verschillende formaten.

Twee voorbeelden, waarbij de achtergrond niet werd uitgewerkt, zijn de bustes van Alix – Sissy - De Mun en Pauline d'Ursel. De jongere zus van Antonine zit op een stoel (afb. 8.2.2 nr. 1). Ze heeft donker haar en draagt een zwarte jurk, die de schouders ontbloot laat. Het contrast tussen de blanke huid en het donkere haar en jurk wordt hierdoor vergroot. Een veel harmonieuzer kleurenpalet wordt nagestreefd in het portret, dat de hertogin van haar jongste dochter Pauline schildert (afb. 8.2.2 nr. 31). De jonge vrouw heeft blond haar, dat is opgestoken. Frontaal kijkt ze met haar blauwe ogen de toeschouwer aan. Haar witte jurk met vierkanten decolleté past bij de zachte, lichte kleuren van de achtergrond, die met blauwe en

⁷⁰ Ook professionele kunstenaressen kozen familieleden als model. Bijvoorbeeld Mary Cassatt schilderde meerdere keren haar zus en moeder. Van der Stighelen en Heer, "Amateur artists: Amateur art as a social skill and a female preserve", 77; Tamar Garb, *The painted face. Portraits of women in France 1814-1914* (New Haven/ Londen: Yale University Press, 2007), 105-137.

⁷¹ *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, (afb. 8.2.2 nr. 1 en 2); *Portret van abbé Bernard de Mun (1854-1921)*, (afb. 8.2.2 nr. 3) *Portret van Léo(n)-Léopold, graaf d'Ursel (1867-1934)*, (afb. 8.2.2 nr. 5); *Portret van Marie de Mun, gravin de Francqueville (1856-1918) aan de piano*, (afb. 8.2.2 nr. 6) *Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum*, (afb. 8.2.2 nr. 8) *Portret van Pauline, gravin d'Ursel en infante (1880-1915)*, (afb. 8.2.2 nr. 10); *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais*, (afb. 8.2.2 nr. 11); *Portret van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel (1849-1921) als ordestichtster van Les Orantes de l'Assomption*, (afb. 8.2.2 nr. 13); *Portret van Hippolyte, graaf d'Ursel in jachttenue (1850-1937)*, (afb. 8.2.2 nr. 16); *Portret van Wolfgang, graaf d'Ursel (1882-1914) al tekenend*, (afb. 8.2.2 nr. 17); *Kopie van een portret van Emilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind*, (afb. 8.2.2 nr. 20); *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898)*, (afb. 8.2.2 nr. 24); *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818), kopie naar Gérard*, (afb. 8.2.2 nr. 28); *Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832)*, (afb. 8.2.2 nr. 29); *Portret van Pauline, gravin d'Ursel (1875-1934)*, (afb. 8.2.2 nr. 31); *Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d'Ursel (1900-1974)*, (afb. 8.2.2 nr. 32) en *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais*, (afb. 8.2.2 nr. 33).

roze pasteltinten is opgebouwd. Het portret komt tot stand in 1902, een jaar voor ze intreedt bij de franciscanessen-missionarissen van Maria.

Drie portretten, waarbij wel aandacht werd geschonken aan de setting, zijn die van Marie De Mun, Wolfgang d'Ursel en Léo d'Ursel. Een paar jaar na haar huwelijk portretteerde Antonine haar jongste zus aan de piano (afb. 8.2.2 nr. 6). Hoewel het boek met de partituren is opengeslagen, kijkt Marie erover heen naar iets dat buiten het blikveld van de toeschouwer valt. Haar bruine, lange haar is gedeeltelijk opgestoken. Zij draagt een lange, witte jurk met halflange mouwen. Op de achtergrond zijn het deels blauwgele en deels donkerrode gordijn, waarvan de gordijnkwasten te zien zijn, zichtbaar.

Het schilderij is vergelijkbaar met de aquarel, die Claire Pauline de Ludre-Frolois, markiezin de Mun en moeder van Antonine, Alix, Bernard en Marie, maakte van haar jongste dochter (catalogue raisonné nr. 6a). Net als Antonine portretteert ze Marie aan de piano, maar vanuit een ander gezichtspunt. Het lichaam is langs voren meer zichtbaar, waardoor beide handen en de bloemencorsage ter hoogte van de décolleté te zien zijn.

Niet alleen de vrouwelijke leden in de families De Mun en d'Ursel beoefenden de kunsten. In 1895 schildert Antonine haar jongste zoon Wolfgang, die opkijkt van zijn tekening (afb. 8.2.2 nr. 17). Hij draagt een marineoutfit met een korte broek. Op zijn hoofd draagt hij een zwarte hoed, vergelijkbaar met die op de zelfportretten van Rubens. De vraag kan worden gesteld of Antonine artistieke ambities voor haar jongste zoon koesterde. Hij zou na zijn studies echter het leger ingaan en sneuvelen in de Eerste Wereldoorlog.

De vier vorige schilderijen zijn allemaal minder dan een meter hoog. In 1874-1875 realiseerde De Mun haar meest monumentale werk. Levensgroot schilderde ze haar schoonbroer Léon-Leopold d'Ursel, kortweg Léo genoemd (afb. 8.2.2 nr. 5). De jongen is op dat moment ongeveer acht jaar oud en poseert met gekruiste armen in een van de salons. Hij wordt frontaal en ten voeten uit afgebeeld. In een bijna volledig zwarte outfit observeert hij kalm de toeschouwer. De knaap draagt een hoed, een fluwelen jasje, een strik om de heupen, een kniebroek, kousen en schoenen. Door het donkere pak komen de witte kraag van het hemd, dat hij onder het jasje draagt, en de blanke huid goed naar voren. Hij staat in een salon. Het is ingericht met een sofa, een lage boekenkast, waarop Chinese vazen staan en daarboven is nog een deel van een ovale portret te zien. Op de grond ligt een vloertapijt en tegen de wanden zijn katoenen wandbespanningen geplaatst.

Geboren op 7 augustus 1867 is Léo de benjamin in het gezin van Léon, vijfde hertog d'Ursel en zijn tweede vrouw Henriette d'Harcourt. Bijna twintig jaar jonger dan zijn broer Joseph, is hij de oogappel van hem en zijn vrouw Antonine. Wanneer hij opgroeit, wordt hij een vertrouwenspersoon voor beiden. Dit komt vooral tot uiting in de brieven, die Antonine schrijft na het overlijden van haar man in 1903.

Van enig verdriet is echter nog geen sprake, wanneer de toen nieuwe gravin d'Ursel haar schoonbroertje na haar huwelijk in 1872 levensgroot schildert. Het doek is 170cm hoog en Antonine werkte er bijna twee jaar aan. Het portret is door de grootte en het schilderen van de achtergrond een uitzondering binnen haar oeuvre. Wat het meest verwondering wekt, is dat het werd gerealiseerd voor de dilettante een eigen atelier had. Volgens de inventaris 'Tableaux d'Hingene 1885' kreeg het na de voltooiing een plaats in het kasteel d'Ursel in Hingene (catalogue raisonné 5a).

3.5.2 Een kijkje achter de schermen

“In Hingene had Grannie een mooi atelier achteraan in het park., met een trapgevel en de muren werden door een wilde wingerd bedekt. [...] Ze liet er niet alleen familieleden en enkele genodigden poseren, maar ook de bedienden, de tuinmannen, die zich dat helemaal niet beklagden. May wou steeds poseren, terwijl ik me altijd uit de voeten maakte.”⁷²

Welgestelde families hadden een uitgebreide staf. Volkstellingen tonen dat het voor velen een belangrijke bron van inkomsten was. De sector bood een groot deel van hen een jarenlange vaste werkgelegenheid. Anderen, die tijdens de zomer op het land werkten, verdienden in de winter bij in de kastelen en herenhuizen. In 1866, enkele jaren voor De Mun naar België verhuisde, werkten 139.612 mannen en vrouwen als huisbediende. In 1930, een jaar voor ze stierf, waren er 166.036 personen, die in de beslotenheid van een huis een dienst beoefenden. Voor de Eerste Wereldoorlog hadden deze aantallen zelfs gepiekt tot 197.938.⁷³

Ook de familie d'Ursel had dienstpersoneel. De verschillende functies liepen uiteen van *maître d'hôtel*, gouvernante en huisleraar tot keukenmeid, klusjes- en tuinman.⁷⁴ Bedienden

⁷² d' Ursel, *Ombre portée*, 130.

⁷³ Diane De Keyzer, “*Madame est servie.*” *Leven in dienst van adel en burgerij (1900-1995)*, 7e ed. (Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 1996), 353-355.

⁷⁴ Elke Verhoeven, *Hingene en den Duc. Mondelinge geschiedenis in het kasteel*, Kasteel d'Ursel historische publicaties 1 (Boechout: Albatros printing, 2005), 14-18.

met een lange diensttijd of een opmerkelijke levensgeschiedenis kwamen aan bod in de uitgebreide correspondentie van de hertogen en graven en in de familieoverlevering, die hertog Joseph in 1880 noteerde.⁷⁵ Zijn vrouw vereeuwigde enkele dienstboden en hun kinderen op doek.⁷⁶

Eén van hen was Isidore – Doreke – Knapen (afb. 8.2.2 nr. 26). Hij was afkomstig uit het Limburgse Ordningen en aangenomen als koetsier. Voor de Eerste Wereldoorlog kocht Robert, zevende hertog d'Ursel, een auto van het merk Minerva aan. De legende gaat dat de koetsier van de ene op de andere dag tot chauffeur werd benoemd zonder ooit rijles te hebben gevolgd. Blijkbaar was hij goed in zijn vak, want ook de oudste dochter van hertog Robert bewaart goede herinneringen aan Isidore. Hij maakte steeds grapjes onder het rijden en droeg net zo'n grote zorg voor de wagen zoals vroeger voor de paarden. Wanneer hij wegens ouderdom moest worden vervangen, eiste hij het recht op om Hedwige te rijden naar de kerk, waar ze zou trouwen. Antonines kleindochter zou steeds dat gebaar blijven koesteren en miste hem toen hij in 1946 stierf.⁷⁷

3.5.3 Katholiek voor alles

De Verlichtingsideeën en de Franse Revolutie maakten een einde aan het Ancien Régime. Gedurende de hele negentiende eeuw werkten de effecten ervan door en werd de periode gekenmerkt door een katholiek reveil.⁷⁸

De heropleving van de katholieke godsdienst weerspiegelt zich in het oeuvre van de Mun. Uit haar correspondentie blijkt dat ze regelmatig heiligen en religieuze tafereeltjes tekende en schilderde. Van de heiligen is nog niets teruggevonden, aangezien deze vaak als cadeau aan vrienden en familieleden werden gegeven. Een voorbeeld is de *Passie van Sint-Franciscus*, die de hertogin schonk aan de gravin van Vlaanderen en waarvan ze de kopie voor zichzelf hield.⁷⁹ Ook de *Heilige Maagd*, een kopie van *Sint-Antonius* – waarvan het origineel door

⁷⁵ Bungeneers en De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners*, 248-252.

⁷⁶ *Drie portretjes van bedienden, v.l.n.r. Louis Bonner, bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam.re, kok*, (afb. 8.2.2 nr. 9); *Portret van Rafaël Spiessens (1916-2001)*, (afb. 8.2.2 nr. 25); *Portret van Isidore Knapen, koetsier/chauffeur in Hingene (1869-1946)*, (afb. 8.2.2 nr. 26).

⁷⁷ *Ibid*, 257-259; d' Ursel, *Ombre portée*, 26-27.

⁷⁸ Gerard, *Hedendaagse geschiedenis*, 84-86.

⁷⁹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 13, zaterdag 9 maart 1895: Antonine De Mun schrijft over het doek van Sint-Franciscus, dat ze aan de gravin van Vlaanderen schonk. [...] *Votre Altesse Royale ne se souvient sans doute pas qu'elle a dit un jour en regardant mon tableau de St François qu'il était sa passion. Il n'en est pas fallu autant pour me donner l'extrême désir de le lui offrir.* [...] De Mun en von Hohenzollern, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen". (vertaling: [...] *Uwe*

Murillo in Berlijn hangt – en *Sint-Godelieve* werden doorheen de jaren geschilderd.⁸⁰ Hiervan is nog niets teruggevonden.

Drie religieuze taferelen zijn wel bekend. De tekeningen *Sontagsmorgen* en *Dein Reich komme* dateren uit 1876 en zijn uitgevoerd in potlood en inkt (afb. 8.2.2 nrs 35 en 36).⁸¹ Het derde is een olieverfschilderij, *Christuskind*, dat naar aanleiding voor een processie in Hingene werd gemaakt (afb. 8.2.2 nr 14).

In Hingene trokken er drie processies per jaar uit. Op grote kermisdag, kleine kermisdag en op 15 augustus werd het beeld van Onze-Lieve-Vrouw door de versierde straten van het dorp gedragen. Voor de gelegenheid mocht de stoet ook door het park van het kasteel trekken, waar er halt werd gehouden aan het rustaltaar. In 1895 vatte Antonine, het plan op om samen met haar dochter Riri een nieuw schilderij voor het rustaltaar te maken. Het zou de geboorte in Bethlehem voorstellen.⁸² “*Riri zal de achtergrond, het stro en de accessoires doen, terwijl ik het kindje Jezus naar best vermogen zal schilderen,*” schreef ze vanuit het kasteel. “*Toen ik in verschillende winkels in Brussel op zoek ging naar een beeld van het Jezuskind in de kribbe, antwoordde men mij doodleuk dat er geen waren, omdat het niet het seizoen was. Alsof ik had gevraagd om erwtes in de winter! Uiteindelijk heb ik ongeveer gevonden wat ik zocht.*”⁸³ Toch vond de hertogin het nodig om een pasgeboren baby van Hingene te laten poseren.⁸⁴ Erg bereidwillig was het Hingense model echter niet, want vier dagen later klaagde de hertogin: “*Het is tien uur ’s avonds. Ik ben veel te moe door te vechten tegen een levend en weinig*

Koninklijke hoogheid herinnert zich zonder twijfel dat ze een dag, toen ze mijn schilderij van de passie van Sint-Franciscus bekeek. Het was niet meer dan de uiterste wens om het haar aan te bieden. [...]

⁸⁰ Bartolomé Esteban Murillo (1617-1682) leefde en werkte in het Spaanse Sevilla. Hij maakte er naast religieuze werken, ook taferelen van de lagere sociale klassen. Norbert Wolf, *Diego Velázquez (1599-1660). Le visage de l’Espagne*, vertaald door Michèle Schreyer (Keulen: Taschen, 2001), 8.

⁸¹ *Sontagsmorgen*, *Dein Reich komme* en het profane *Reidans* zijn kopieën naar originelen van Adrian Ludwig Richter (1803-1884). De Duitse schilder en tekenaar werkte in de stijl van de Duitse Romantiek en Biedermeier. Hij schilderde niet alleen, maar illustreerde ook verschillende sprookjesboeken met tekeningen en houtsneden. Hildegard Heyne, *Ludwig Richter. Meister der Kunst* (Mülhausen in Elzas: Braun & Co., s.d.), 3.

⁸² Bungeneers en De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d’Ursel en zijn bewoners*, 270-271.

⁸³ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 14](#), Hingene, maandag 15 juli 1895: Antonine de Mun schrijft over het project om een schilderij te maken voor het rustaltaar. [...] *Nous allons commencer Riri et moi le devant du reposoir. Elle fera le fond, la paille, les accessoires et je placerai l’enfant Jésus de mon mieux. Etant entrée à Bruxelles dans plusieurs magasins pour chercher des enfants Jésus dans la crèche, on m’a répondu tout innocemment qu’on en avait pas parce que ce n’était pas la saison; c’est comme si j’avais demandé des petits poids en hiver! J’ai pourtant enfin trouvé à peu près ce qu’il me faut.*[...] Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

⁸⁴ Van der Stighelen, *Vrouwenstreken: onvergetelijke schilderessen uit de Lage Landen*, 106.

goddelijk Jezuskind, dat lag te brullen op het stro. Ik ga snel proberen te slapen.”⁸⁵ Ondanks zijn temperament werd de kloeke Hingense baby vereeuwigd in de kribbe.

3.5.4 Origineel en kopie

Het kopiëren van oude en eigentijdse meesters was een fase in de opleiding van zowel amateur- als professionele kunstenaars.⁸⁶ Ook na haar huwelijk en scholing blijft Antonine kopieën maken. De dubbelen in olieverf en pastelkrijt zijn voornamelijk portretten. Van een groot deel is het origineel of een afbeelding ervan teruggevonden.⁸⁷ Wanneer haar werk wordt vergeleken met het oorspronkelijke portret, is er een onderscheid te maken tussen exacte en aangepaste kopieën.

Tot de eerste groep horen het *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas*, *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun als kind naar een volgeling van Drouais*, *Copie d'après Chaplin/ Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937)*, *Kopie van een portret van Émilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind*, *Kopie van een portret van een onbekend dromend meisje*, *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898)*, *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818)*, *kopie naar Gérard*, *Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832) en kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais*.⁸⁸ Het laatste portret werd zelfs tweemaal gekopieerd. In 1889 herhaalde ze het in olieverf. In 1911 kopieerde ze het in pastel. Bij exacte kopieën nam De Mun alles over. Soms veranderde ze enkele details. In haar versie van *Flore d'Arenberg* zijn bijvoorbeeld alle

⁸⁵ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 15, Hingene, 19 juli 1895: Antonine de Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen hoe het babymodel voor het schilderij voor het rustaltaar zich gedraagt: [...] *Il est 10 heures du soir, je me suis trop fatiguée à lutter contre un enfant Jésus vivant et très peu divin qui hurlait sur sa paille. Je m'en ressens un peu et dois me vite coucher.* [...] Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

⁸⁶ Sabine Van Cauwenberghe en Leen de Jong, “Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950”, in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, bewerkt door Katlijne Van der Stighelen, en Mirjam Westen (Gent: Ludion, 1999), 70-71.

⁸⁷ Van vier kopieën is er een afbeelding van of het origineel zelf teruggevonden. *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas*, (afb. 8.2.2 nr. 7); *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais*, (afb. 8.2.2 nr. 11); *Copie d'après Chaplin/ Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937)*, (afb. 8.2.2 nr. 19); *Kopie van een portret van Émilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind*, (afb. 8.2.2 nr. 20); *Kopie van een portret van een onbekend dromend meisje*, (afb. 8.2.2 nr. 22); *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898)*, (afb. 8.2.2 nr. 24); *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818)*, *kopie naar Gérard*, (afb. 8.2.2 nr. 28); *Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832)*, (afb. 8.2.2 nr. 29); *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais*, (afb. 8.2.2 nr. 33)

⁸⁸ Origineel en kopie kunnen worden geraadpleegd in de catalogue raisonné.

vormen van koketterie weggelaten. De oorbellen verdwenen en de décolleté werd zedig verhoogd.

De twee aangepaste kopieën zijn het *portret van Robert, hertog d'Ursel in 18de-eeuws kostuum* en het *portret van Pauline, gravin d'Ursel en infante*.⁸⁹ Robert d'Ursel wordt als kind afgebeeld in achttiende-eeuwse klederdracht. Sinds een afbeelding van het originele schilderij is gevonden, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij in deze kleding moest poseren. In de tweede helft van de achttiende eeuw poseerde een jonge François d'Harcourt (1755-1839) voor François-Hubert Drouais (1727-1775), een Parijse portretschilder. Antonine kopieerde dit portret, maar verving in haar versie het hoofd van d'Harcourt door dat van haar oudste zoon.

Dezelfde werkwijze past ze toe op het portret *Infante Maria Margarita op vierjarige leeftijd* van Diego Velázquez (1599-1660) (catalogue raisonné *B.1 Olieverfschilderijen* 10a). Het origineel met de koningsdochter werd rond 1655 geschilderd. Het portret werd eigendom van Lodewijk XIV. Later werd het toegankelijk voor het publiek in het Musée du Louvre, waar De Mun het waarschijnlijk heeft gezien.⁹⁰ Toen Pauline vier jaar oud was, schilderde ze een kopie met het hoofdje van haar jongste dochter (afb. 8.2.2 nr. 10).

Het gebruik om schilderijen te kopiëren, werd door meer amateurkunstenaars gedaan. Toch werd het niet langer gesmaakt. Originaliteit werd verkozen. Ook de organisatie van *Société Artistique des Amateurs*, die om de twee jaar een tentoonstelling organiseerde, verbande in 1897 alle kopieën naar een kleinere zaal. De kopie die de hertogin van Murillo's *Sint-Antonius* maakte, was hierbij. Haar zus Sissy bezocht de expositie en schreef over dit werk: "*De Sint-Antonius was in een aparte zaal met de andere kopieën. Het wordt niet meer aanvaard, want ze willen geen kopieën meer. Het schilderij maakte een zeer goede indruk, maar de belichting was veel minder goed dan in de grote zaal.*"⁹¹ Hoewel de

⁸⁹ *Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum*, (afb. 8.2.2 nr. 8) en *Portret van Pauline, gravin d'Ursel en infante (1880-1915)*, (afb. 8.2.2 nr. 10).

⁹⁰ Wolf, *Diego Velázquez (1599-1660). Le visage de l'Espagne*, 8 en 21; "L'infante Maria Marguerite door Diego Velázquez", *Musée du Louvre*, geraadpleegd op 26 maart 2012, http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=2096.

⁹¹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, *fragment 16*, Brussel, 28 maart 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen. Ze voegde er een kopie van de brief van haar zus Sissy over de tentoonstelling van amateurkunstenaars bij. [...] *Le St Antoine était dans une salle à part avec des copies que d'ailleurs on n'acceptera plus car on ne veut plus de copies. Il faisait très bel effet mais son éclairage était beaucoup moins*

amateurkunstenaars geen kopieën meer inzendt naar de tentoonstelling, blijft ze vasthouden aan de gewoonte. Zo kopieert De Mun onder meer in 1920 het portret van haar overleden vader (Afb. 8.2.2 nr. 24).

3.5.5 “Eendracht maakt macht” of tenminste een kamerscherf

Het meest opvallende voorwerp, dat in bruikleen werd gegeven, is een laat-negentiende-eeuws kamerscherf, dat is opgebouwd uit zes manshoge panelen, die met elkaar zijn verbonden (afb. 8.2.2 nr. 21). Bovenaan is telkens een opening, gesneden in een sierlijke vorm, waarin glas werd geplaatst en erboven zijn putti in allerlei speelse houdingen geschilderd. Onder de doorkijkjes zijn de verschillende bezittingen te zien in ovale of rechthoekige kaders, die door florale motieven zijn omgeven. Van links naar rechts werd het hoofdverblijf Hôtel d’Ursel in Brussel op paneel één weergegeven. De volgende twee zijn gereserveerd voor Lumigny. Dan werden er twee voor het buitenverblijf Hingene gebruikt en het zesde en laatste paneel beeldt het kasteel van Durbuy af.⁹²

Intuïtief werd verondersteld dat Antonine de Mun, de vrouw van hertog Joseph d’Ursel, het kamerscherf alleen had beschilderd. Zij was immers diegene in de hertogelijke familie, die toen steeds tekende en schilderde. Dit zou ook verklaren waarom zowel haar schildersatelier als Lumigny, het domein van haar ouders op het Franse platteland, op het kamerscherf staan. Toch bleek het geen eenmanswerk, want behalve haar signatuur op het tweede paneel, kan het monogram AB op het vijfde paneel worden ontdekt. Dit geeft aan dat ten minste nog één schilder meewerkte. Een plaatje onderaan het zesde paneel en een korte notitie bewaard in het archief van de *Orantes de l’Assomption* – de kloosterorde die door haar schoonzus Isabelle de Clermont-Tonnerre werd gesticht – bevestigen deze theorie.⁹³ Het beschilderen van het kamerscherf bleek een samenwerking tussen zowel professionele als amateurkunstenaars te zijn. Uit beide bronnen is te concluderen dat Antonine De Mun, haar echtgenoot Joseph d’Ursel, dochter Riri en de twee beroepsschilders Antoine Bourlard, die tekende met het monogram AB, en Mlle Cécile Douard eraan werkten.⁹⁴ Bourlard was directeur van de

bon que dans la grande salle. [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”.

⁹² Een volledige beschrijving van het kamerscherf kan worden geraadpleegd in de catalogue raisonné *B. Olieverfschilderijen* 21. Bungeneers en De Vlioger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d’Ursel en zijn bewoners*, 99.

⁹³ 7.4 *Archief 1*, Anoniem, *Paravent peint par Antonine* (Frankrijk: Archief Les Orantes de l’Assomption, na 1911); *Ibid.*, 81 en 87.

⁹⁴ Uit de beschrijving wordt duidelijk dat voor het kamerscherf een reeks bestaande schilderijen werden gebruikt. Hiermee werd de compositie opgebouwd. Studies hadden kunnen aangeven wie welk aandeel had in

academie in Bergen.⁹⁵ Tussen 1882 en 1883 ging Douard in de leer bij hem.⁹⁶ Beide kunstenaars maakten kennis met de hertogelijke familie in de periode dat Joseph d’Ursel als gouverneur in Henegouwen woonde. Ook na het beëindigen van de ambtstermijn in 1889 hielden ze contact. Beide kunstenaars waren regelmatig te gast in Hingene, waar Douard onder meer schilderlessen aan Riri gaf.⁹⁷

Er werd aan het kamerscherm gestart in 1885, toen de hertogelijke familie nog in Bergen woonde. Naast de eigendommen zijn jachttaferelen, een portret en andere figuren afgebeeld. De inspiratie hiervoor werd gevonden in reeds bestaande werken. Enkele scènes uit een cartoon over de jacht op everzwijnen in de winter, die was bedacht en geschilderd door Joseph d’Ursel, werden geselecteerd voor het tweede paneel. Het door Antonine De Mun geschilderde portret van de bewaker Louis Bonner vond een plaats op hetzelfde paneel. Het is echter niet duidelijk wie de compositie voor het project heeft bedacht. Mogelijk waren het de professionele kunstenaars, die dit deden in overleg met het echtpaar d’Ursel-de Mun. Riri kan

het ontwerp, maar in de jaren 1890 overstroomde de Trouille. Een groot gedeelte van Bergen, waaronder het atelier van Bourlard, stond (gedeeltelijk) onder water. Eventuele ontwerptekeningen en schetsen door Bourlard zijn toen verloren gegaan. Het is niet geweten wie wat heeft gedaan. Pol Stiévenart, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Bourlard* (Brussel: Maurice Lamertin, éditeur, 1919), 314.

⁹⁵ Antoine Joseph Bourlard (1826-1899) schilderde historietaferelen, genrestukken, portretten en dierschilderijen. Ook zijn er landschappen van Italië en stillevens van zijn hand. Hij volgde een opleiding in de Académie van Schone Kunsten in Namen tussen 1836 en 1846 onder de begeleiding van d’Hallez, Van Ysendryck en Wauquièrre en kreeg er de Romeprijs in 1859. Hij ging naar Parijs en Rome, waar hij in de laatste stad de bijnaam ‘Il Fiammingo’ kreeg. Terug in Bergen vereeuwigde hij ook de arbeiders en mijnwerkers in de Borinage. Hier werd hij in 1879 directeur van de Académie. Een functie, die hij uitoefende tot zijn dood in 1899. Ibid.

⁹⁶ Cécile Douard is geboren in Rouen in 1866. Oorspronkelijk heet ze Cécile Leseine. Na de scheiding van haar ouders, hertrouwt haar moeder in Bergen met Edouard Serf. Later neemt Cécile de artiestennaam van haar stiefvader gebruiken. Op advies van Jean Portaels wordt ze in 1882-1883 op zeventienjarige leeftijd leerling van Antoine Bourlard. Bourlard is directeur van de Academie van Bergen. Ze schildert vooral portretten en genretaferelen. Het meest bekend raakt ze door haar monumentale voorstellingen van arbeidsters uit de Waalse staal- en steenkoolindustrie. In 1898 wordt Douard blind. Hierdoor zal haar oeuvre klein zijn. Vanaf dat ogenblik wijdt ze zich aan muziek, literatuur en de brailleliga. Ze schrijft twee boeken. Beide zijn autobiografisch. Ze deelt korte ervaringen en gedichten over het leven, sinds ze blind is geworden. In *Impressions d’une seconde vie* zijn er verwijzingen naar verblijven in *Le Bercuit* – de woonplaats van Wolfgangs gezin – en kasteel d’Ursel in Hingene. In 1941 overlijdt ze in Brussel. Het volgende boek *Paysages indistincts* is ook autobiografisch, maar verhaalt reiservaringen. Herwig Todts, “Cécile Douard. Rouen 1866-Brussel 1941”, in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, bewerkt door Katlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen (Gent: Ludion, 1999), 291-294; Cécile Douard, *Impressions d’une seconde vie*, 2e ed. (Brussel: Les éditions Robert Sand, 1923), 53-55 en 91-97; Douard, *Paysages indistincts* (Luik: Imprimerie Bénard, 1929); Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle*, 45 en 57; Éva Milet, “De Constantin Meunier à Pierre Paulus en passant par Cécile Douard: variation du regard sur la femme de la mine (fin XIXe siècle-début XXe)”, *Revue des historiens de l’art, des archéologues et des musilogues de l’Université de Liège Femmes et créations*, nr. 24 (2005): 37-39.

⁹⁷ Stiévenart, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Bourlard*, 312; Douard, *Impressions d’une seconde vie*, 91-97; Antonine De Mun, “Mademoiselle Douard venue pour 15 jours à Hingene, lance Riri dans al peinture à l’huile; fruits, animaux, fleurs, argenterie, on ose tout copier, tout barbouiller. Bob aussi! Hingene septembre 1890”, (afb. 8.2.2 nr. 37).

grotendeels worden uitgesloten, want bij de start is ze pas tien jaar oud. Eventueel hadden voorstudies een uitkomst op deze vraag kunnen bieden. Als ze in het bezit waren van Boulard, dan zijn ze vermoedelijk vernield tijdens de overstroming van de Trouille in de jaren 1890. Een groot gedeelte van Bergen, waaronder het atelier van Boulard, stond toen (gedeeltelijk) onder water. Eventuele ontwerptekeningen en schetsen voor het kamerscherf zijn dan verloren gegaan. Het zal een mysterie blijven wie de compositie heeft bedacht, tenzij ze ergens anders werden bewaard.⁹⁸

De volledige afwerking van het kamerscherf zou zesentwintig jaar in beslag nemen. Zowel Boulard, Joseph d'Ursel als Cécile Douard zouden het nooit afgewerkt zien. De eerste twee overleden en Douard werd blind, voordat het voltooid werd in 1911.⁹⁹

⁹⁸ Stiévenart, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Boulard*, 314.

⁹⁹ Ibid, Herwig Todts, "Cécile Douard. Rouen 1866-Brussel 1941", 291-294; Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle*, 45 en 57; Milet, "De Constantin Meunier à Pierre Paulus en passant par Cécile Douard: variation du regard sur la femme de la mine (fin XIXe siècle-début XXe)", 37-39; Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>

4. Facetten van het dilettantisme

4.1 Inleiding

Vrouwelijke kunstenaars kunnen ruwweg in twee groepen worden ingedeeld: broodschilderessen en penseelprinsessen. De term broodschilderes is afkomstig van broodschilder en betekent “een kunstenaar die om den brode werkt”.¹⁰⁰ Deze vrouwen zijn vaak afkomstig uit het artistieke milieu. Ze krijgen een opleiding van een familielid en verdienen (mee) de kost door de verkoop van hun werk. De andere groep wordt penseelprinsessen genoemd. Het woord penseelprinses komt al voor in het boek *De levensbeschrijvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen* van Jacop Campo Weyerman, dat in 1729-1769 werd uitgegeven. Hij gebruikt het voor de beschrijving van de dilettante Aleida Wolfsen, een burgemeestersdochter uit Zwolle. Zij werd tijdens haar leven bekend om haar portretten. Later wordt de term gebruikt voor alle dilettantes die van rijke, adellijke of koninklijke afkomst waren, die getalenteerd waren en enige naambekendheid genoten.¹⁰¹ Antonine De Mun hoorde door haar afkomst, talent en bekendheid tot de laatste groep. Daarom wordt in dit hoofdstuk geconcentreerd op facetten uit de kunstbeoefening van penseelprinsessen.

Tijdens de negentiende eeuw maakten de kunsten een belangrijk deel uit van de opvoeding van dochters uit een adellijk of burgerlijk milieu.¹⁰² Ze werden gestimuleerd om zich als amateur te ontplooiën in literatuur, vreemde talen, piano spelen of schilderen.¹⁰³ Hierdoor zouden ze niet alleen betere huwelijkskandidaten zijn, maar ook meer toegewijde moeders.¹⁰⁴ Aangezien de Academies lang geen vrouwen toelieten tot hun lessen, werden ze vaak door

¹⁰⁰ Geraadpleegd op 4 mei 2012, <http://vowb.vandale.be/>

¹⁰¹ Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, 8.

¹⁰² Naast de kunstzinnige vrouwen uit de hogere klassen kregen dochters uit een artistieke omgeving de mogelijkheid om te tekenen en te schilderen. Vaak werden ze opgeleid door een familielid. Van der Stighelen en Heer, “Amateur artists: Amateur art as a social skill and a female preserve”, 66-67.

¹⁰³ Siân Reynolds, “Mistresses of creation: Women as producers and consumers of art since 1700”, in *The Routledge history of women in Europe since 1700*, bewerkt door Deborah Simonton (Londen/New York: Routledge Taylor & Francis group, 2006), 341-342.

¹⁰⁴ Linda Nochlin, “Why have there been no great women artists?”, in *Women, art and power and other essays* (Londen: Thames and Hudson, 1989), 168-169; Francis Borzello, “Behind the image”, in *Mirror mirror: self-portraits of women artists*, bewerkt door Liz Rideal (New York: Watson-Guption publications, 2002), 24; Van der Stighelen en Westen, “‘‘Waarom? Daarom! Kunstenaressen in genderperspectief’’”, 22; Lynn Abrams, “At home in the family: women and familial relationships”, in *The Routledge history of women in Europe since 1700*, bewerkt door Deborah Simonton (Londen/New York: Routledge Taylor & Francis group, 2006), 33; Stock, *Better than rubies: A history of women's education*, 98-99; Katlijne Van der Stighelen, “Ravissant of astant, feminien of ‘onvraulic’? Vrouwelijke kunstenaars in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1500 en 1800”, in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, bewerkt door Katlijne Van der Stighelen, en Mirjam Westen (Gent: Ludion, 1999), 37; Rebecca Rogers, “Learning to be good girls and women: Education, training and schools”, in *The Routledge history of women in Europe since 1700*, bewerkt door Deborah Simonton (Londen/New York: Routledge Taylor & Francis group, 2006), 93-94.

privéleraars aan huis opgeleid.¹⁰⁵ Vanaf het midden van de negentiende eeuw vergrootten de lesmogelijkheden door de oprichting van privétekenshoolen en de langzame opening van de Academies.¹⁰⁶ Potlood- of pen- en inktshetsen, pasteltekenen en het shilderen met waterverf of gouache waren het meest populair.¹⁰⁷ Slechts zelden werd olieoverf gekozen. De nadelen van dit materiaal zijn de vraag naar een grotere technische vaardigheid, de langere droogtijd en de geur. Deze eigenschappen konden moeilijker worden verenigd met de andere dagelijkse taken van een vrouw en de plek, waarin ze de kunsten beoefende. Veel dames hadden geen eigen atelier en shilderden in het salon, waar gasten werden ontvangen.¹⁰⁸ Het resultaat van hun artistieke arbeid kon hier aan vrienden en familie worden getoond. Daarnaast zorgden de nieuw operichte kunstorganisaties, waarbij enkele zich richtten op de amateurkunstenaar, voor tentoonstellings- en verkoopmogelijkheden. Soms kreeg de dilettante opdrachten van vrienden en familieleden. Aangezien het voor een dame van stand niet paste om haar eigen geld te verdienen, vloeiende de opbrengst naar allerlei liefdadigheidsinstellingen. Niet alleen kon de beoogde doelgroep erbij winnen, ook het maatschappelijk prestige van de deelnemster steeg. Een andere manier om het sociaal statuut te verhogen, was door aan professionele kunstenaars opdrachten te geven. Adel en burgerij waren in de positie om de rol van mecenas op te nemen. Ze maakten hier volop gebruik van. Vooral het aantal portretten nam toe in de negentiende eeuw.¹⁰⁹

In dit hoofdstuk worden achtereenvolgens de opleiding, de werkplek, de tentoonstellingsmogelijkheden en de afzetmarkt van dilettante Antonine De Mun en haar werk bestudeerd. Er wordt tevens aandacht besteed aan de hertogin in de rollen van opdrachtgeefster en weldoener. Ten slotte worden haar oeuvre en biografie vergeleken met die van andere adellijke amateurkunstenaresses. Hierdoor kan De Muns positie in het kunstmilieu duidelijker worden afgelijnd.

¹⁰⁵ Aan de Academie werd naar mannelijk naaktmodel getekend, wat als ongepast werd geacht voor jonge vrouwen. Dit was één van de redenen om hen te weren van de lessen. Van der Stighelen en Westen, “‘Waarom? Daarom! Kunstenaresses in genderperspectief’”, 22; Hanna Klarenbeek, *Naakt of bloot. Vrouwelijk naakt in de negentiende eeuw* (Arnhem: Uitgeverij Terra Lannoo BV, 2006), 92-93.

¹⁰⁶ Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw waren in Parijs, dat veel kunstenaaraspiranten aantrok, enkele privéateliers geopend voor vrouwen. Onder meer Charles Chaplin, Carolus-Duran, Alexandre Cabanel, Évariste Luminais, William Bougereau, Tony Robert-Fleury, Jules Lefebvre, Thomas Couture en Édouard Krug gaven vrouwelijke kunstenaars de kans om zich bij te scholen. Alexia Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle* (Parijs: L’Harmattan, 2007), 67.

¹⁰⁷ Borzello, “Behind the image”, 24.

¹⁰⁸ Hanna Klarenbeek, “4. Een atelier voor haarzelf”, in *Mythen van het atelier. Werkplaats en schilderpraktijk van de negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaar*, bewerkt door Mayken Jonkman en Eva Geudeker (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij d’junge Hond/RKD, 2010), 63-67.

¹⁰⁹ Badea-Päun, *Portraits de société: XIXe-XXe siècles*, 15; Allard, “Entre le roman et l’histoire, le portrait français vers 1835”, 43-45.

4.2 Opleiding

Leren tekenen en schilderen kon in de negentiende eeuw op verschillende manieren worden gedaan. Het kon thuis worden aangeleerd als autodidact, via een gouvernante of een artistiek familielid.¹¹⁰ Daarnaast was er een ruim aanbod van betalende opleidingen.

Een eerste methode is om zelf de beginselen van tekenen en schilderen met behulp van ruim verkrijgbare handboeken onder de knie te krijgen. Antonine hoefde het niet op zichzelf te leren, want ze had zowel een gouvernante als een artistiek familielid. Van kinderjuffrouwen, zoals Mlle Lina, werd verwacht dat ze ook teken- en schilderonderricht konden aanbieden.¹¹¹ Toch is het niet zeker of zij deze lessen gaf.

De dilettante in het gezin De Mun was Antonines moeder Claire Pauline de Ludre-Frolois. Zij muntte uit in het schilderen met aquarelverf. Van haar hand zijn ondertussen vijf portretten bekend, waaronder een van haar dochter Antonine als dorpsbruidje en een van haar kleinzoon Robert als Hercules.¹¹² Ze werkten geregeld samen, zoals een dagboeknotitie illustreert. Op 6 februari 1866 schreef de toen zestienjarige Antonine: “Gisteren, toen ik samen met mama schilderde, vroeg ze me wat ik van walsen vind.”¹¹³ Teken en schilderen was een sociale activiteit.¹¹⁴ Naast het uitwisselen van de laatste nieuwtjes en de bespreking van

¹¹⁰ Van Cauwenberghe en de Jong, “Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950”, 70.

¹¹¹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 9, Parijs 14 februari 1862: Antonine schrijft over haar dagindeling: [...] *Quand après cela il me reste un peu de temps j'écris mon journal sinon je vais déjeuner chez les petits et nous allons chez Mlle Lina.*[...] De Mun, “Journal d'Antonine”.

¹¹² Rond beide portretten zijn er anekdotes overgeleverd. Zie 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 17, Parijs, 10 februari 1868: Antonine schrijft dat ze als dorpsbruidje naar het gekostumeerd bal zal gaan. [...] *Maman se laisse fléchir et me mènera peut-être au bal costumé, papa en a très envie. Je serai je crois en mariée de village de l'ancien temps, mais on ne dirait pas le nom de mariée, ce serait une paysanne à la fête. Nous en avons une charmante gravure à Lumigny, elle est poudrée avec un tout petit bonnet de dentelle derrière la tête et tout en satin blanc, ce serait très amusant [...].* Ibid. (vertaling: [...] *Mama laat zich overhalen en brengt me misschien naar het gekostumeerd bal, papa heeft er erg veel zin in. Ik zal, geloof ik, gaan als een dorpsbruidje van vroeger, maar men zal niet het woord bruidje gebruiken, het zal feestende boerin noemen. We hebben er een mooie gravure van in Lumigny, ze is helemaal gepoederd met een heel klein zijden kapje, achter op het hoofd en de rest is helemaal in wit satijn. Het zal erg leuk worden. [...]*). Haar kleindochter beschreef in haar memoires het ontstaansproces van het portret van haar vader als jonge Hercules. [...] *Quant à mon Père, il se souvenait d'avoir posé pour sa Grand-mère Mun, en Hercule enfant, vêtu d'une peau de lion, arc et flèches, à la main, mais hélas, seule la tête, ravissante, est la sienne; craignant qu'il ne prenne froid, on avait, à son chagrin, mis à sa place le fils du jardinier, plus âgé d'ailleurs, et cela se voit, nu sous une peau de lion, qui n'en était pas peu fier. Ainsi faisait-on.* [...] Hedwige d' Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976), 130. (vertaling: [...] *Volgens mijn vader, hij herinnerde zich dat hij heeft geposeerd voor zijn grootmoeder de Mun, als jonge Hercules, gekleed in een leeuwenvel en in de hand een boog en pijlen, maar helaas, alleen zijn charmante hoofd is het zijne. Ze was bang dat hij kou zou vatten en tegen zijn zin hebben ze in zijn plaats de zoon van de tuinman genomen, die ouder was, en dat kan je zien, naakt onder het leeuwenvel en zeer trots. [...]*)

¹¹³ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 18, Parijs, 6 februari 1866: Antonine De Mun wordt tijdens het schilderen door haar moeder gevraagd wat ze vindt van de wals. [...] *Hier pendant que je peignais avec maman, elle m'a demandé ce que je pensais de la valse.* [...] De Mun, “Journal d'Antonine”.

¹¹⁴ Van Cauwenberghe en de Jong, “Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950”, 70-71.

opvoedkundige thema's gaven de vrouwelijke familieleden en vriendinnen elkaar aanwijzingen. Waarschijnlijk heeft het jonge kind nuttige tips van haar moeder gekregen, met wie ze geregeld samenwerkte.

Een andere mogelijkheid is het volgen van lessen bij professionele artiesten. Sommige leden van de adel lieten befaamde kunstenaars aan huis komen. De meeste amateurs volgden les in de ateliers.¹¹⁵ In Parijs konden aspirant-kunstenaars tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw onder meer een opleiding volgen in de privéateliers van Charles Chaplin, Carolus-Duran, Alexandre Cabanel, Évariste Luminais, William Bouguereau, Tony Robert-Fleury, Jules Lefebvre, Thomas Couture en Édouard Krug.¹¹⁶

In het voorjaar van 1866 volgt Antonine les in het damesatelier van Chaplin. Ze noteert op 13 april 1866 in haar dagboek: *"Ik heb mijn studie, die ik bij meneer Chaplin maakte, meegenomen. De volgende keer tekenen we een oude man. Het verveelt me om een grijze baard en ingevallen wangen te moeten doen. Maar je moet alles doen!"* De dag ervoor schrijft ze over deze studie. *"Ik ben bezig in het atelier met het gezicht van een blondine, die goed genoeg wordt gevonden. Het is het beste dat ik heb gemaakt tot nu toe."*¹¹⁷

Charles Chaplin is geboren op 8 juni 1825 in het Franse Les Andelys. Zijn moeder is de Franse Olimpe Adelle Moisy, die in het huwelijk was getreden met de Engelsman John Chaplin. Hierdoor heeft hij de Engelse nationaliteit, die hij slechts in 1886 opgeeft om tot Fransman te worden genaturaliseerd. Vanaf 1840 is hij leerling aan de École des Beaux-Arts in Parijs en gaat hij geregeld naar het atelier van Michel-Martin Drolling. Vijf jaar later debuteert hij op het Salon als een portret- en landschapsschilder. Hij zal er medailles winnen in 1851, 1857 en 1867. Eerst legt hij zich toe op realistische boerentaferelen, maar rond 1850 produceert hij meer schilderijen in de stijl van sir Joshua Reynolds, Chardin, Fragonard. Deze verandering wordt gemaakt. Veel dames uit de adel en burgerij doen een beroep op hem voor

¹¹⁵ Ibid, 70.

¹¹⁶ Alexia Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle*, 67.

¹¹⁷ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 19](#), Parijs, 12 april 1866: Antonine schrijft dat ze de volgende keer in een atelier een oude man moet schilderen. [...] *J'ai rapporté mon étude de chez M^{eur} Chaplin. La prochaine fois, nous aurons un vieux, cela m'ennuie à faire les barbes blanches et les joues osseuses. Mais il faut bien faire de tout!* [...]; [fragment 20](#), Parijs, 12 april 1866: Antonine schrijft dat ze in het atelier werkt aan het hoofd van een blondine, die goed wordt bevonden. [...] *Je suis en train de faire à l'atelier une tête de blonde qu'on trouve assez bien. C'est le mieux jusqu'à présent.* [...] De Mun, "Journal d'Antonine". Hedwige d'Ursel bevestigt in haar memoires dat haar grootmoeder les volgde bij Chaplin. d' Ursel, *Ombre portée*, 130.

hun portret.¹¹⁸ Ook gravin de Néverlée, de moeder van Wolfgangs vrouw Jacqueline, doet dit in 1875. In 1907 kopieert Antonine het schilderij (afb. 8.2.2 nr. 14).

Tijdens de hoogdagen in de jaren 1850-1860 richt Chaplin een atelier op.¹¹⁹ Uniek is dat het enkel voor dames is opengesteld.¹²⁰ De meeste ateliers waren enkel toegankelijk voor mannen of gaven lessen aan beide geslachten, die apart van elkaar worden gevolgd. Antonine bezoekt enige tijd het atelier van Chaplin. Waarschijnlijk wordt ze hier geïntroduceerd in het schilderen met olieverf. Het lijkt echter onwaarschijnlijk, dat ze naar levend model heeft getekend. Dat werd als ongepast geacht voor jonge vrouwen.¹²¹ Jammer genoeg zijn de dagboeken uit 1863 tot en met 1865 verloren gegaan. Hierdoor is niet geweten hoe lang Antonine les had van Chaplin, wat de precieze inhoud van de opleiding was en of ze nog andere leermeesters had.

Na 1870 raken de portretten van Chaplin uit de mode. Toch wordt hij negen jaar later nog gedecoreerd met het ridderschap in de *Légion d'honneur*. Op 20 januari 1891 overlijdt Chaplin in Parijs.¹²²

Na haar huwelijk verhuist Antonine naar België en volgt ze geen les meer. Wel blijkt uit haar brieven dat tekenen en schilderen bij voorkeur in gezelschap gebeurt. Jarenlang geniet ze ervan om zij aan zij te werken met de gravin van Vlaanderen.¹²³ Ook de kinderen van de hertogin worden in het artistieke proces betrokken. Wanneer Riri in de herfst van 1890 les

¹¹⁸ A. Daguerre de Hureaux en F. Masson, "Chaplin, Charles", *Oxford Art Online*, geraadpleegd op 5 maart 2012, www.oxfordartonline.com, Valerie Morant, "Charles Joshua Chaplin, an Anglo-French artist, 1828-1891", *Gazette des Beaux-Arts*, oktober 1989, 143-149; Anoniem, "Reviewed works: Charles Chaplin", *The Aldine*, 1879, 210.

¹¹⁹ Germond en Morant spreken elkaar tegen over de precieze oprichtingsdatum. Germond schrijft dat het atelier voor vrouwen is opgesteld in oktober 1866. Het is vroeger, want De Muns dagboeknotitie over haar atelierlessen bij Chaplin dateren van april 1866. Morant denkt dat zelfs voor 1855 is. In dat jaar stelde zijn oudste leerlinge 'Henriette Browne' tentoon op de Salon. Haar hypothese is dat het atelier opende in 1853, wat zijn afwezigheid op het Salon zou verklaren. Adeline Germond, "Charles J. Chaplin, la vie et l'oeuvre 1847-1870", *Le Journal des Arts*, geraadpleegd op 25 juni 2010, http://www.artclair.com/jda/archives/docs_article/76997/charles-j-chaplin-la-vie-et-l-oeuvre-1847-1870.php; Morant, "Charles Joshua Chaplin, an Anglo-French artist, 1828-1891", 149.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Hanna Klarenbeek, *Naakt of bloot. Vrouwelijk naakt in de negentiende eeuw* (Arnhem: Uitgeverij Terra Lannoo BV, 2006), 92.

¹²² Morant, "Charles Joshua Chaplin, an Anglo-French artist, 1828-1891", 151-152; Daguerre de Hureaux en Masson, "Chaplin, Charles".

¹²³ Fragment 21, Lumigny, 12 maart 1894: Antonine De Mun schrijft naar haar broer, dat ze het portret schildert van prinses Joséphine in het atelier van de gravin van Vlaanderen. [...] *Je suis en train de faire un portrait de la P^{cesse} Joséphine pr sa mère. Il est moins bien que l'autre mais cela me procure le plaisir de peindre dans l'atelier de la C^{esse} de Flandre et de jouir d'elle car je l'aime profondément [...]* De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, gravin van Vlaanderen." (vertaling: [...] *Ik ben bezig aan het portret van prinses Joséphine. Het is minder goed dan het andere, maar het schenkt me veel voldoening dat ik mag schilderen in het atelier van de gravin van Vlaanderen en van haar gezelschap genieten, want ik hou veel van haar. [...]*)

krijgt van Cécile Douard in het werken met olieverf, doen de andere drie graag mee. Hiervan getuigen twee tekeningen uit het derde album van hun moeder. Ze schrijft erbij: “Au fond de l’atelier deux jeunes artistes en herbe s’essaient au dessin dans des poses plutôt abandonnées Hingene octobre 1890” en “Mademoiselle Douard venue pour 15 jours à Hingene, lance Riri dans la peinture à l’huile; fruits, animaux, fleurs, argenterie, on ose tout copier, tout barbouiller. Bob aussi (afb. 8.2.2 nr. 37)!¹²⁴

Daarnaast leert de hertogin door het kopiëren van oude meesters, zoals Velázquez en Murillo en bezoekt ze tentoonstellingen.¹²⁵ In 1898 gaat ze samen met haar man en dochters voor twee dagen naar Amsterdam om de tentoonstelling van Rembrandt te kunnen bezichtigen.¹²⁶ Een jaar later gaat ze naar de expositie van Van Dyck in het nieuwe Koninklijke Museum van Schone Kunsten in Antwerpen.¹²⁷

¹²⁴ Vertaling: “Achter in het atelier zijn er twee jonge en aankomende kunstenaars, die proberen te tekenen in poses, waarvan eerder afstand is gedaan. Hingene oktober 1890 en “Juffrouw Douard is voor twee weken naar Hingene gekomen om Riri te introduceren in het schilderen met olieverf: fruit, dieren, bloemen, zilverwerk, alles wordt geprobeerd om te kopiëren, alles wordt slordig geschilderd. Bob ook!”

¹²⁵ Zie 3.5.3 Katholiek voor alles en 3.5.4 Origineel en kopie.

¹²⁶ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 22, Amsterdam, 13 oktober 1898: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezoek aan de tentoonstelling van Rembrandt in Amsterdam. [...] *L'en-tête de ma lettre va bien étonner Votre Altesse Royale, moi, qu'elle sait si peu remuante lorsque j'aborde au port d'Hingene, me voilà avec mari et filles pour 48 heures à Amsterdam! Nous n'avons pu résister à venir voir la belle exposition des Rembrandt, collection faite de chefs d'œuvre de toute l'Europe [...]* Elle cite ses tableaux préférés, un portrait de lui, jeune et un portrait de jeune femme. A 4 h., ils ont été au jardin zoologique et ils iront au Musée royal. De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”. (vertaling: [...] *De hoofding van mijn brief zal Uwe Koninklijke Hoogheid vast verbazen, ik, want ze weet hoe weinig druk ik het heb, toen ik in de haven van Hingene aankwam. Zie mij hier met man en dochters voor 48 uur naar Amsterdam! We hebben er niet aan kunnen weerstaan om de mooie tentoonstelling van Rembrandt, - een collectie, bestaande uit meesterwerken- te gaan bekijken. [...]* Ze citeert haar lievelingsschilderijen; een zelfportret en een portret van een jonge vrouw. Om 4u zijn ze naar de dierentuin gegaan en ze zullen nog naar het Koninklijk Museum gaan.) Later ging de Rembrandt-tentoonstelling door in Londen. Naar aanleiding van de opening verscheen een artikel in *Le bulletin de l'art ancien et moderne*. 7.6 Krantenartikels, artikel 1, **Expositions et Concours prochains**.

¹²⁷ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 23, Brussel, 31 augustus 1899: Antonine de Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezoek aan de tentoonstelling van Van Dyck in Antwerpen. Elle parle de l'exposition van Dyck à Anvers. [...] *Les tableaux sont bien intéressants, et il y en a de superbes, mais il est surtout portraitiste, ses compositions religieuses sont loin d'avoir la puissance de Rubens. J'admire beaucoup le portrait des deux jeunes lords Digby et Redford, avec son manteau rouge. J'aime aussi les deux têtes de l'acteur Killigrew et du poète Carew appartenant à la reine Victoria. J'aurais voulu avoir le temps de retourner à cette exposition. [...]* Ibid. (vertaling: [...] *De werken waren best interessant, er waren er een paar erg goed, maar hij is vooral een portretschilder, zijn religieuze composities hebben lang niet de kracht van die van Rubens. Ik bewonderde erg het portret van de jonge lords Digby en Redford, met zijn rode mantel. Ik hou ook van de kopstukken van de acteur Killigrew en van de dichter Carew, die behoren tot de collectie van koningin Victoria. Ik zou graag de tijd willen hebben gehad om terug te gaan naar deze tentoonstelling. [...]*) De tentoonstelling werd besproken in *Le bulletin de l'art ancien et moderne*. 7.6 Krantenartikels, artikel 2, **Correspondance de Belgique. L'exposition Van Dyck à Anvers**

4.3 Een atelier en verf

Doorheen de negentiende eeuw beoefenden vrouwelijke kunstenaars in verschillende ruimten hun artistieke talenten en werklust. Dit varieerde van een hoekje in het salon en een eigen werkplaats.¹²⁸ Antonine De Mun had ervaring met het tekenen en schilderen in een salonhoekje, het delen van een werkplaats en het hebben van een eigen atelier. Ook werkte ze vaak in de ateliers van anderen. Daarnaast worden kort de gebruiksvriendelijkheid van de verftube en de Brusselse verfleverancier van de hertogin belicht.

Tijdens haar kindertijd en jeugd tekende en schilderde Antonine De Mun in een hoekje van het salon. Hierdoor kon het bezoek een blik op haar bezigheden werpen, maar was de dilettante ook meteen beschikbaar als andere zaken om haar aandacht vroegen. Ook tijdens het verblijf in Brussel bij de familie d'Ursel in 1870 schilderde ze in de woonkamer, waar het bezoek werd ontvangen. Dat leidde soms tot misverstanden met de vrouw des huizes, zoals een dagboeknotitie illustreert: *“Mijn tante Louise heeft vreemde ideeën, die me wel eens ergeren. Gisteren nam ze me apart om aarzelend te vragen om 's avonds niet te werken in een witte schildersschort. Als iedereen dat zou doen, zou het bezoek denken dat ze in een naaiatelier terecht waren gekomen.”*¹²⁹

Kort na de dood van Léon, vijfde hertog d'Ursel op 7 maart 1878, liet Joseph een schildersatelier voor zijn echtgenote bouwen. Nauwkeurig werd een begroting door de plaatselijke rentmeester P.J. Thielemans opgesteld.¹³⁰ Het geheel werd op 4403,75 frank beraamd. De uiteindelijk kostprijs bleek uiteindelijk hoger te liggen. In totaal werd er 5937,15 frank aan het atelier besteed.¹³¹ Het resultaat was een rechthoekig, bakstenen gebouw, dat getrapte zijgevels en een zadeldak heeft. In het noorden was een groot raam geplaatst om een gelijkmatige lichtinval te verzekeren. Deze afweging ten opzichte van het licht werd al in het “Manuel des jeunes artistes et amateur en peinture” van P.L. Bouvier beschreven. Verder raadde Bouvier in zijn handboek aan dat het atelier minstens drie meter hoog diende te zijn.

¹²⁸ Klarenbeek, “4. Een atelier voor haarzelf”, 62-75.

¹²⁹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 24, Brussel, zondag 19 november 1870: Antonine De Mun schrijft over haar dagindeling in Brussel. [...] *Ma tante Louise a des idées baroques qui me crispent parfois. Hier elle me prend à part pour me demander timidement de ne pas travailler le soir à une chemise de blessé parce que si tout le monde le faisait, cela aurait l'air d'un atelier de couture vis à vis des visites!* [...] De Mun, “Journal d'Antonine”.

¹³⁰ Henri Thielemans en Antonine de Mun, “Uitgaves in verband met muurschilderingen door Max Enderlé in Sint-Stefanuskerk en Sint-Benedictuskapel in Hingene 1911-1912 (kasboek en kwitanties)” (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel, 1911-1912), L559.

¹³¹ Ibid.

Een zo groot mogelijk raam, gericht op het noorden, moest vanaf het midden tot aan het plafond reiken.¹³² Hedwige schreef erover: *“In het noorden, zoals het hoort, was een zeer groot glasraam uit één stuk gezet, dat vanuit Antwerpen per boot was gekomen.”*¹³³

In het atelier werden vele uren doorgebracht. Genodigden waren haast verplicht om het te bezoeken. Bij een onverwacht en kort bezoek van de gravin van Vlaanderen brachten beide dames en hun gezelschap even wat vereiste tijd door in het paviljoen en het atelier.¹³⁴ Daarnaast was het gebouw een bron van inspiratie. Het werd vereeuwigd op het kamerscherf, waar het werd geschilderd op het vierde paneel (zie 3.5.5 “Eendracht maakt macht” of tenminste een kamerscherf).

Hoewel de jonge hertogin een eigen atelier in Hingene had, hield ze ervan om in het atelier van andere amateurs te werken. Zo bedankte ze meermaals de gravin van Vlaanderen voor de tijd, die ze mocht doorbrengen in haar atelier in de Brussel. Toen de hertogin bezig was aan het portret van prinses Joséphine, één van de dochters van de gravin van Vlaanderen, schreef ze: *“Het portret zal minder goed zijn dan het andere, maar het is een plezier om te werken in het atelier van de gravin van Vlaanderen. Ik geniet van haar gezelschap, want ik hou veel van haar.”*¹³⁵ Ook was De Mun bijzonder opgetogen met het atelier van haar dochter Henriette. Riri beschikte over een ruime plaats in het kasteel van Varambon. Hier was ze gaan wonen na haar huwelijk met Henri, graaf de Boissieu.¹³⁶

¹³² Anita Hopmans, “Licht in het atelier”, in *Mythen van het atelier. Werkplaats en schilderpraktijk van de negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaar*, bewerkt door Mayken Jonkman en Eva Geudeker (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij d’junge Hond/RKD, 2010), 191.

¹³³ d’Ursel, *Ombre portée*, 130.

¹³⁴ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 25](#), Hingene 5 september 1893: Antonine de Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo over het korte bezoek van de gravin van Vlaanderen aan Hingene. [...] *J’avais été la voir il y a huit jours à Bruxelles à son retour des Amerois et je n’espérais pas que ses projets permettraient cette visite désirée depuis longtemps. Cela s’est très bien passé et le temps fort court a permis qu’on étranglât un peu les deux pèlerinages obligatoires à l’atelier et au pavillon.* [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”. (vertaling: [...] *Acht dagen geleden, bij haar terugkeer uit Amerois, was ik bij haar geweest en had ik niet gehoopt dat haar bezigheden het zouden toelaten om op bezoek te komen, iets waaorp sinds lange tijd was gehoopt. Het is erg goed geweest en de korte tijd heeft de twee verplichte bezoeken aan het atelier en het paviljoen een beetje onderdrukt.* [...])

¹³⁵ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 21](#), Lumigny, 12 maart 1894: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo dat ze bezig is aan het portret van prinses Joséphine in het atelier van de gravin van Vlaanderen. [...] *Il est moins bien que l’autre mais cela me procure le plaisir de peindre dans l’atelier de la C^{se} de Flandre et de jouir d’elle car je l’aime profondément* [...] Ibid.

¹³⁶ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 26](#), Varambon par Pont d’Ain, 7 augustus 1908: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over haar verblijf bij haar dochter Riri en diens atelier. [...] *Je commence cette lettre dans l’atelier de Riri pour être à portée de lui donner des conseils sur un portrait qu’elle commence de Charles-Albert.* [...] *L’atelier est charmant et colossal. J’y retrouve les épaves du passé, meubles du cher vieil hôtel d’Ursel, pochades de Riri faites à Hingene, à Bruxelles, un coin du salon du palais, de la rue de la Régence donnant dans l’atelier, bords de l’Escaut, toute une moisson de souvenirs qui étreignent le*

Het werken in verschillende ateliers zorgde er wel eens voor dat schildersbenodigdheden werden vergeten. Tijdens een verblijf in Busset schreef ze aan haar schoonbroer: “*Wil je alsjeblieft niet vergeten om via Joseph aan Alphonse te zeggen dat hij me beslist mijn zwarte schildersschort en mijn schildersmouwen naar hier brengt. Ze zijn blijven liggen in het atelier en ik mis ze enorm.*”¹³⁷ Een schildersschort moest de kledij beschermen tegen de vlekken, die olieverf kon maken. In het begin van de negentiende eeuw tekenden en aquarelleerden de penseelprinsessen vooral. Het maken van olieverf was tot de komst van de verftube een tijdrovende en arbeidsintensieve bezigheid. In 1841 werd de metalen tube gepatenteerd door John Goffe Rand, een Amerikaanse portretschilder die werkzaam was in Londen. De gebruiksvriendelijkheid zorgde er waarschijnlijk voor dat vanaf dat ogenblik meer dilettanten zich konden toelekken op het schilderen met olieverf.¹³⁸ Ze konden de kant-en-klare olieverf in de winkels kopen.¹³⁹ In Brussel was er de bekende verfleverancier Félix Mommen, waar hertogin d’Ursel haar materialen kocht.¹⁴⁰ De jaarrekeningen van Mommen van 1897 tot en met 1903 zijn bewaard gebleven. In die zeven jaar spendeerde De Mun gemiddeld 130,37 frank per jaar aan materiaal (7.3 Tabel 2: *Rekeningen verfleverancier Félix Mommen*). Dit was niet alleen verf, maar ook verschillende soorten papier, doek van wisselende afmetingen, pastelkrijt en andere benodigdheden werden er aangeschaft.¹⁴¹ Nadat de schilderijen waren ingelijst, konden ze thuis en bij vrienden worden opgehangen of tijdens diverse expositiegelegenheden worden tentoongesteld.

cœur! [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”. (vertaling: [...] Ik begin deze brief in het atelier van Riri, zodat ik er ben en raad kan geven over een portret van Charles-Albert, waaraan ze begint. [...] Het atelier is groot en alleraardigst. Ik heb er overblijfselen uit het verleden teruggevonden, meubels uit het geliefde oude Hôtel d’Ursel, schetsen van Riri, die ze in Hingene en in Brussel heeft gemaakt: een salonhoekje van het paleis, van de Regentenstraat waarop het atelier uitkijkt, de oevers van de Schelde... Een schat van herinneringen, die het hart verwarmen! [...])

¹³⁷ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 27](#), Busset 14 oktober 1891: Antonine De Mun vraagt aan haar schoonbroer Léo d’Ursel dat hij haar schilderskleren laat bezorgen in Busset. “[...] *Veux-tu ne pas oublier de faire remettre à Joseph par Alphonse pour qu’il me l’apporte ici sans faute mon tablier noir et mes manches à peinture qui sont restées à l’atelier et qui me manquent terriblement. [...]*” d’ Ursel en De Mun, “Correspondentie Joseph d’Ursel 1885-1893”.

¹³⁸ Klarenbeek, “4. Een atelier voor haarzelf”, 63.

¹³⁹ Eva Geudeker, “Verf”, in *Mythen van het atelier. Werkplaats en schilderpraktijk van de negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaar*, bewerkt door Mayken Jonkman en Eva Geudeker (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij d’junge Hond/RKD, 2010), 122–123.

¹⁴⁰ Brian Dudley Barrett, Mayken Jonkman, en Eva Geudeker, “Apothekers, scheikundigen, verhandelaren of leveranciers voor kunstenaars?”, in *Mythen van het atelier. Werkplaats en schilderpraktijk van de negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaar* (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij d’junge Hond/RKD, 2010), 213-214.

¹⁴¹ Mommen, Félix, “Rekeningen Antonine De Mun 1897-1903,” *familiearchief d’Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), F454-F457, F434 en Le1575.

4.4 “Exposition de la Société Artistique des Amateurs”

Het salonhoekje en het atelier boden vrouwelijke kunstenaars de kans om hun kunst aan het bezoek te tonen. Op grotere schaal konden ze deelnemen aan talrijke tentoonstellingen, die vaak voor professionele en amateurkunstenaars waren opengesteld. In Nederland werden de *tentoonstellingen van de Levende Meesters* druk bezocht. De exposities werden afwisselend in Amsterdam, Den Haag en later ook in Rotterdam georganiseerd.¹⁴² In België waren er Salons in Brussel, Gent en Antwerpen.¹⁴³ In Frankrijk was de *Salon* de meest toonaangevende.

Amateurkunstenaars konden hun werk ook naar fancy-fairs insturen. De liefdadigheidsbazaars koppelden kunst aan armenzorg. Het devies van de Parijse *Société Artistique des Amateurs* luidde ‘Ars et Caritas’. Zij ondersteunden projecten in de voorsteden van de Franse hoofdstad. In 1895 organiseerden ze voor het eerst een tentoonstelling en herhaalden het initiatief om de twee jaar. Eén van de organisators was een schoonbroer van Antonine. Zij, verschillende andere familieleden en vrienden stuurden werk in, dat werd besproken in de briefwisseling en in tijdschriften, zoals *La Revue* en later *Le bulletin de l’art ancien et moderne*.¹⁴⁴

“Nu moet ik een bericht doorgeven, waarvan werd gevraagd dat ik de boodschapper naar Uwe Koninklijke Hoogheid zou zijn. Het comité van de vereniging, waarin mijn nicht Gontaut de Félicie, mijn schoonbroer de Francqueville, graaf de Castries, enz. zetelen, hebben gehoord van de liefde voor de kunsten en van het talent van Uwe Koninklijke Hoogheid. Ze vragen dat ze één van haar schilderijen, volgende lente, instuurt naar een kunsttentoonstelling van amateurs, die liefdadigheidsorganisaties in de buitenwijken van Parijs ondersteunt. De toezegging van de gravin van Vlaanderen vergroot het prestige van hun tentoonstelling. Het zou een grotere toeloop verzekeren, iets wat wij andere arme amateurs niet alleen kunnen klaarspelen. Het is voor april 1895.”¹⁴⁵ De gravin van

¹⁴² Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, 98.

¹⁴³ Anne-Marie ten Bokum, “Virginie Bovie, een vergeten Brusselse schilderes”, *Revue des historiens de l’art, des archéologues et des musilologues de l’Université de Liège Femmes et créations*, nr. 24 (2005): 25; Van Cauwenberghe en de Jong, “Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950”, 69.

¹⁴⁴ Deelnemers en organisatoren waren vaak familie en bekenden van elkaar. Markies de Mun stuurde in 1897 een cartoon over de jacht in. Antonines jongste zus Marie, die door haar huwelijk de titel gravin de Francqueville droeg, stelde regelmatig haar werk tentoon op de *Société Artistique des Amateurs*. Vanaf het begin van de twintigste eeuw stuurde Riri enkele keren een werk in. Van Cauwenberghe en de Jong, “Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950”, 69; D. M. en Jules Comte, “Le mouvement artistique: La Société des Amateurs”, *La Revue de l’Art ancien et moderne*, augustus 1897; G. L., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, maart 16, 1901, 69.

¹⁴⁵ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 28, Lumigny, 24 juli 1894: Antonine De Mun vraagt aan de gravin van Vlaanderen of deze wil deelnemen aan de kunsttentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs*. [...] *Maintenant, il faut que je m’acquitte d’un message dont on a voulu que je sois l’intermédiaire auprès de Votre Altesse Royale. Un comité de personnes de la société parmi lesquelles sont ma cousine Gontaut*

Vlaanderen zegde inderdaad toe en zond tot haar dood in 1912 regelmatig landschappen in. Ook Antonine nam vijf keer deel. Meestal stuurde ze verschillende kunstwerken in, zodat selectie verzekerd was. Voor de eerste tentoonstelling stuurde ze het *portret van Henriette, prinses van België (1870-1948)*, de oudste dochter van de gravin van Vlaanderen.¹⁴⁶ Twee jaar later werd het *portret van de gravin van Vlaanderen (1845-1912)* getoond.¹⁴⁷ Aangezien kopieën niet langer werden geduld, verdween een kopie van Murillo's *Sint-Antonius* naar een aparte zaal.¹⁴⁸ Net voor de twintigste eeuw kon het portret van haar trouwe huisarts, *dr. Martiny, médecin homéopathe* worden gezien (afb. 8.2.2 nr. 15).¹⁴⁹ Nog tweemaal, in 1901 en 1905 nam Antonine deel, maar het is niet geweten wat ze er toen liet exposeren.¹⁵⁰ Erna lijkt het dat ze geen werk meer heeft ingestuurd.

Vanaf 1897 worden recensies over de tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* gepubliceerd. Eerst in *La Revue de l'art ancien et moderne*, waarna ze in de bijlage *Le bulletin de l'art ancien et moderne* verschenen. In vier kritieken – in 1897, 1899, 1901 en

de Félicie, mon beau-frère de Francqueville, un C^e de Castries etc. ayant entendu parler du goût des arts de Votre Altesse Royale et de son talent, implorent d'elle l'envoi d'une de ses peintures, le printemps prochain, à une exposition de tableaux d'amateurs, pour l'œuvre des patronages des faubourgs de Paris. L'acquiescement de Madame la comtesse de Flandre rehausserait leur exposition et lui assurerait une vogue que nous autres pauvres amateurs risqueraient de n'avoir pas tout seuls. C'est pour avril 1895. [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen".

¹⁴⁶ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 29](#), Brussel, 28 maart 1897: Antonine De Mun kopieert een brief van haar zus over de tentoonstelling voor de gravin van Vlaanderen. [...] "*Copie de la lettre de ma soeur d'Harcourt. 27 mars. Un mot maintenant de l'expression des amateurs. Elle est très satisfaisante, très supérieure à la première; rien de laid ni de mauvais goût, quelque chose d'aristocratique dans le choix des sujets et la manière dont ils sont traités. [...] Le "petit vieux" de Marie faisait bien, ton portrait de Mme la Comtesse de Flandre placé à merveille et très admiré. [...] Ibid. (vertaling: [...] "Kopie van de brief van mijn zus d'Harcourt. 27 maart. Nu een woordje over de expressie van de amateurs. Ze is zeer tevreden en veel beter dan de eerste; niets is lelijk of getuigt van slechte smaak., er is iets aristocratisch in de keuze van de onderwerpen en de manier waarop ze zijn behandeld. [...] De "kleine oude" van Marie deed het goed, jouw portret van mevrouw de Gravin van Vlaanderen is het best geplaatst en erg bewonderd. [...])*

¹⁴⁷ Beide schilderijen werden geschonken aan de koninklijke familie en zijn sindsdien spoorloos.

¹⁴⁸ Zie 3.5.4 Origineel en kopie

¹⁴⁹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 30](#), Brussel, 18 maart 1899: Antonine De Mun schrijft over de tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* aan de gravin van Vlaanderen. Ook de reacties op hun ingezonden kunstwerken naar de tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* wordt in de brief opgenomen. [...] *On dit qu'on va beaucoup à notre exposition à Paris et on m'a fait grand éloge des toiles de Votre Altesse Royale et des miennes. L'argus de la presse m'envoie deux lignes très louangeuses sur le portrait de Martiny tirées du "Petit bleu" français [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen". (vertaling: [...] Er wordt gezegd dat onze tentoonstelling in Parijs druk wordt bezocht en het is me gezegd dat er met grote bewondering wordt gesproken over de werken van Uwe Koninklijke Hoogheid en over de mijne. De argus van de pers heeft me twee lovende regels over het portret van Martiny gestuurd, die afkomstig zijn uit de Franse "Petit blue". [...])*

¹⁵⁰ L., "Expositions et concours. Société artistique des amateurs," 85-87; R. G., "Expositions et concours. Société artistique des amateurs", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 4 maart 1905, 69

1905 – werd de hertogin d’Ursel genoemd.¹⁵¹ Deze artikels worden vergeleken met de bevindingen, die over de negentiende-eeuwse kunstcritiek ten opzichte van vrouwelijke kunstenaars bestaan. De schrijver, de algemene structuur, de toon en het taalgebruik worden geanalyseerd.

Een groot deel van de kunstkritieken werd anoniem gepubliceerd. De schrijver was in de meeste gevallen een man. Dit geldt niet helemaal voor de vier tentoonstellingsrecensies ,die over de *Société Artistique des Amateurs* zijn gepubliceerd. Iedere keer werden ze door iemand anders geschreven, die het artikel met zijn initialen ondertekende. Tenzij het monogram verwees naar een pseudoniem, kon de auteur in die tijd worden achterhaald. In 1897 bezocht D.M. de tentoonstelling. Twee jaar later nam auteur G.J. de fakkel over. In 1901 gaf G.L. zijn visie op de kunstwerken en in 1905 was R.G. aan de beurt.¹⁵² Elk van hen paste zijn eigen structuur, toon en taalgebruik toe.

D.M. die de spits mocht afbijten, volgde de vaste volgorde van tentoonstellingskritieken. Die begon bij de historiestukken. Vervolgens wordt via de hiërarchie van de genres afgedaald naar de stillevens. Erna komen nog eventueel beeldhouwwerken aan bod.¹⁵³ Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw wordt er kort iets over fotografie gezegd. Aangezien er geen historiestukken werden getoond, besprak D.M. na een algemeen sfeerbeeld en de introductie van de organisatie eerst de portretten in olieverf en pastel. Daarna volgden de landschappen in olieverf en aquarel. Opvallend is dat eerst de amateurkunstenaresen aan bod kwamen, waarna pas een kort woordje werd besteed aan de mannelijke landschapsschilders. De bloemstillevens, genrestukken en karikaturen in aquarel waren de volgende drie secties in zijn bespreking. Hij eindigde met een korte opsomming van de deelnemers in de categorieën toegepaste kunst, beeldhouwkunst en fotografie.

Deze strakke volgorde veranderde doorheen de jaren. In 1905 werd door auteur R.G. niet meer de nadruk gelegd op de genres, maar op de adellijke rang van de deelnemers. Koninklijke hoogheden, onafhankelijk van het beoefende kunstgenre, werden eerst genoemd. Die evolutie was al zes jaar eerder merkbaar. In de recensie van 1897 wordt De Muns ingezonden portret in olieverf meteen na de inleiding besproken. Twee jaar later wordt ze nog

¹⁵¹ De vier geanalyseerde artikels zijn opgenomen in chronologische volgorde in 7.6 Krantenartikels, vanaf nummer 3.

¹⁵² M. en Comte, “Le mouvement artistique: La Société des Amateurs”, 93-94; G. J., “Expositions et concours”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 18 maart 1899, 93-94; L., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, 85-87; G., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, 69.

¹⁵³ Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, 164.

snel onderaan toegevoegd bij de kunstenaressen, die in België wonen. Vanaf dat ogenblik zal Antonine steeds meer aan het einde van de tekst worden genoemd. De participanten winnen dus aan belang. Of zoals G.J. het in 1899 uitdrukte: “*Parcourir le catalogue, c’est feuilleter le Tout-Paris.*”¹⁵⁴

De toon in de vier artikels is zelden kritisch. Dit geldt voor veel kunstkritieken. Doorheen de hele negentiende eeuw schrijven critici beleefde recensies over vrouwelijke kunstenaars, maar naar het einde van de eeuw duiken meer kritische commentaren op. Zolang de kunstwerken van de dilettantes veel ‘sentiment’ uitstralen en de huiselijkheid weerspiegelen, is alles goed. ‘Lage’ genres, zoals pastels, bloemstillevens, genrestukken en portretten, en toegepaste kunsten worden geschikt geacht voor vrouwen, omdat deze kunstvormen aansluiten bij haar rol als huisvrouw en moeder. De stijl en de techniek zijn ondergeschikt. Legt een kunstenaar zich toch toe op de ‘grote’ schilderkunst – waaronder de historie- en grote religieuze stukken worden verstaan –, krijgt ze vaak veel kritiek te verduren.¹⁵⁵

De toon in de vier artikels blijft altijd zeer beleefd en hoffelijk. Slechts G.L. in 1901 toont lichte kritiek ten opzichte van enkele werken. Hij schrijft bijvoorbeeld over een landschap van meneer Becq de Fouquières: “*M. Becq de Fouquières expose une vue des ‘Environs de Bonnières’ lumineuse, mais un peu monotone.*”¹⁵⁶ Dezelfde auteur roemt de portretten van de hertogin d’Ursel en lijkt zelfs ietwat teleurgesteld dat ze slechts twee werken toont.¹⁵⁷

Ten slotte blijkt dat mannelijke kunstcritici sekserolbevestigend taalgebruik hanteren. Een ‘lief’ penseel, ‘zacht vrouwelijk’, ‘teder’ en ‘gevoelig’ zijn vaak gebruikte termen om kunstwerken, gemaakt door vrouwen, te beschrijven.¹⁵⁸ Dit taalgebruik blijkt niet aanwezig te

¹⁵⁴ L., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, 69.

¹⁵⁵ Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*. 166-173; ten Bokum, “Virginie Bovie, een vergeten Brusselse schilderes”, 32; Van Cauwenberghe en de Jong, “Vrouwelijke kunstenaars in België van 1800-1950”, 77.

¹⁵⁶ Vertaling: “*Meneer Becq de Fouquières toont een helder zicht van de “Omgeving van Bonnières”, maar een beetje saai.*” L., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, 69.

¹⁵⁷ “*Mme la duchesse d’Ursel, avec deux portraits seulement, montre sa maîtrise habituelle,*” Ibid. (vertaling: “*Mevrouw de hertogin d’Ursel, met maar twee portretten, toont haar gewoonlijke meesterschap,*”

¹⁵⁸ Deze bijvoeglijke naamwoorden zijn typisch voor mannelijke kunstcritici om te gebruiken bij de beschrijving van kunstwerken, gemaakt door vrouwelijke artiesten. Anne Higonnet, “Writing the gender of the image: art criticism in late nineteenth-century France,” *Genders* 6 (herfst 1989): 60–73; Lydia Deveen, “Het taalgebruik van kunstcritici in verband met vrouwelijke kunstenaars (Frankrijk, 19de eeuw). Enkele voorbeelden,” *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal-en Letterkunde en Geschiedenis*, 43 (1989), 185-202.

zijn in de vier recensies. Er is te weinig ruimte om diep in te gaan op het werk of leven van één van de amateurkunstenaresen.

In veel recensies worden vrouwelijke kunstenaressen, vaker dan mannen, bij hun voornaam genoemd. Dit veronderstelt de intimiteit van een vriendschap of familierelatie, die vaak helemaal niet aanwezig was.¹⁵⁹ In deze vier kunstkritieken worden ze nooit bij hun voornaam genoemd. Wanneer de deelnemster afkomstig is uit de bourgeoisie, worden haar burgerlijke status en haar familienaam gebruikt. Bij adellijke dames wordt hun titel toegevoegd. Een paar participanten prefereren zelfs om enkel bij hun initialen te zijn gekend.

Algemeen kunnen de volgende zaken worden gezegd over de recensies, die naar aanleiding van de kunsttentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* verschenen. Na een algemene introductie worden de werken en hun deelnemers opgesomd. De volgorde evolueert van een afdeling via de hiërarchie in de kunstgenres, naar een rangschikking per adellijke titel van de deelnemers. Het accent verschuift dus van de ingezonden kunstwerken naar de amateurkunstenaars zelf. Deze verandering kan te maken hebben caritatieve karakter van de tentoonstelling, waarvan de opbrengsten voor een liefdadigheidsorganisatie waren bestemd. Hoe meer koninklijke hoofden deelnamen, hoe meer prestige de tentoonstelling uitstraalde. Waarschijnlijk zorgde het belang van de participanten en het doel van de tentoonstelling er ook voor dat de recensies zeer beleefd bleven. Enkel schrijver G.L. plaatst enkele keren in zijn tekst een kritische wenk. Door de opeenvolging van de amateurkunstenaars, die nooit bij hun voornaam worden aangesproken, is er geen ruimte om hun werk diepgaand te bespreken. Dit laat tevens niet toe dat er sekserolbevestigend taalgebruik aanwezig is.

4.5 Schilderij bestemd

“*Je fais le portrait de ma b. soeur Isabelle la tête appuyée sur sa main. Elle a l'air d'une fondatrice d'œuvre.*”¹⁶⁰ Hoewel Antonine De Mun een penseelprinses was en dus niet met haar kunst hoefde te voorzien in haar levensonderhoud, kreeg ze (betaalde) opdrachten. De

¹⁵⁹ Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, 173-174; Lucy Breukels, “Van ‘fijne vrouwelijke intuïtie’ tot ‘een duidelijk mannelijke benadering’. Honderd jaar kunstkritiek”, in *Beroep: kunstenaars. De beroepspraktijk van beeldend kunstenaressen in Nederland 1898-1998*, bewerkt door Marlite Halbertsma e.a. (Nijmegen: SUN, 1998), 106-107.

¹⁶⁰ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 31, Hingene, 24 september 1895 Vanuit Hingene schrijft Antonine de Mun naar de gravin van Vlaanderen over het portret dat ze van haar schoonzus gaat maken. “*Ik schilder het portret van mijn schoonzus Isabelle, wiens hoofd rust op haar hand. Ze heeft de uitstraling van een ordetichtster.*” De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”.

best gedocumenteerde portretopdracht is afkomstig van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel. Daarnaast wordt nagegaan voor wie haar andere schilderijen waren bestemd.

In de herfst van 1895 vroeg Isabelle de Clermont-Tonnerre om haar beeltenis als ordestichtster (afb. 8.2.2. nr. 13). Ze was de weduwe van Henri, graaf d'Ursel, die in 1875 was gestorven. Na zijn dood bleef de jonge gravin alleen achter met hun enige dochter Caroline, die in 1896 trouwt met Henri, markies de Virieu. Haar huwelijk zorgt ervoor dat gravin Isabelle volledig kan toetreden tot de door haar gestichte religieuze orde *Les Orantes de l'Assomption*.¹⁶¹ De oprichting van de orde had geleid tot de portretopdracht.¹⁶² Echter, twee dagen nadat het werk was begonnen, rapporteerde Joseph d'Ursel in zijn correspondentie over de onenigheid tussen dilettante en model.¹⁶³ De vrouwen waren het oneens of er een goede of grootse uitstraling aan de ordestichtster moest worden gegeven. Ondanks alles raakte het portret af en Antonines schoonzus bleek tevreden met het resultaat. Een contemporaine aquarel, die Merschaut van haar bureau in het Hôtel d'Ursel op de Brusselse Houtmarkt schilderde, toont het portret net boven haar schrijftafel (catalogue raisonné *B.1 Olieverfschilderijen* 13a)

Behalve deze opdracht werd de hertogin enkele keren gevraagd om een kopie te maken van een bestaand schilderij. Zo kopieerde ze onder meer *Maréchale de Beauvau*, waarvan het origineel door een navolger van Nattier was geschilderd. Haar nichtje had het besteld om in het salon op het plattelandsverblijf te hangen. Het geld dat de kunstenaar kreeg voor de kopie, ging naar een fancy-fair.¹⁶⁴

¹⁶¹ Paula Hoesl, *Isabelle de Clermont-Tonnerre, comtesse d'Ursel 1849-1921. Fondatrice d'un institut moderne les Orantes de l'Assomption* (Parijs: Spes, 1960).

¹⁶² In de biografie van Isabelle de Clermont-Tonnerre wordt ruime aandacht besteed aan de stichting van *Les Orantes de l'Assomption*. De Dainville, *Isabelle de Clermont-Tonnerre: comtesse Henri d'Ursel, fondatrice des Orantes de l'Assomption, 1849-1921*.

¹⁶³ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 32](#), Hingene, 26 september 1895: Joseph, hertog d'Ursel schrijft in Hingene naar Mathilde de Robiano. [...] *Antonine a commencé le portrait d'Isabelle, déguisée en veuve fondatrice d'ordres. La querelle du moment porte sur le point de savoir si on lui donnera l'air bon ou l'air grand.* [...] d'Ursel en De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1894-1900". (vertaling: [...] *Antonine is begonnen aan Isabelles portret, verkleed als weduwe en ordestichtster. De onenigheid nu is de beslissing of aan haar een goede of grootse uitstraling moet worden gegeven.* [...])

¹⁶⁴ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 33](#), Lumigny, 15 december 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over de bestelling voor een kopie van de *Maréchale de Beauveau*. [...] *Je finis le livre d'Anatole France mais n'ai rien lu en dehors de cela voulant finir une "commande" de ma nièce de Courcy (Harcourt) la Maréchale de Beauvau dont elle voulait avoir la copie pour son salon à la campagne et qu'elle m'achètera pour la fancy-fair. C'est d'ailleurs un affreux portrait mal dessiné, un faux Nattier mais très décoratif.* [...] De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen". (vertaling: [...] *Ik heb net het boek van Anatole France uit, maar daarbuiten heb ik niet gelezen, omdat ik een "bestelling" de Maréchale de Beauveau van mijn nichtje de Courcy (Harcourt) wou afmaken. Ze wil er een kopie van voor een salon op het platteland, die ze van me zal*

Een ander deel van de schilderijen werd cadeau gegeven aan familie en vrienden. Zo bedankte de gravin van Vlaanderen meerdere keren Antonine De Mun voor de gekregen aquarellen, heiligenafbeeldingen en de portretten van haar dochters Henriette en Joséphine. Het portret dat de hertogin van haar vriendin maakte, werd geschonken aan de prinses von Hohenzollern, de moeder van de geportretteerde. De prinses schreef dat ze bijzonder ontroerd was door het gebaar.¹⁶⁵

Ten slotte hield Antonine een deel van haar oeuvre. Eigentijdse foto's van Hôtel d'Ursel tonen hoe ze werd omringd door haar voorouders en kinderen (catalogue raisonné *B.1 Olieverfschilderijen* 11a).

Veel van de kunstwerken, die werden behouden of aan directe familieleden werden gegeven, zijn tijdens dit onderzoek opnieuw opgedoken. Daarnaast schonk de hertogin haar tekeningen, aquarellen en olieverfschilderijen aan vrienden. Een tiental objecten vonden hun weg naar de gravin van Vlaanderen. Hiervan is nog niets opgedoken. Daarnaast waren er opdrachten, waarvoor ze werd betaald. Deze lijken echter niet op toepassing op het merendeel van haar oeuvre, waardoor Antonine als een penseelprinses kan worden gecatalogeerd.

4.6 Maar als je barmhartig bent, laat dan je linkerhand niet weten wat je rechter doet

In de negentiende eeuw was er een groot verschil tussen de publieke en de privésfeer. Mannen onderscheidden zich via hun werk of ambt in de buitenwereld. Van vrouwen werd verwacht dat ze de rol van goede huisvrouwen en moeders binnenskamers opnamen.¹⁶⁶ Enkel liefdadigheid was een gebied buiten de vier vertrouwde muren, waarvan het algemeen

kopen voor de fancy-fair. Het is trouwens een vreselijk portret, dat slecht is getekend. Een valse Nattier, maar erg decoratief. [...]

¹⁶⁵ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten. [fragment 34](#), Baden (Duitsland), 11 mei 1895: Prinses von Hohenzollern bedankt Antonine de Mun voor het portret van haar dochter, de gravin van Vlaanderen, dat ze cadeau heeft gekregen. [...] *Je ne saurai assez vous remercier et vous dire combien je suis touchée de votre bonne et aimable pensée de m'envoyer le charmant portrait de Marie. Je crois que nul pinceau n'aurait su rendre aussi bien son expression, comme l'a rendu votre beau talent, inspiré par une affection que je puis vous affirmer bien réciproque. [...] Je suis heureuse de vous savoir l'amie de Marie. Je vous remercie aussi de me dire qu'on l'aime en Belgique, dans ce pays auquel elle s'est attachée sincèrement. [...]* Ibid. (vertaling: [...] *Ik kan u niet genoeg bedanken en zeggen hoe zeer ik geraakt ben door uw goed en vriendelijk gebaar om mij het charmante portret van Marie op te sturen. Ik geloof dat geen enkel penseel ooit zo goed haar expressie heeft kunnen weergeven, zoals u dit heeft gedaan met uw grote talent en geïnspireerd door de vriendschap, waarvan ik kan bevestigen dat ze wederzijds is. [...] Ik ben blij dat u een vriendin van Marie bent. Ik dank u er ook voor om te zeggen dat er in België van Marie wordt gehouden. Ze heeft zich erg aan het land gehecht. [...]*)

¹⁶⁶ Parker en Pollock, *Old mistresses: women, art and ideology*, 9; Sarah A. Curtis, "Charitable ladies: gender, class and religion in mid nineteenth-century Paris", *Past & present* 117 (2002): 135-136.

aanvaard werd dat dames dit op zich namen.¹⁶⁷ Steeds meer vrouwen afkomstig uit de burgerij beoefenden vanaf het ontstaan van de industriële revolutie de goede werken, maar in de adel bestond hierin al een veel langere traditie.¹⁶⁸

Tijdens het Ancien Regime had de adel de taak om de armen op hun landgoed te ondersteunen. Liefdadigheid deed niet alleen het prestige van de edelman in kwestie stijgen, het toonde ook de rijkdom en het maatschappelijk belang van een adellijke familie.¹⁶⁹ Na de Franse Revolutie moest de relatie tussen landeigenaar en inwoner worden herbevestigd. Ten huize d'Ursel werd deze mening gevolgd. In navolging van zijn leermeester Frédéric Le Play vond Joseph, hertog d'Ursel dat al wie enige vorm van rijkdom bezit een sociale rol heeft te vervullen.¹⁷⁰ Zeker de grootgrondbezitters op het platteland dienden een voortrekkersrol uit te oefenen.¹⁷¹ Net als contemporaine schrijvers over liefdadigheid toonde de hertog een afkeer voor een grote inmenging vanuit de staat. Charles de Brouckere, die het essay 'Liefdadigheid en openbare onderstand' schreef, gaf twee redenen op, die de stelling beargumenteren: "*Het gouvernement moedigt natuurlijkerwijze de luiheid aan, indien het hulp verleent aan allen die niet werken. [...] en [...] De aanhoudende en onbeperkte tusschenkomst van het gouvernement heeft nog een ander gevaar; zij dooft in ons alle gevoel van liefdadigheid uit.*"¹⁷² De aversie ten opzichte van staatsinmenging kan ook op een andere manier worden geïnterpreteerd. Na de invoering van het meervoudig stemrecht in 1893 kon een stem in ruil voor goederen worden gevraagd. Het cliëntisme zorgde ervoor dat er antimoderne, -

¹⁶⁷ Tamar Garb, *Sisters of the brush. Women's artistic culture in late nineteenth-century Paris* (New Haven/Londen: Yale University Press, 1994), 63-61. Hoewel de termen 'liefdadigheid' en 'filantropie' vaak als synoniemen werden en worden gebruikt, verwijzen ze naar verschillende basisprincipes. Liefdadigheid heeft een sterk religieus karakter en is verbonden met de christelijke deugd 'caritas.' Filantropie beschrijft meer de acties, die worden ondernomen om menselijk leed te bestrijden. De beoefenaars van filantropie omschrijven zichzelf als niet-religieus, objectief, systematisch en beoefenen een meer wetenschappelijke aanpak. Vaak zijn het liberalen en vrijmetselaars. Stijn Van de Perre, "Public charity and private assistance in nineteenth-century Belgium", in *Armenfürsorge und Wohltätigkeit. Ländliche Gesellschaften in Europa, 1850-1930*, bewerkt door Inga Brandes en Katrin Marx-Jaskulski (Frankfurt-am-Main: Lang, 2008), 106.

¹⁶⁸ Mirjam Elias, "Vriendinnen der armen. Van liefdadigheid tot maatschappelijk werk", in *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw*, bewerkt door Liesbeth Brandt Cortius en Cora Hollema (Haarlem/ Den Haag: Frans Halsmuseum/De Dageraad, 1981), 75-81.

¹⁶⁹ Bertrand Goujon, "Re-inventing 'seignorial' charity in nineteenth-century Europe: The example of the Dukes and Princes of Arenberg", in *Armenfürsorge und Wohltätigkeit. Ländliche Gesellschaften in Europa, 1850-1930*, bewerkt door Inga Brandes en Katrin Marx-Jaskulski (Frankfurt-am-Main: Lang, 2008), 187.

¹⁷⁰ Frédéric Le Play (1806-1882) was een Franse mijnningénieur en socioloog, die technieken ontwikkelde om op een systematische wijze families te onderzoeken. Anoniem, "Frédéric Le Play", *Encyclopedia Britannica online*, mei 4, 2012, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/333416/Frederic-Le-Play>.

¹⁷¹ Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 148-149.

¹⁷² Charles De Brouckere, *Liefdadigheid en openbare onderstand* (Zierikzee: Quanjer, 1853), 30-34. Andere contemporaine werken over de liefdadigheid vanuit christelijk oogpunt waren van Hillegeer en Amaat. Judocus Hillegeer, *De christelijke liefdadigheid* (Gent: Van der Schelden, 1866); Joos Amaat, *Bemint de armen. Een reeks lezingen voor liefdadigheidsgenootschappen* (Sint-Niklaas: Edom, 1910).

kapitalistische en proklerikale beslissingen konden worden genomen.¹⁷³ Hierdoor vergrootte opnieuw de macht over de boeren. Aangezien er een sterke alliantie heerste tussen adel en Kerk, kon het katholieke geloof heropleven.¹⁷⁴

Naast de genoemde politieke en sociale redenen werd liefdadigheid voor de hogere klassen als onderdeel van de opvoeding gezien, want het ontwikkelde eigenschappen als toewijding en medeleven.¹⁷⁵ Het bood gelovigen de kans om verlossing na de dood te verkrijgen. En net zoals in het Ancien Regime, vergrootte armenzorg het sociale prestige. In tegenstelling tot een bijbelvers uit Mattheüs – *Maar als je barmhartig bent, laat dan je linkerhand niet weten wat je rechter doet* – werd het geven van aalmoezen niet stilgehouden.¹⁷⁶

Antonine had de boodschap met de paplepel ingegeven gekregen. Het bezoeken van de armen was een deel van haar opvoeding. Op 30 september 1861 schrijft de elfjarige Antonine in haar dagboek: *“Wij zijn naar de armen geweest met mijn zuster Némésis.”*¹⁷⁷ Enkele weken eerder maakt ze samen met enkele andere kinderen een kapel met takken en stenen. Een boomstronk is de zitplaats voor de armen, die halt willen houden aan de zelfgebouwde Mariakapel.¹⁷⁸

¹⁷³ Elinor Accampo, “Class and gender”, in *The short Oxford history of France. Revolutionary France 1788-1880*, bewerkt door Malcolm Crook (Oxford: Oxford University Press, 2002), 107; Goujon, “Re-inventing ‘seignorial’ charity in nineteenth-century Europe: The example of the Dukes and Princes of Arenberg”, 192.

¹⁷⁴ Het katholieke geloof had geleden onder de Franse Revolutie. Via liefdadigheid, uitgeoefend door vrouwen uit adel en bourgeoisie, hoopte de Kerk opnieuw aan macht en invloed te winnen. Nog meer dan op het platteland was dit een thema in grootsteden zoals Parijs. Onder meer wijdde Curtis hier een artikel aan. Curtis, “Charitable ladies: gender, class and religion in mid nineteenth-century Paris”: 121-156.

¹⁷⁵ Isabelle Bricard, *Saintes ou pouliches. L'éducation des jeunes filles au XIXe siècle* (Parijs: Albin Michel, 1985), 164-166.

¹⁷⁶ Van de Perre, “Public charity and private assistance in nineteenth-century Belgium”, 108; [...] *Dus wanneer je barmhartig bent, loop er dan niet mee te koop, zoals de schijnheiligen dat doen in de synagogen en op straat, om door de mensen geprezen te worden. Ik verzeker jullie, ze hebben hun loon al. Maar als jij barmhartig bent, laat dan je linkerhand niet weten wat je rechter doet, opdat je barmhartigheid in het verborgene gebeurt; en je Vader, die in het verborgene ziet, zal het je lonen.* [...] Mattheüs 6, 2-4. KBS, “bijbelnet. Katholieke Bijbelstichting”, geraadpleegd op 15 april 2012, www.bijbel.net.

¹⁷⁷ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 35, Lumigny, maandag 30 september 1861: Antonine De Mun is samen met zuster Némésis de armen gaan bezoeken. [...] *Nous avons été voir les pauvres avec ma sœur Némésis* [...] De Mun, “Journal d’Antonine”.

¹⁷⁸ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 36, Lumigny, donderdag 12 september 1861: Antonine beschrijft de kapel, die zij en enkele andere kinderen hebben gebouwd. [...] *Hier on a déjeuné à 10 heures et demi. Après le déjeuner nous sommes allée à notre chapelle et je l'ai finie. Nous l'avons faite entre quatre arbres. Nous avons construit les murs en branche d'arbres sèches et nous avons mis pour porte un trépied de fer. Quant à l'autel c'est des pierres les unes sur les autres couverte de mousse. Une sainte Vierge en argile tenant l'enfant Jésus et que j'ai faite en compose l'ornement. Une crois de Sarazin rouge est placée devant. Sur l'arbre qui forme un des côtés de la porte est une inscription où sont écrits ces mots : “Notre Dame des enfant. 11 septembre 1861. Vous qui passez, jetez un regard sur cette humble chapelle. N'y touchez pas, nous vous en supplions.” Elle est assez gentille. Maman est venue la voir et l'a trouvée très jolie. Il y a un petit tronc pour les pauvres. Madame de Berge qui est ici et ma tante de Biron ont promis de déposer quelque chose.* [...] Ibid. (vertaling: [...] Gisteren hebben we middag gegeten om halfelf. Na het eten zijn we naar onze kapel gegaan en heb ik haar afgemaakt. We hebben haar tussen vier bomen gemaakt. We hebben de muren gebouwd met droge boomtakken en voor de deur

Na haar huwelijk gaf ze zich over tot het maken van tekeningen en schilderijen, die tijdens talrijke fancy-fairs werden getoond. Een voorbeeld is de tweejaarlijkse kunsttentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs*. Hun devies luidde *Ars et Caritas* en zij schonken de opbrengsten van de tentoonstelling aan hun eigen liefdadigheidsorganisaties.¹⁷⁹ Toch leidde de vele deelnames wel eens tot ergenis bij Antonines man. In één van zijn brieven verzuchtte Joseph aan zijn jongere broer: “*Antonine s'esquinte aux œuvres pies et je tonne au moment de la saturation où les retraites, fancy-fairs, patronages, conférences, Bousies et autres bonne âmes me feraient vouer au diable.*”¹⁸⁰

Daarnaast krijgt de hertogin opdrachten van familieleden en vrienden om schilderijen te kopiëren. Het geld dat ze ervoor ontvangt, geeft ze aan haar armen. In de jaren twintig schrijft De Mun bijvoorbeeld aan meneer Systemans: “*Les 1500 f. remis par la Cesse de Bourbon sont pour mes pauvres et le prix de la grande copie de tableau que vous avez eu la bonté de transporter ici. Elle a été ravie et cela m'a payé de mon log travail*”¹⁸¹

Antonine De Mun ontving niet alleen opdrachten, maar gaf er ook. In 1911 vroeg ze de muurschilder Max Enderlé om het interieur van de verbouwde Sint-Stefanuskerk in Hingene van schilderijen te voorzien.¹⁸² Zij en haar man, Joseph d'Ursel, hadden het initiatief

hebben we een ijzeren driehoek gezet. Wat betreft het altaar, dat zijn op elkaar gestapelde stenen, bedekt met mos. Een rood Sarazenerkruis is ervoor geplaatst. Op de boom, die één van deurzijden vormt, is een inscriptie, waarop staat geschreven: “Onze Vrouwe van het kind. 11 september 1861. U die hier langsgaat, werp een blik op deze nederige kapel. Wij vragen u om haar niet aan te raken.” Ze is mooi genoeg. Mama is komen kijken en vond ze erg mooi. Er is een kleine boomstronk voor de armen. Mevrouw de Berge, die hier was, en mijn tante de Biron hebben beloofd om er iets neer te zetten. [...]

¹⁷⁹ 7.6 Krantenartikels, artikel 6, G., [...] *Le sous-secrétaire d'État aux beaux-arts a tenu à inaugurer, en personne, cette très intéressante exposition d'amateurs, organisée au profit des œuvres charitables patronnées par cette Société, qui justifie si bellement sa devise: Ars et Caritas.* [...] “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, 69. (vertaling: [...] *De ondersecretaris van de Staat voor de Schone Kunsten heeft in eigen persoon deze zeer interessante amateurtentoonstelling ingewijd. Ze wordt georganiseerd ten bate van liefdadigheidsorganisaties, die onder het patronaat van de vereniging, die zo mooi het devies Ars et Caritas draagt.* [...])

¹⁸⁰ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 37, Brussel, 4 maart 1893: Joseph, hertog d'Ursel schrijft naar zijn jongere broer over de vele liefdadigheidsorganisaties, waaraan zijn vrouw deelneemt. [...] *Antonine beult zich af voor liefdadigheidsorganisaties en ik kom op het punt, dat al de retraites, fancy-fairs, patronaten, Bousies en andere goede zielen me doen wensen voor de duivel.* [...] d'Ursel en De Mun, “Correspondentie Joseph d'Ursel 1885-1893”.

¹⁸¹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 38, Parijs, 1 juni 1924: Antonine De Mun bedankt meneer Systemans om de kopie van een schilderij naar Parijs te brengen, dat bestemd is voor de gravin de Bourbon. vertaling: [...] *De 1500 f overhandigd via de gravin de Bourbon zijn voor mijn armen en het is de prijs voor de grote kopie van het schilderij, waarvan u de goedheid had om het naar hier te brengen.* [...] De Mun, “Correspondentie Joseph d'Ursel 1904-1931”.

¹⁸² Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 152 en 159; In de correspondentie zijn er verwijzingen naar de schilderijen in de kerk van Hingene te vinden op 9 en 21 juli, 5, 16 en 28 september, en ten slotte op 11 en 23 oktober 1911. De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”.

genomen om de parochiekerk te vergroten, nadat deze bouwvallig en te klein was geworden voor de groeiende bevolking.¹⁸³ Na het overlijden van de hertog in 1903 financierde de weduwe de interieurafwerking, waarvoor ze beroep deed op Max Enderlé, een Duitser die afkomstig was uit Namen en schilderde volgens de neogotische stijl.¹⁸⁴

Na bijna een jaar ononderbroken werk was Max Enderlé klaar in maart 1912.¹⁸⁵ Op 10 mei verscheen in de plaatselijke krant een artikel om iedereen op te roepen de schilderijen te komen bewonderen: [...] *Fier waren de Hingenaren over hunne kerk; hunne vreugde rees ten top, wanneer een jaar geleden, men de schildering begon. De kunstschilder Heer Max Anderlé, van Namen, ondernam dit lastig werk. Juist een jaar werd onverpoosd gewerkt, en nu mag elkeen niet alleen de kennis van den bouwmeester, maar ook het talent van den kunstschilder komen bewonderen. Boven de oude koor, waarachter men den grafkelder der edele familie d'Ursel vindt, ziet men eene blanke duif, evenals de ziel bij de dood hare gevangenis ontvluchten. Wij vernamen dat de schildering eene gift is van de edele hertogin Jozef d'Ursel.* [...] ¹⁸⁶ Tot 1984 bleven de schilderijen, waarvoor de hertogin 7.500 frank had betaald, zichtbaar.¹⁸⁷ Toen werden ze, met uitzondering van de polychrome, decoratieve

¹⁸³ Voor de bouwgeschiedenis van de kerk van Hingene wordt verwezen naar de publicatie *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*. Zie Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*.

¹⁸⁴ Ibid, 159-161. Voor meer informatie over de school van Beuron en diens stichter Desiderius Lenz verwijst ik naar Desiderius Lenz, *Zur Ästhetik der Beuroner Schule* (Wenen/Leipzig: Wilhelm Braumüller, onbekend); Hubert Krins, *Die Kunst der Beuroner Schule. Wie ein Lichtblick vom Himmel* (Beuron: Beuroner Kunstverlag, 1998); Nancy Davenport, "Pater Desiderius Lenz at Beuron: History, Egyptology and modernism in nineteenth-century German monastic art", *Religion and the arts*, 2009.; Felix Standaert, *L'école de Beuron. Un essai de renouveau de l'art chrétien à la fin du XIXe siècle* (Maredsous: Éditions de Maredsous, 2011). Behalve de schilders nationaliteit en woonplaats is er haast niets bekend over Max Enderlé. Aangezien de meesten, die volgens de school van Beuron werkten, broeders waren en omdat er een connectie was met Namen, werd er navraag gedaan bij frère Éloi Merry van het archief van de Abdij van Maredsous in de provincie Namen. Dit leverde niets op. Ook bleek Enderlé onbekend te zijn bij prof. dr. Hubert Krins, die de conservator is van het kunstarchief van de Erzabtei St. Martin Beuron. Foto's van de schilderijen, die werden genomen bij het overschilderen ervan in de jaren '80, werden naar prof. dr. Krins gestuurd, die ze als neogotisch categoriseerde. Waarschijnlijk is Linda Van Langendonck op het verkeerde been gezet door een citaat uit de memoires van Hedwige d'Ursel. Zij schreef: [...] *convoquant M. Anderley, artiste allemand de l'école de Beuron qui avait travaillé à Maredsous.* [...] d'Ursel, *Ombre portée*, 135.

¹⁸⁵ Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 159.

¹⁸⁶ 7.6 Krantenartikels, artikel 7. Max Enderlé werd in het artikel verkeerd als Max Anderlé geheten. Anoniem, "Uit Hingene", 10 mei 1912. (kerkfabriek Sint-Stefanuskerk Hingene). Met dank aan E.H. pastoor Patrick Maervoet en Hugo Spiessens, die een afbeelding van het krantenartikel leverden.

¹⁸⁷ Antonine De Mun had steeds over een eigen vermogen beschikt, waarvan ze een totaalbedrag van 10.500 frank voor de muurschilderingen in de Sint-Stefanuskerk en de recent gerestaureerde Sint-Benedictuskapel in Hingene bestemde. De schilderijen in kerk kostten 7.500 frank en die in de kapel 3.000 frank. Ze betaalde het bedrag in schijven die varieerden tussen 1.500 en 3.000 frank per keer en dit was gespreid over een periode van september 1911 tot november 1912. Linda van Langendonck rekende 1.000 frank te weinig voor de schilderijen in de kerk in *Op maat van de hertog*. Henri Thielemans en Antonine De Mun, "Uitgaves in verband met muurschilderingen door Max Enderlé in Sint-Stefanuskerk en Sint-Benedictuskapel in Hingene 1911-1912 (kasboek en kwitanties)", 1911-1912, L559, Algemeen Rijksarchief Brussel; Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 155; Joke Bungeneers en Benny Croket, "Bidden aan den Hinck", *Kasteel d'Ursel magazine*, 25, februari-maart-april 2011, 12-14.

motieven op de gewelven, gewelfribben en sluitstenen, in een monochrome kleur overschilderd.¹⁸⁸

Ten slotte werd het geld overgemaakt aan allerlei instellingen. In de kasboeken en de kwitanties zijn er talrijke verwijzingen naar liefdadigheid. Jaarlijks ondersteunde De Mun verschillende christelijke organisaties, zoals *Œuvre du patronage des jeunes ouvrières*, *Association des petits protecteurs*, *Congrégation de l'Immaculée Conception*, *Œuvre des catéchismes des dames de Ste-Julienne*, *Œuvre de l'enterrement des pauvres*, *Œuvre des mariages*, enz.¹⁸⁹ De verenigingen boden een varia van materiële goederen aan, zoals coupons voor soep of brood, speelgoed, kledij voor doopsels, communies en huwelijken, tijdelijke huisvesting, verwarming en begrafenissen.¹⁹⁰ Op 7 april 1931 werd de hertogin-weduwe voor haar liefdadigheidswerk in Brussel door koning Albert I tot Ridder in de Leopoldsorde verheven.¹⁹¹ Anderhalve maand later, op 31 mei 1931, overleed Antonine de Mun, hertogin d'Ursel in de Belgische hoofdstad.

4.7 In perspectief geplaatst

Het werk en oeuvre van Antonine De Mun wordt vergeleken met de biografieën en het werk van drie andere amateurkunstenaressen uit de adel. Er is besloten om toe te spitsen op deze groep, omdat zij een gelijkaardige levensloop kenden. Net als dochters uit de gegoede burgerlijke milieus maakten de kunsten een belangrijk deel van hun opvoeding uit, maar was het niet gewenst dat ze een professionele carrière zouden uitbouwen. Het huwelijk en het moederschap waren de natuurlijke bestemming van de vrouw. Aan de hand van de drie gekozen dames wordt nagegaan welke overeenkomsten en verschillen er zijn op het vlak van afkomst, opleiding, werkplaats, tentoonstellingsmogelijkheden en afzetmarkt.

¹⁸⁸ Bungeneers e.a., *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, 160.

¹⁸⁹ België kende een veelheid aan liefdadigheidsinstellingen. Het werd onder meer onderzocht door Benjamin Seebohm Rowntree in het eerste decennium van de twintigste eeuw. Zijn conclusie was dat waarschijnlijk geen ander land zoveel organisaties per inwoner kende. Deze stelling werd beaamd door andere studies, waaronder de publicatie *Belgique charitable*, uitgegeven in 1893 en 1904. De Mun kocht een exemplaar van de tweede editie. Albert Dewit, "Rekening Belgique charitable," *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel, 4 oktober 1904), F455. Per stad en regio worden de missies, doelgroepen en contactgegevens van de verschillende organisaties besproken. Emilie Vloeberghs en Maria Emilie de Spoelberch de Lovenjoul-d'Ursel, *Belgique charitable*, 2e ed. (Brussel: Librairie Nationale Albert Dewit, 1904), 46-47, 55-56, 71-72, 88 en 110; Van de Perre, "Public charity and private assistance in nineteenth-century Belgium", 93.

¹⁹⁰ Van de Perre, "Public charity and private assistance in nineteenth-century Belgium", 109.

¹⁹¹ Albert van België en Paul-Emile Janson, "Benoeming van Antonine de Mun, hertoginweduwe d'Ursel in de Leopoldorde," *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), R34.

Eerst zal jonkvrouw Wilhelmina Geertruida van Idsinga aan bod komen. Ze leefde in Nederland van 1788 tot 1819. Daarna komt De Muns leeftijdsgenote en hartsvriendin Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, gravin van Vlaanderen (1845-1912), aan de beurt. Afkomstig uit Duitsland woonde ze vanaf haar huwelijk met Filips van Vlaanderen in België. Ten slotte wordt de volgende generatie vertegenwoordigd door Henriette – Riri – d’Ursel, gravin de Boissieu (1875-1934). De keuze voor Idsinga, Hohenzollern en Ursel laat toe om na te gaan of er een evolutie is in het onderwijs en de beoefening van de beeldende kunsten door adellijke dilettantes in de negentiende eeuw.¹⁹²

Jonkvrouw Wilhelmina Geertruida van Idsinga is geboren op 10 november 1788 en groeit op in Leeuwarden. Haar ouders zijn jonkheer Johan van Idsinga (1751-1842), griffier van de Staten van Friesland, en Tjebina Heimans. Zij sterft in 1895, wanneer Wilhelmina Geertruida zes jaar oud is. Haar vader hertrouwt twee jaar later met Geertruida Stijl (1752-1826). Dit huwelijk blijft kinderloos, waardoor Idsinga in een welgestelde omgeving opgroeit. Mogelijk toonde ze al vroeg artistieke talenten, want het meisje krijgt al op jonge leeftijd les van de meest vooraanstaande Friese kunstenaars. Eerst onderwijst C.J. Baar van Slangenburg haar en later Willem Bartel van der Kooi.¹⁹³

Vanaf 1814 exposeert Idsinga in Den Haag en Amsterdam. In de hoofdstad toont ze dat jaar een portret van een *meisje met een mandje met bloemen* en een ander niet nader omschreven portret. Ook in 1816 en in 1818 worden er portretten van haar hand getoond op de tentoonstelling van de Levende Meesters in Amsterdam. Echter, op 3 mei 1819, overlijdt Idsinga op dertigjarige leeftijd en laat een oeuvre na, dat voornamelijk uit portretten en figuurtekeningen bestaat.

¹⁹² Het liefst was hier een man van adellijke afkomst, die de beeldende kunsten in zijn vrije tijd beoefende, mee opgenomen. Uit het bezoek aan de particuliere eigenaars van De Muns’ oeuvre en de artikels in *La Revue* en *Le bulletin de l’art ancien et moderne* is gebleken, dat heel wat mannen als amateur deelnamen aan de kunsten. Het onderzoek naar de zogenaamde penseelprinsen lijkt echter tot nu toe een weinig ontgonnen gebied in de discipline van de kunstwetenschappen.

¹⁹³ Anna de Haas, “IDSINGA, Willemina Geertruida van”, bewerkt door Els Kloek, *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*, 2012, <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Idsinga>, Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, 194; Carel Jacob van Baar van Slangenburg (1783-1845) is een leerling van H.W. Beekker, J.H. Nicolay en W.B. van der Kooi. Hij schilderde vooral portretten en genrestukken en lithografeerde werk. Pieter A. Scheen, “Baar van Slangenburg, Carel Jacob van”, *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, A-L* (Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970), 39; Willem Bartel van der Kooi (1768-1836) kreeg zijn opleiding bij J. Verrier (tekenen), F.J. Swart en H.W. Bee(k)kerk (landschapsschilderen). Hij schilderde en tekende portretten en genrestukken. Ook lithografeerde hij werk. Hij had meerdere leerlingen, waaronder Baar van Slangenburg en Idsinga. Pieter A. Scheen, “Kooi, Willem Bartel van der”, *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, A-L* (Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970), 630-631.

Aangezien ze nooit huwde, beschikken haar vader en stiefmoeder over haar werk. Zij geven Wilhelmina's *Zelfportret* als legaat aan het Old Burger Weeshuis in Leeuwarden (afb. 8.2.2 nr. 38).¹⁹⁴ Het zelfportret toont de kunstenaar aan haar schildersezels, waarop het portret van een vrouw is geschetst. In haar linkerhoudt ze enkele penseelen en een verfpalet vast. In haar rechterhand houdt ze een ander penseel. De indruk wordt gewekt, dat de jonge artieste even tijdens haar werk wordt onderbroken en na een korte blik te hebben geworpen op de toeschouwer, weer verder gaat schilderen. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat dit een realistisch portret is. Normaalgezien werd er binnenshuis geen hoed gedragen en over de nette kledij zou ter bescherming een schildersschort worden aangetrokken.¹⁹⁵ Behalve deze kanttekening, waren dit soort zelfportretten geen uitzondering onder vrouwelijke kunstenaars. Net als hun mannelijke collega's woude ze op die manier hun positie als kunstenaar benadrukken.¹⁹⁶ Haar vroege dood verhinderde het om een eventuele loopbaan als schilderes uit te bouwen.

In tegenstelling tot De Mun krijgt Idsinga al op jonge leeftijd les van toonaangevende regionale kunstenaars. Antonine gaat pas in haar adolescentie naar het atelier van Chaplin. Wel heeft Idsinga waarschijnlijk geen eigen atelier gehad. Het schilderen in een salonhoekje was eeuwenlang de gewoonte. Pas later in de negentiende eeuw konden professionele kunstenaressen en enkele dilettanten over een eigen schildersatelier beschikken. Zowel De Mun als Idsinga hebben een voorliefde voor het portretgenre en nemen deel aan tentoonstellingen, maar het oeuvre van Idsinga is een stuk kleiner door haar vroege dood. Wel profileert deze laatste zich meer als kunstenaar. Dit kan onder meer worden aangetoond door haar zelfportret, waarop ze als schilderes staat afgebeeld. Van Antonine, voor zover bekend uit haar oeuvre en brieven, bestaat er geen schilderij in dit genre.

Een leeftijdsgenote van Antonine De Mun is Marie von Hohenzollern-Sigmaringen. Marie-Louise-Alexandrine-Caroline is geboren op 17 november 1845 in Sigmaringen. Ze is het zesde en jongste kind van prins Karl-Anton van Hohenzollern (1811-1885) en zijn vrouw, prinses Joséphine van Baden (1813-1900).

¹⁹⁴ de Haas, "IDSINGA, Willemina Geertruida van", Pieter A. Scheen, "Idsinga, Wilhelmina Geertruida", *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, A-L* (Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970), 240.

¹⁹⁵ Hanna Klarenbeek, "4. Een atelier voor haarzelf", 64-65

¹⁹⁶ Ibid, 63

Ze groeit op in een gecultiveerde omgeving, waar de kunsten centraal stonden.¹⁹⁷ Haar eerste opleiding krijgt ze van de Franse gouvenerante Mlle Naudin, die vanaf 1845 werd aangesteld voor de opvoeding van haar en haar oudere zus Stéphanie.¹⁹⁸ Vanaf haar tiende wordt Marie onderwezen door Henri Mücke, die vooral gekend is voor zijn landschappen met een romantische toets.¹⁹⁹ Haar andere leermeesters zijn von Schadow, Scheurer en Mückes leerling Sophus Jacobsen, een Noorse schilder, die woont in Düsseldorf.²⁰⁰

Na haar huwelijk met Filips van Vlaanderen op 25 april 1867 en de geboorte van hun vijf kinderen blijft ze lessen nemen bij Guillaume Van der Hecht, Jean Portaels en later bij Ernest-Stanislas Blanc-Garin.²⁰¹ Van der Hecht (1817-1891) komt twee keer per week langs op het paleis, waar hij Marie compositie en het tekenen van bomen onderwijst. Dit laatste is niet onbelangrijk voor een kunstenares, die zich toelegt op het landschapsgenre. Ook leert hij haar graveren.²⁰²

Naast Van der Hecht volgt de gravin les bij Jean Portaels (1818-1891).²⁰³ Hij onderwijst aan de Academie van Schone Kunsten in Brussel, waar hij zelf was opgeleid, en opent in 1858

¹⁹⁷ Erna Jacobs, "Les bibliothèques de la famille royale", in *La dynastie et la culture en Belgique*, bewerkt door Herman Balthazar en Jean Stengers (Antwerpen: Mercatorfonds, 1990), 257.

¹⁹⁸ Suzette Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912* (Bouillon: Musée Ducal de Bouillon, 1983), 13; Suzette Clément-Bodard, "La princesse de Flandre", in *La dynastie et la culture en Belgique*, bewerkt door Herman Balthazar en Jean Stengers (Antwerpen: Mercatorfonds, 1990), 385. Volgens Biermé gebeurde de aanstelling van Naudin al drie jaar eerder, namelijk in 1842. Maria Biermé, *La vie d'une princesse. Marie de Hohenzollern, comtesse de Flandre* (Brussel: Bibliothèque littéraire, 1913), 40.

¹⁹⁹ Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912*, 6. Heinrich Karl Anton Mücke (1806-1891) was een leerling van Heinrich König en bij von Schadow in Berlijn. Beiden verhuizen naar Düsseldorf, waar Mücke vanaf 1844 een leraar aan de Academie wordt. Hij legt zich vooral toe op olieverfschilderijen en fresco's. Hans Vollmer, "Mücke, Heinrich Karl Anton", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1931), 211.

²⁰⁰ Clément-Bodard, "La princesse de Flandre", 385.

²⁰¹ Het huwelijk wordt op 25 april 1867 in de katholieke Sint-Hedwigkerk in Berlijn ingezegend. Het prinselijk paar krijgt vijf kinderen: Boudewijn geboren in juni 1869, Henriette en Joséphine in november 1870 (maar Joséphine sterft nog voor haar eerste verjaardag), Joséphine in oktober 1872 en ten slotte Albert in april 1875.

²⁰² Guillaume Van Der Hecht is geboren in 1817 en werd een leerling aan de Academie vanaf 1827. Drie jaar later ontvangt hij de eerste opdrachten. Hij is voornamelijk gekend als tekenaar en graveerder. Zijn neef Henri Van der Hecht is één van zijn leerlingen. Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912*, 6.

²⁰³ Jean Portaels (1818-1891) volgde les aan de Academie van Schone Kunsten in Brussel en bij de portretschilder François Navez. Portaels legt zich dan nog toe op genretaferele. Vanaf 1839 stelt hij tentoon op het Salon in Brussel. In Parijs volgt hij bijkomende lessen in het atelier van Paul Delaroche. Enkele jaren later, in 1842, ontvangt hij de Rome-prijs en vertrekt naar Italië, Egypte, Klein-Azië, Algerije, Marokko, Spanje, Hongarije en Noorwegen. Tussen 1847 en 1849 is hij directeur van de Academie in Gent, waarna hij trouwt met de dochter van zijn leermeester, Marie Navez. Lang duurt hun geluk niet, want na de dood van hun enig kind, verliest hij zijn vrouw in 1855. Hij gaat onderwijzen aan de Academie van Schone Kunsten in Brussel en opent in 1858 een privéatelier. Portaels had veel leerlingen, waaronder de gravin van Vlaanderen en Ernest Blanc-Garin. Suzette Clément-Bodard, *Paysages et villegiature pour une princesse (1869-1912). Exposition*, Bouillon et la Semois (Bouillon/Luik: Musée Ducal de Bouillon/Massoz s.a., 1983), 24; Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912*, 11.

een privéatelier. Hij heeft veel leerlingen, waaronder Ernest-Stanislas Blanc-Garin (1843-1916), die na de het overlijden van Portaels in 1891 het atelier overneemt.

Blanc-Garin is afkomstig uit Frankrijk, maar vestigt zich tijdens de Franco-Pruisische Oorlog (1870-1871) in Brussel.²⁰⁴ Hij krijgt er succes als portrettist. Als oud-leerling van Jean Portaels neemt hij diens atelier in Sint-Joost-ten-Node over. Het atelier is opengesteld voor mannen en vrouwen, die via gescheiden ingangen in aparte ruimtes les kunnen volgen. De vrouwelijke leerlingen konden er verschillende technieken zoals tekenen, aquarel, pastel en olieverf volgen. Ze waren meestal afkomstig uit de hoge burgerij en de adel, waaronder de gravin van Vlaanderen.²⁰⁵ Op 21 april 1896 schrijft ze naar Antonine: [...] *Blancgarin heeft vanmorgen mijn tekening van een nieuwe studie gecorrigeerd. Het model zit dicht bij een tafel, het licht valt ten volle op zijn hoofd. Het is interessant en mooi, maar erg moeilijk.* [...] ²⁰⁶

Hoewel ze figuurstudies onderneemt, treedt ze vooral in de openbaarheid met haar tekeningen en schilderijen van landschappen. In Brussel werkt ze in haar eigen atelier, dat haar man kort na hun huwelijk voor haar had laten inrichten. Daarnaast hield ze ervan om buiten te tekenen en te schilderen. Vooral het landschap in de Ardennen sprak haar aan. In het kasteel van Amerois had de prinselijke familie sinds 1868 een tweede verblijf gevonden, waar ze graag de omgeving van vastlegde in aquarellen en olieverfschilderijen.²⁰⁷

Naast aquarellen en olieverfschilderijen legt Marie zich toe op het maken van gravures. Van der Hecht had haar geïntroduceerd in deze techniek. Haar kunde en adellijke titel verklaren waarom drie verenigingen van etsers haar patronaat vroegen. Onder leiding van Félicien Rops wordt in 1870 de *Société internationale des aquafortistes* opgericht. Tien jaar later komt in

²⁰⁴ Blanc-Garin wordt geboren in het Franse Givet in 1843. Hij groeit op bij zijn oudste zus. In 1863 bezoekt hij het atelier van Portaels in Brussel. In 1868 is hij leerling van Cabanel en wordt een eerste keer getoond op het Parijse Salon. In die jaren gaat hij ook naar Italië. Tijdens de Franco-Pruisische Oorlog in 1870-1871 verhuist hij naar Brussel, waar hij trouwt met Léonie Van Beneden. Samen krijgen ze vijf kinderen. Hun oudste dochter, Marie Blanc-Garin wordt net als haar vader schilder. Hijzelf is vooral bekend als portretschilder, maar hij schilderde ook genretaferelen, stadsgezichten en landschappen. Hij neemt na het overlijden van zijn leermeester Portaels in 1891 het atelier over. Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912*, 47.

²⁰⁵ Ibid, 12; Alexia Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle*, 45-46.

²⁰⁶ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 39](#), Brussel, 21 april 1896: Gravin van Vlaanderen schrijft aan Antonine De Mun over haar studie bij Blanc-Garin. [...] *J'ai eu Blancgarin ce matin qui a corrigé mon dessin d'une nouvelle étude. Le modèle assis près de la table, la lumière tombe en plein sur sa tête. C'est intéressant, beau mais très difficile.* [...] Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen", 1891-1912, familiearchief d'Ursel.

²⁰⁷ Suzette Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912*, 5.

Antwerpen de *Association des aquafortistes anversois* tot stand. Ten slotte ontstaat de *Société des aquafortistes belges* in Brussel.²⁰⁸ Ze publiceren enkele van haar gravures. Een voorbeeld is de bundel *La Semois*, dat bestond uit tweeëntwintig eaux-fortes, die de Ardense rivier van Chiny tot Bohan illustreren. In 1910 werden er 250 exemplaren gedrukt. De opbrengsten zijn bestemd voor de liefdadigheidsorganisatie *Société des habitations ouvrières*.²⁰⁹ Behalve deze commercialisatie, raakt de rest van het oeuvre verspreid onder familieleden, vrienden en fancy-fairs ten voordele van caritatieve instellingen.²¹⁰ Tijdens de fancy-fairs en andere tentoonstellingen, zoals de kunsttentoonstellingen van de *Société Artistique des Amateurs* en het *Salon des Aquarellistes*, kan het grote publiek met haar werk kennismaken. Ook na haar dood op 26 november 1912 blijft er een belangstelling. In 1913 wijdt Maria Biermé een biografie aan haar, waar het laatste hoofdstuk is voorbehouden voor haar artistieke bezigheden. In 1983 organiseert het *Musée ducal* in Bouillon een tentoonstelling over haar Ardense landschappen. Zo ontsnapt ze het lot van de meeste kunstenaressen, waar er na de dood enkel vergetelheid van hun leven en werk wacht.

In vergelijking met Antonine De Mun kreeg Maria von Hohenzollern vanaf jonge leeftijd een zeer goede opleiding in de kunsten. Niet alleen leerde ze tekenen en schilderen, ook muziek stond op het programma. Ze speelde piano en harmonium.²¹¹ Daarnaast werd ze aangezet tot het ontwikkelen van een passie voor boeken. Een liefde die ze later zou delen met haar echtgenoot, Filips van Vlaanderen.²¹² Na haar huwelijk en verhuis naar België bleef ze les volgen. Naast een persoonlijke interesse, was de keuze zich te omringen met professionele kunstenaars mogelijk ook verbonden met haar functie als gravin van Vlaanderen. Ze koos ervoor om de kunsten en haar beoefenaars in haar nieuwe vaderland te ondersteunen. Hiervan getuigt onder meer haar patronaat over drie verenigingen van etsers.

Beide dilettantes namen deel aan verschillende tentoonstellingen. Vaak hadden deze een caritatief karakter. Aan het begin van de twintigste eeuw steeg het aantal deelnames van de gravin van Vlaanderen, omdat ze als moeder van de toekomstige koning Albert I een grotere publieke rol moest spelen. Sommige auteurs, waaronder Suzette Clément-Bodard, wijten de

²⁰⁸ Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle*, 94-95.

²⁰⁹ Een andere bundel toont landschappen in het buitenland en noemt *Suisse-Allemagne-Italie*. Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912*, 5 en 21. Clément-Bodard, "La princesse de Flandre", 385.

²¹⁰ Clément-Bodard, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912*, 5.

²¹¹ Paul Raspé, "La vie musicale au XIX siècle", in *La dynastie et la culture en Belgique*, bewerkt door Herman Balthazar en Jean Stengers (Antwerpen: Mercatorfonds, 1990), 267.

²¹² Jacobs, "Les bibliothèques de la famille royale", 257.

keuze voor het veilige genre landschappen aan deze openbare functie. Naast haar participatie aan tentoonstellingen werd een deel van haar gravures gepubliceerd.

Haar afzetmarkt was dezelfde als die van hertogin d'Ursel, namelijk familie, vrienden en fancy-fairs. Haar *Zicht op het Heilig Land*, gemaakt in 1895, schonk ze aan De Mun (afb. 8.2.2 nr. 39).²¹³ Het twee meter hoge schilderij werd gebruikt in één van de processies in Hingene.

Het leven van de gravin van Vlaanderen in de vorstelijke kringen stond niet toe om een professionele carrière als kunstenares te ambiëren. Toch ontving ze een goede opleiding en stelde ze regelmatig tentoon. Haar vorstelijke titel en roem tijdens haar leven zorgde er waarschijnlijk voor dat ze na haar overlijden niet werd vergeten. Hiervan getuigt de solotentoonstelling in het *Musée ducal* in Bouillon aan het einde van de twintigste eeuw.

*[...] Riri a beaucoup peint dehors mais la pauvre fille manque de direction. Je suis incapable de lui dire pourquoi ce n'est pas cela. Elle apportera ses études à Bruxelles et sera si heureuse de les montrer à Votre Altesse Royale. [...]*²¹⁴ Op 21 april 1896 toont Antonine De Mun zich nog niet zo tevreden over de artistieke kwaliteiten van haar dochter. Een halfjaar later schrijft ze verheugd over de geboekte vooruitgang. De brief naar de gravin van Vlaanderen leest: *[...] Du reste Riri fait des progrès en peinture et a pas mal crayonné dans les beaux sapins, au bord des ruisseaux et même dans la ferme pour y étudier les attitudes d'oies, poulets, cochons et veaux qu'elle avait sous les yeux. [...]*²¹⁵

Henriette d'Ursel, geboren op 12 maart 1875, is de oudste dochter van Antonine De Mun en haar man Joseph d'Ursel. Net als haar moeder legt ze zich toe op de beeldende kunsten. Naast de informele tips, die ze van haar moeder en van de gravin van Vlaanderen krijgt, volgt ze les bij verschillende leermeesters. De brieven, de kasboeken en de rekeningen tonen vanaf begin

²¹³ In 1881-1882 had de gravin van Vlaanderen samen met haar echtgenoot een reis door Spanje en Marokko ondernomen. Biermé, *La vie d'une princesse. Marie de Hohenzollern, comtesse de Flandre*, 227-229.

²¹⁴ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 40, Hingene, 15 oktober 1895: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over de artistieke bezigheden van haar oudste dochter Riri. *[...] Riri heeft veel buiten geschilderd, maar het arme kind mist richting. Ik kan haar niet zeggen, waarom het niet het juiste is. Ze zal haar studies meenemen naar Brussel en verheugt zich om ze te tonen aan Uwe Koninklijke Hoogheid. [...]* De Mun en von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen".

²¹⁵ Fragment 41, Wechselburg, 13 september 1896: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over de vooruitgang van Riri in de beeldende kunsten. *[...] Voor de rest heeft Riri vooruitgang geboekt in schilderen en heeft ze niet slecht getekend in de mooie dennenbossen, aan de oevers van beken en zelfs in de boerderij om er het gedrag van de ganzen, kippen, varkens en kalveren, die ze er onder ogen kreeg, te bestuderen. [...]* Ibid.

jaren 1890, dat ze onderwezen wordt door Cécile Douard, Alfred Cluysenaar en Ernest-Stanislas Blanc-Garin.

Enkele keren per maand komt Douard langs in het Hôtel d'Ursel of in het kasteel d'Ursel in Hingene om haar les te geven.²¹⁶ Hiervan getuigt ook de tekening, die Antonine De Mun in één van haar schetsboeken maakte (afb. 8.2.2 nr. 37). In september 1890 verblijft Douard twee weken lang in Hingene om Riri te leren schilderen met olieverf. Naast deze privélessen bezoekt Riri vanaf 1892 tot 1894 het atelier van Alfred Cluysenaar in Brussel.²¹⁷ Eenmalig, gedurende een maand, bezoekt de jonge kunstenaar tijdens een verblijf in Parijs een atelier in de Rue de Bourgogne.²¹⁸ Vanaf maart 1894 kiest ze voor het privéatelier van Blanc-Garin.²¹⁹ Eén van de bewaarde maandrekeningen geeft aan dat ze tussen 20 februari en 20 maart 1897 naar levend model heeft gewerkt. Het is wel niet duidelijk of het om een man of een vrouw ging.²²⁰

Hoewel haar oeuvre nog niet is onderzocht, kan voorlopig worden geschreven, dat ze zowel aquarelleert en schildert met olieverf. Ze beoefent meerdere genres. Riri schildert portretten, waaronder dit van Pierre-Julien Thielemans, hun rentmeester in Hingene (afb. 8.2.2 nr. 41), interieurs, zoals de zijbeuk en preekstoel in de Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal in Brussel (afb. 8.2.2 nr. 40) en talloze landschappen.

Eerst werkt ze in het atelier van haar moeder in Hingene of in schilderskamers van bevriende kunstenaressen, zoals de gravin van Vlaanderen. Na haar huwelijk in 1904 met weduwnaar Henri, graaf de Boissieu, verhuist ze naar Varambon. Hier krijgt ze haar eigen atelier in het familiekasteel.

Net als haar moeder toont ze haar werk op de kunsttentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs*, maar verder onderzoek zou moeten uitwijzen of ze nog aan andere exposities deelnam. Een ander punt van onderzoek is de bestemming van haar kunst. Voorlopig wordt aangenomen dat familie, vrienden en de occasionele fancy-fairs de voornaamste afzetmarkt vormden. Wel wordt haar talent geapprecieerd. Baron H. Kervyn de Lettenhove schrijft in

²¹⁶ De biografie van Cécile Douard kan geraadpleegd worden in voetnoot 96.

²¹⁷ Alfred Jean André Cluysenaar (1837-1902) was een Belgische schilder en de zoon van architect Jean Pierre Cluysenaar. Hij had zijn opleiding aan de Academie van Schone Kunsten in Brussel genoten en bij Léon Cogniets in Parijs. Hij gaf later les in decoratieve schilderkunst en het tekenen en schilderen van de menselijke figuur. Ulrich Thieme en Felix Becker, "Cluysenaar, Alfred Jean André", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1912), 126.

²¹⁸ Antonine De Mun, "Kasboeken", *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), F454-F457.

²¹⁹ Voor de biografie van Blanc-Garin, zie voetnoot 203.

²²⁰ Antonine De Mun, "Kasboeken", *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), F457.

1924 dat een vereniging voor Belgische kunstenaressen zou moeten worden opgericht, waarvan volgens hem gravin de Boissieu de voorzitter zou moeten zijn.²²¹

Henriette d'Ursel kreeg de kans om les te volgen bij meerdere leermeesters. Zij was de eerste van deze vier vrouwen, die naar levend model mocht werken. Net als haar moeder en de gravin van Vlaanderen had ze na haar huwelijk een eigen atelier. Aangezien er nog geen diepgaand onderzoek naar haar oeuvre en leven is verricht, is het voorlopig onduidelijk aan welke tentoonstellingen ze deelnam.

Hoewel De Mun, Idsinga, von Hohenzollern en d'Ursel alle vier een artistieke opleiding hadden genoten en deelnamen aan tentoonstellingen, bouwde geen van hen een professionele loopbaan als kunstenaar uit. Hun voornaamste afzetmarkt bleven familie, vrienden en fancy-faris. In de toenmalige maatschappij werd niet verwacht dat zij broodschilderes zouden worden.²²² Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw kwam het vaker voor dat dilettantes een eigen atelier bezaten. En aan het einde van diezelfde eeuw mochten ook jonge dames van adellijke afkomst werken naar levend model.

²²¹ Henri Kervyn de Lettenhove, *Une association de femmes artistes* (Gembloux: Imprimerie Duculot, 1924), 24.

²²² Linda Nochlin, "Why have there been no great women artists?", in *Women, art and power and other essays* (Londen: Thames and Hudson, 1989), 157.

5. Conclusie

Sinds de publicatie van Castigliones boek *De ideale hoveling* werd het belang van de kunsten voor vrouwen uit de betere klassen benadrukt. Vanaf dat ogenblik werden de kunsten een vast onderdeel in de opvoeding van meisjes uit de adel en de rijke burgerij. Ook Antonine De Mun, geboren op 14 november 1849 in het Franse Lumigny, kreeg les in de beeldende kunsten. Waarschijnlijk introduceerde haar gouvernante Mlle Lina of haar moeder, die met veel talent portretten in aquarelverf schilderde, het jonge meisje in het tekenen en schilderen. Daarnaast volgde De Mun enige tijd les in het damesatelier van de Franse schilder Charles Chaplin.

Op 16 maart 1872 trad Antonine in het huwelijk met Joseph, de latere zesde hertog d'Ursel. Na haar huwelijk en de geboorte van hun vier kinderen bleef ze tekenen en schilderen. Gedurende zestig jaar hanteerde ze potlood en penseel. Hierdoor liet ze na haar dood in 1931 een groot oeuvre na, dat voornamelijk in privécollecties wordt bewaard. De Mun signeerde en dateerde het merendeel van haar werk, waardoor met zekerheid 317 kunstwerken aan haar kunnen worden toegeschreven. Toch ontstond het vermoeden dat haar productiviteit hoger lag. Er kon niet worden vergeleken met oeuvre-groottes van andere dilettanten, omdat dit soort kwantitatief onderzoek nog niet is toegepast op penseelprinsessen. Het was ook ongepast om De Mun te vergelijken met beroepskunstenaresen, aangezien zij niet met haar kunst voor haar onderhoud moest voorzien. Hierdoor werd besloten om een kwalitatieve interpretatie uit te voeren. Trends in jaarproducties werden gekoppeld aan gebeurtenissen tijdens het leven van de penseelprinses. De hypothese lijkt juist, want nog steeds duiken er nieuwe werken van de hertogin op.

De grootte van het oeuvre verhinderde het om een uitgebreide analyse te maken van al haar teruggevonden werk. Er werd besloten om te concentreren op haar olieverfschilderijen en pasteltekeningen. Deze verzameling bestaat hoofdzakelijk uit portretten, met uitzondering van het religieuze *Christuskind* en het *kamerscherp*, waarop de familiale eigendommen staan afgebeeld. Familieleden, vrienden, bedienden en hun kinderen werden op doek vereeuwigd. Ze poseerden in salonhoekje, ateliers van bevriende dilettanten of in het atelier van Antonine, dat in 1878 voor haar werd gebouwd. De studie van de portretschilderijen leerde dat de grootste variatie wordt getoond in de familieportretten. Ze verschillen van elkaar in portretvorm, setting, attributen en formaat. Meerdere keren kopieerde de hertogin ook bestaande portretten. Ze nam ze exact over of verving het hoofd op het origineel door dat van een tijdgenoot.

De schilderijen werden getoond aan familie en vrienden, die op bezoek kwamen. Zij vormden tevens haar voornaamste afzetmarkt. Het bredere publiek kon kennismaken met haar werk tijdens fancy-fairs. De best gedocumenteerde is de tweejaarlijkse kunsttentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs*. Recensies, waarin kort haar meesterschap als portretschilderes werd gelauwerd, verschenen in het tijdschrift *La Revue* en later in *Le bulletin de l'art ancien et moderne*. De kunstkritieken verschilden van andere recensies door de structuur. In de meeste artikels werd bij de historiestukken begonnen en kwamen de stillevenen als allerlaatste aan bod. In de recensies van de tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* primeerden de adellijke titel van de deelnemers. Eerst werd het werk van de gekroonde hoofden onder de aandacht gebracht. Mogelijk heeft dit te maken met het caritatieve karakter van de expositie. De opbrengsten van de tentoonstelling gingen namelijk naar liefdadigheidsorganisaties ten voordele van de armen in de Parijse buitenwijken. Zelf steunde de hertogin nog talloze andere liefdadigheidsinstellingen in binnen- en buitenland. Hiervoor werd ze kort voor haar dood door koning Albert I tot ridder in de Leopoldorde verheven. Een maand later, op 31 mei 1931, overleed Antonine De Mun op 81-jarige leeftijd.

Tijdens haar leven had De Mun enige bekendheid gehad, maar al gauw verdween haar naam en oeuvre in de vergetelheid. Dit was een lot, dat veel vrouwelijke kunstenaars wachtte.²²³ Wanneer ze opnieuw werden ‘ontdekt’, werden ze vaak ingedeeld in de categorie “beroepskunstenaars” of “penseelprinses.” Gevalsstudies, zoals Antonine De Mun, laten zien dat slechts weinig vrouwen tot één van de uitersten behoorden. Vaak bewogen ze zich tussen de twee polen in. Ze hadden een goede opleiding gekregen, stelden tentoon en verkochten (wel eens) werk.²²⁴

Hoewel er veel vrouwen de kunsten hadden beoefend, zijn niet altijd hun werk en biografie overgeleverd. Daarom is het uitzonderlijk, dat de nalatenschap van Antonine De Mun zo goed is bewaard. Niet alleen is haar oeuvre overgeleverd, maar ook haar dagboeken, briefwisseling, foto's, kasboeken en rekeningen. Hierdoor kon een goede inzage in het werk, de levensloop, familie-en kennissenkring van de hertogin worden bekomen. De familieleden, vrienden en bedienden werden op doek en papier vereeuwigd en vormen ‘een leefwereld in portretten.’

²²³ A. Paenhuysen en Tom Verschaffel, “De strategieën van de roem. Het publieke leven van de kunstenaar, 19-20ste eeuw. Bij wijze van inleiding,” *Revue belge de philologie et d'histoire. Histoire médiévale, moderne et contemporaine*, 83, 4 (2005): 1207-1210.

²²⁴ Klarenbeek, *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913*, 186-189.

6. Bibliografie

6.1 Archiefbronnen

- Anoniem, "Uit Hingene" (Hingene: Archief kerkfabriek Sint-Stefanuskerk Hingene, 10 mei 1912).
- Anoniem, "Rekening Old England," *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel, 16 januari 1902).
- Anoniem, *Paravent peint par Antonine* (Frankrijk: Archief Les Orantes de l'Assomption, na 1911).
- De Mun, Antonine, "Correspondence d'Antonine et sa famille pendant la guerre '14-'18" (België: familiearchief d'Ursel, 1914-1918).
- , "Correspondentie Joseph d'Ursel 1904-1931" (Brussel: familiearchief d'Ursel, 1904-1931).
- De Mun, Antonine, en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen. "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (België: familiearchief d'Ursel, 1891-1912).
- De Mun, Antonine, "Journal d'Antonine", Dagboek (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).
- De Mun, Antonine, "Kasboeken", *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), F454-F457, F434 en Le1575.
- d' Ursel, Joseph, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1856-1884" (Brussel: familiearchief d'Ursel, 1856-1884).
- d' Ursel, Joseph en Antonine de Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1885-1893" (Brussel: familiearchief d'Ursel, 1885-1893).
- , "Correspondentie Joseph d'Ursel 1894-1900" (Brussel: familiearchief d'Ursel, 1894-1900).
- , "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903" (Brussel: familiearchief d'Ursel, 1901-1903).
- Dewit, Albert, "Rekening Belgique charitable," *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel, 4 oktober 1904), F455.
- Mommen, Félix, "Rekeningen Antonine De Mun 1897-1903," *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), F454-F457, F434 en Le1575.
- Thielemans, Henri, en Antonine de Mun, "Uitgaves in verband met muurschilderingen door Max Enderlé in Sint-Stefanuskerk en Sint-Benedictuskapel in Hingene 1911-1912

(kasboek en kwitanties)”, familiearchief d’Ursel (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel, 1911-1912), L559.

van België, Albert en Paul-Emile Janson, “Benoeming van Antonine de Mun, hertoginweduwe d’Ursel in de Leopoldorde,” *familiearchief d’Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), R34.

6.2 Werken

6.2.1 Artikels

Anoniem, “Reviewed works: Charles Chaplin”, *The Aldine*, 1879.

Anoniem, “Correspondance de Belgique. L’exposition Van Dyck à Anvers”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 24, 8 juli 1899, 194.

Anoniem, “Expositions et Concours prochains”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 1, 7 januari 1899, 12.

Anoniem, “Frédéric Le Play”, *Encyclopedia Britannica online*,
<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/333416/Frederic-Le-Play>.

Bungeneers, Joke en Benny Croket, “Bidden aan den Hinck”, *Kasteel d’Ursel magazine*, april 2011.

Corbeau-Parsons, Caroline, “Drie generaties op doek”. *Kasteel d’Ursel magazine*, april 2011.

Curtis, Sarah A, “Charitable ladies: gender, class and religion in mid nineteenth-century Paris”, *Past & present* 117 (2002): 121–156.

Daguerre de Hureaux, A., en F. Masson, “Chaplin, Charles”. *Oxford Art Online*, 5 maart 2012, www.oxfordartonline.com.

Davenport, Nancy, “Pater Desiderius Lenz at Beuron: History, Egyptology and modernism in nineteenth-century German monastic art”, *Religion and the arts*, 2009.

Depelchin, Davy, “Een stille revolte in de Senaat. Wauters’ portret van Joseph d’Ursel”, *Kasteel d’Ursel magazine*, november-december 2010-januari 2011.

Deveen, Lydia, “Het taalgebruik van kunstcritici in verband met vrouwelijke kunstenaars (Frankrijk, 19de eeuw). Enkele voorbeelden,” *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal-en Letterkunde en Geschiedenis*, 43 (1989), 185-202.

De Vlieger-De Wilde, Koen, “Zomers in Hingene”, *Kasteel d’Ursel magazine*, februari-maart-april 2012.

- De Vlieger-De Wilde, Koen, “Antonine de Mun, de artistieke hertogin”, *Kasteel d’Ursel magazine*, oktober-november-december 2010.
- De Vlieger-De Wilde, Koen en Joke Bungeneers, “Kasteel d’Ursel in Hingene: from maison de plaisance to ducal lieu de mémoire?”, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 88 (2010): 455–478.
- d’ Ursel, Baudouin, “Henri d’Ursel”, *Bulletin de l’Association de la Famille d’Ursel*, 1997.
- G., R. “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 4 maart 1905.
- Germond, Adeline, “Charles J. Chaplin, la vie et l’oeuvre 1847-1870”, *Le Journal des Arts*, 25 juni 2010, http://www.artclair.com/jda/archives/docs_article/76997/charles-j-chaplin-la-vie-et-l-oeuvre-1847-1870.php.
- Higonnet, Anne, “Writing the gender of the image: art criticism in late nineteenth-century France”, *Genders* 6 (herfst 1989): 60-73.
- J., G., “Expositions et concours”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 11, 18 maart 1899, 93-94.
- Laermans, Rudi, “Learning to consume: early department stores and the shaping of the modern consumer culture (1860-1914)”, *Theory, culture & society* 10 (1993): 79–102.
- L., G., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 16 maart 1901.
- Limouzin-Lamothe, R., “Craven, (Pauline de La Ferronays, Mrs Augustus)”, in *Dictionnaire de biographie française*, bewerkt door Roman d’ Amat, tome neuvième Clésinger-Dallière (Parijs: Librairie Letouzey, 1961), 1176–1177.
- M., D., en Jules Comte, “Le mouvement artistique: La Société des Amateurs”, *La Revue de l’Art ancien et moderne*, augustus 1897.
- Milet, Éva, “De Constantin Meunier à Pierre Paulus en passant par Cécile Douard: variation du regard sur la femme de la mine (fin XIXe siècle-début XXe)”, *Revue des historiens de l’art, des archéologues et des musilologues de l’Université de Liège Femmes et créations*, nr. 24 (2005): 37–39.
- Morant, Valerie, “Charles Joshua Chaplin, an Anglo-French artist, 1828-1891”, *Gazette des Beaux-Arts*, oktober 1989.
- Nochlin, Linda, “Why have there been no great women artists?”, *ARTNews* 69, nr. 9 (1971): 22–39.

- Nochlin, Linda, "Why have there been no great women artists?" in *Women, art and power and other essays* (Londen: Thames and Hudson, 1989):145–177.
- A. Paenhuysen en Tom Verschaffel, "De strategieën van de roem. Het publieke leven van de kunstenaar, 19-20ste eeuw. Bij wijze van inleiding," in *Revue belge de philologie et d'histoire. Histoire médiévale, moderne et contemporaine*, 83, 4 (2005): 1207-1210.
- Sauer, K.G., "Seibert, Bernhard", *Künstlerlexikon. Bio-bibliographischer Index A-Z*. (München/ Leipzig: K.G. Sauer, 2000): 140.
- Scheen, Pieter A, "Baar van Slangenburger, Carel Jacob van", *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, A-L* (Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970): 630-631.
- , "Idsinga, Wilhelmina Geertruida", *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, A-L* (Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970): 240.
- , "Kooi, Willem Bartel van der", *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, A-L* (Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970): 39.
- , "Schwartz, Thérèse", *Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950, M-Z en supplement* (Den Haag: Kunsthandel Pieter A. Scheen N.V., 1970): 333.
- ten Bokum, Anne-Marie. "Virginie Bovie, een vergeten Brusselse schilderes". *Revue des historiens de l'art, des archéologues et des muséologues de l'Université de Liège Femmes et créations*, nr. 24 (2005): 24–33.
- Thieme, Ulrich en Felix Becker, "Cluysenaar, Alfred Jean André", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1912): 126.
- Thieme, Ulrich, Felix Becker, en Hans Vollmer, "Schwartz, Thérèse", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1936): 368.
- , "Seibert, Bernhard", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1936): 454.
- Verhaegen, P., "Ursel (Marie-Charles-Joseph, sixième duc d')", *Biographie nationale*, 25 (Brussel: l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, 1932), 927-929.
- Vollmer, Hans, "Mücke, Heinrich Karl Anton", *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1931).

6.2.2 Boeken

- Anoniem, *Exposition générale des Beaux-arts 1881. Catalogue explicatif* (Brussel: Imprimerie Ad. Mertens, 1881).
- Allard, Sébastien en Guilhem Scherf, *Portraits publics. Portraits privés. 1770-1830* (Parijs: Éditions de la Réunion des musées nationaux, 2006).
- Amaat, Joos, *Bemint de armen. Een reeks lezingen voor liefdadigheidsgenootschappen* (Sint-Niklaas: Edom, 1910).
- Balthazar, Herman en Jean stengers, *La dynastie et la culture en Belgique* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1990).
- Beyer, Andreas, *Das Porträt in der Malerei* (München: Hirmer Verlag, 2002).
- Biermé, Maria, *La vie d'une princesse. Marie de Hohenzollern, comtesse de Flandre* (Brussel: Bibliothèque littéraire, 1913).
- Billen, Claire, *De marktplaatsen van de vijfhoek*, Brussel, stad van kunst en geschiedenis 26 (Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: Dienst Monumenten en Landschappen/ Stad Brussel, 2000).
- Billen, Claire, en Jean-Marie Duvosquel, *Brussel*, bewerkt door Jean Dethier, Steden in Europa (Antwerpen: Mercatorfonds, 2000).
- Brandes, Inga en Katrin Marx-Jaskulski, *Armenfürsorge und Wohltätigkeit. Ländliche Gesellschaften in Europa, 1850-1930*, Frankfurt-am-Main: Lang, 2008.
- Brandt Cortius, Liesbeth en Cora Hollema, *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw* (Haarlem/ Den Haag: Frans Halsmuseum/De Dageraad, 1981).
- Bricard, Isabelle, *Saintes ou pouliches. L'éducation des jeunes filles au XIXe siècle* (Parijs: Albin Michel, 1985).
- Bungeneers, Joke, Benny Croket, Koen De Vlieger-De Wilde, Patrick Maervoet, Marc Mees en Linda Van Langendonck, *Op maat van de hertog. De bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)*, Kasteel d'Ursel. Historische publicaties 3 (Antwerpen: Provinciebestuur Antwerpen, 2006).
- Bungeneers, Joke en Koen De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012).
- Castiglione, Balthasare, *The book of the courtier*, vertaald door George Bull, 3e ed. (Harmondsworth: Penguin books, 1978).
- Chadwick, Whitney, *Women, art and society* (Londen: Thames and Hudson, 1994).

- Clément-Bodard, Suzette, *La princesse Marie de Flandre, artiste et mécène. Estampes et aquarelles de 1867 à 1912* (Bouillon: Musée Ducal de Bouillon, 1983).
- , *Paysages et villegiature pour une princesse (1869-1912). Exposition*, Bouillon et la Semois (Bouillon/Luik: Musée Ducal de Bouillon/Massoz s.a., 1983).
- Creusen, Alexia, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle* (Parijs: L'Harmattan, 2007).
- Crook, Malcolm, *The short Oxford history of France. Revolutionary France 1788-1880* (Oxford: Oxford University Press, 2002).
- Cusas, Éric, *Le statut de la noblesse en France et en Belgique. Précis de législation nobiliaire et héraldique* (Brussel: Bruylant, 2002).
- De Brouckere, Charles, *Liefdadigheid en openbare onderstand* (Zierikzee: Quanjer, 1853).
- De Dainville, M. *Isabelle de Clermont-Tonnerre: comtesse Henri d'Ursel, fondatrice des Orantes de l'Assomption, 1849-1921* (Parijs: P. Lethielleux, 1939).
- De Keyzer, Diane, *"Madame est servie." Leven in dienst van adel en burgerij (1900-1995)*. 7e ed. (Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 1996).
- De Meyer, Dirk en Kristiaan Versluys, *The urban condition: space, community, and self in the contemporary metropolis* (Rotterdam: 010 Publishers, 1999).
- De Ren, Leo, *Materialen en technieken van de kunst*, 3 herziene uitgave (Leuven: Acco, 2009).
- Dewilde, Jan, *Louise De Hem 1866-1922, Inventarissen van het Iepers kunstpatrimonium 7* (Ieper: Stadsbestuur Ieper, 2008).
- Douard, Cécile, *Impressions d'une seconde vie*. 2e ed. (Brussel: Les éditions Robert Sand, 1923).
- , *Paysages indistincts* (Luik: Imprimerie Bénard, 1929).
- Draulans, Veerle, *Vrouwen-werk. Voor meer V/M diversiteit op het werk* (Tielt: Lannoo, 2012).
- d'Ursel, Baudouin, *Les Schetz: la maison d'Ursel*. Recueil de l'office généalogique et héraldique de Belgique 55 (Brussel: Association royale office généalogique et héraldique de Belgique, 2005).
- d' Ursel, Hedwige, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976).
- d'Ursel, Hippolyte, *La cour de Belgique et la cour de France de 1832 à 1850. Lettres intimes de Louise-Marie d'Orléans première reine des Belges. Au roi Louis-Philippe et à la reine Marie-Amélie* (Parijs: Librairie Plon, 1933).

- , *L'œuvre du roi au Congo. Son passé, son présent, son avenir* (Brussel: Imprimerie Goemaere, 1895).
- , *La campagne antiesclavagiste belge raconté par les lettres de Jacques de Dixmude* (Brussel: Goemaere, 1929).
- du Sart de Bouland, Raoul, *Le duc d'Ursel 1848-1903* (Doornik/Parijs: Établissements Casterman S.A. éditeurs, 1904).
- Garb, Tamar, *Sisters of the brush. Women's artistic culture in late nineteenth-century Paris* (New Haven/ Londen: Yale University Press, 1994).
- , *The painted face. Portraits of women in France 1814-1914* (New Haven/ Londen: Yale University Press, 2007).
- Gaze, Delia, *Women artists*, bewerkt door. Vol. 1. (Londen: Dearborn, 1997).
- Gerard, Emmanuel, *Hedendaagse geschiedenis*. 12e ed. (Leuven: Acco, 2008).
- Ghesquière, Rita, *Literaire verbeelding. Een geschiedenis van de Europese literatuur en cultuur tot 1750*. 3e ed. (Leuven/Den Haag: Acco, 2009).
- Halbertsma, Marlite, Wies van Moorsel, Karin Baars en Miriam van Rijsingen, *Beroep: kunstenaars. De beroepspraktijk van beeldend kunstenaressen in Nederland 1898-1998* (Nijmegen: SUN, 1998).
- Heyne, Hildegard, *Ludwig Richter. Meister der Kunst* (Mülhausen in Elzas: Braun & Co., s.d.)
- Hillegeer, Judocus, *De christelijke liefdadigheid* (Gent: Van der Schelden, 1866).
- Hoesl, Paula, *Isabelle de Clermont-Tonnerre, comtesse d'Ursel 1849-1921. Fondatrice d'un institut moderne les Orantes de l'Assomption* (Parijs: Spes, 1960).
- Jonkman, Mayken en Eva Geudeker, *Mythen van het atelier. Werkplaats en schilderpraktijk van de negentiende-eeuwse Nederlandse kunstenaar* (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij d'junge Hond/RKD, 2010).
- Kervyn de Lettenhove, Henri, *Une association de femmes artistes* (Gembloux: Imprimerie Duculot, 1924).
- Klarenbeek, Hanna, *Naakt of bloot. Vrouwelijk naakt in de negentiende eeuw* (Arnhem: Uitgeverij Terra Lannoo BV, 2006).
- , *Penseelprinsessen & broodschilderessen. Vrouwen in de beeldende kunst 1808-1913* (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2012).
- Krins, Hubert, *Die Kunst der Beuroner Schule. Wie ein Lichtblick vom Himmel* (Beuron: Beuroner Kunstverlag, 1998).

- Lenz, Desiderius, *Zur Ästhetik der Beuroner Schule* (Wenen/Leipzig: Wilhelm Braumüller, s.d.).
- Oele, Anneke, Miriam van Rijsingen en Hesther van den Donk, *Bloemen uit de kelder. Negen kunstenaressen rond de eeuwwisseling* (Zwolle/Arnhem: Waanders Uitgevers Zwolle en Gemeentemuseum Arnhem, 1989).
- Parker, Rozsika en Griselda Pollock, *Old mistresses: women, art and ideology* (New York: Pantheon books, 1981).
- Preimesberger, Rudolf, Hannah Baader en Nicola Suthor, *Porträt* (Berlijn: Reimer, 1999).
- Rideal, Liz, *Mirror mirror: self-portraits of women artists* (New York: Watson-Guption publications, 2002).
- Simonton, Deborah, *The Routledge history of women in Europe since 1700* (Londen/New York: Routledge Taylor & Francis group, 2006).
- Rousseau, Jean-Jacques, *Emile of over de opvoeding*, bewerkt door Jeanne-Marie Noël, vertaald door Anneke Brassinga (Boom klassiek 20. Meppel: Boom, 1980).
- Siemann, Wolfram, *Gesellschaft im Aufbruch Deutschland 1849-1871* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997).
- Standaert, Felix, *L'école de Beuron. Un essai de renouveau de l'art chrétien à la fin du XIXe siècle* (Maredsous: Éditions de Maredsous, 2011).
- Stiévenart, Pol, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Bourlard* (Brussel: Maurice Lamertin, éditeur, 1919).
- Stock, Phyllis, *Better than rubies: A history of women's education* (New York: Capricorn books, 1978).
- Sutherland Harris, Ann en Linda Nochlin, *Women artists 1550-1950* (New York: Knopf, 1978).
- Van der Stighelen, Katlijne, *Hoofd- en bijzaak. Portretkunst in Vlaanderen van 1420 tot nu* (Leuven/Zwolle: Davidsfonds/Uitgeverij Waanders, 2008).
- , *Vrouwenstreken: onvergetelijke schilderessen uit de Lage Landen* (Tielt: Lannoo, 2010).
- Van der Stighelen, Katlijne en Mirjam Westen, *Elck zijn waerom: vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950* (Gent: Ludion, 1999).
- Verhoeven, Elke, *Hingene en den Duc. Mondelinge geschiedenis in het kasteel*, Kasteel d'Ursel historische publicaties 1 (Boechout: Albatros printing, 2005).
- Vloeberghs, Emilie en Maria Emilie de Spoelberch de Lovenjoul-d'Ursel, *Belgique charitable*, 2e ed. (Brussel: Librairie Nationale Albert Dewit, 1904).

Wolf, Norbert, *Diego Velázquez (1599-1660). Le visage de l'Espagne*, vertaald door Michèle Schreyer (Keulen: Taschen, 2001).

6.2.3 Bachelorpaper

Wiertz, Wendy. "Album des enfants. Het schetsboek van Antonine de Mun (1849-1931)" (Ongepubliceerde bachelorpaper, Katholieke Universiteit Leuven, 2011).

6.2.4 Websites

Anoniem, "François, Baron Gérard", *Encyclopedia Britannica online*,

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/230482/Francois-Baron-Gerard>.

de Haas, Anna, "IDSINGA, Willemina Geertruida van", bewerkt door Els Kloek, *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*, 2012,

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Idsinga>.

Dumont de Chassart, Reginald,

<http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>.

KBS, "bijbelnet. Katholieke Bijbelstichting", www.bijbel.net.

"L'infante Maria Marguertite door Diego Velázquez", *Musée du Louvre*,

http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=2096.

http://www.geneall.net/F/per_page.phpid=148066.

Vandale, <http://vwob.vandale.be>

Van de Pas, Leo, <http://worldroots.com/brigitte/royal/plantagenet/claudeadreindesc1773.htm>.

7 Bijlagen

7.1 Lijst bijlagen

7.1.1 Lijst stambomen

Figuur A.1: Stamboom familie de Mun

Figuur A.2: Stamboom familie d'Ursel-d'Harcourt

Figuur A.3: Stamboom familie d'Ursel-de Mun

Figuur A.4: De hertogen d'Ursel en hun echtgenotes

7.1.2 Tabellen

Tabel 1: *Signeerwijzen Antonine De Mun*

Tabel 2: *Rekeningen verfleverancier Félix Mommen*

7.1.3 Archiefdocumenten

Archief 1, Anoniem, *Paravent peint par Antonine* (Frankrijk: Archief Les Orantes de l'Assomption, na 1911).

7.1.4 Brief- en dagboekfragmenten

Fragment 1, Parijs, Rue Barbet-de-Jouy 27, 23 juni 1909: Antonine de Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over hun vriendschap en haar reizen naar verschillende familieleden in Frankrijk

Fragment 2, Hingene, 19 augustus 1912: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over vriendschap en haar kinderen.

Fragment 3, Parijs, 19 februari 1872: Antonine De Mun kondigt haar eigen huwelijk met Joseph d'Ursel aan.

Fragment 4, Lumigny, maandag 25 september 1871: Antonine De Mun analyseert haar eigen karakter op 22-jarige leeftijd.

Fragment 5, Brussel, 20 februari 1903: hertog Joseph schrijft aan zijn moeder dat Wolfgang benoemd wordt aan het derde lansiersregiment in Brugge.

Fragment 6, Brussel, 26 juni 1894: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen hoe de gravin van Vlaanderen een leemte in het hart van Antoine opvulde.

Fragment 7, Brussel, 12 december 1912: Koning Albert I schrijft een begeleidende brief bij de teruggave van de correspondentie tussen de hertogin en zijn moeder.

Fragment 8, Brussel, 25 maart 1904: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo d'Ursel over haar verdriet om de dood van haar echtgenoot Joseph.

Fragment 9, Parijs, 14 februari 1862: Antonine De Mun schrijft over haar dagindeling.

Fragment 10, Frascati, Italië, 23 juli 1872: Joseph d'Ursel schrijft naar de markiezin de Mun over de zwangerschap van zijn vrouw Antonine De Mun.

Fragment 11, Dinsdag 7 en woensdag 8 december 1897: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen dat ze weinig heeft geschilderd tijdens haar verblijf in Frankrijk.

Fragment 12, Brussel, 25 oktober 1870: Antonine De Mun noteert in haar dagboek het overlijden van Pierre de Berghes en over de bestelling van Henriette d'Harcourt bij de portrettist Seibert.

Fragment 13, zaterdag 9 maart 1895: Antonine De Mun schrijft over het doek van Sint-Franciscus, dat ze aan de gravin van Vlaanderen schonk.

Fragment 14, Hingene, maandag 15 juli 1895: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over het project om een schilderij te maken voor het rustaltaar.

Fragment 15, Hingene, 19 juli 1895: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen hoe het babymodel voor het schilderij voor het rustaltaar zich gedraagt:

Fragment 16, Brussel, 28 maart 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen. Ze voegde er een kopie van de brief van haar zus Sissy over de tentoonstelling van amateurkunstenaars bij.

Fragment 17, Parijs, 10 februari 1868: Antonine De Mun schrijft dat ze als dorpsbruidje naar het gekostumeerd bal zal gaan.

Fragment 18, Parijs, 6 februari 1866: Antonine De Mun wordt tijdens het schilderen door haar moeder gevraagd wat ze vindt van de wals.

Fragment 19, Parijs, 12 april 1866: Antonine De Mun schrijft dat ze de volgende keer in een atelier een oude man moet schilderen.

Fragment 20, Parijs, 12 april 1866: Antonine De Mun schrijft dat ze in het atelier werkt aan het hoofd van een blondine, die goed wordt bevonden.

Fragment 21, Lumigny, 12 maart 1894: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo dat ze bezig is aan het portret van prinses Joséphine in het atelier van de gravin van Vlaanderen.

Fragment 22, Amsterdam, 13 oktober 1898: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezoek aan de tentoonstelling van Rembrandt in Amsterdam.

Fragment 23, Brussel, 31 augustus 1899: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezoek aan de tentoonstelling van Van Dyck in Antwerpen.

Fragment 24, Brussel, zondag 19 november 1870: Antonine De Mun schrijft over haar dagindeling in Brussel.

Fragment 25, Hingene 5 september 1893: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo over het korte bezoek van de gravin van Vlaanderen aan Hingene.

Fragment 26, Varambon par Pont d'Ain, 7 augustus 1908: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over haar verblijf bij haar dochter Riri en diens atelier.

Fragment 27, Busset 14 oktober 1891: Antonine De Mun vraagt aan haar schoonbroer Léo d'Ursel dat hij haar schilderskieren laat bezorgen in Busset.

Fragment 28, Lumigny, 24 juli 1894: Antonine De Mun vraagt aan de gravin van Vlaanderen of deze wil deelnemen aan de kunsttentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs*.

Fragment 29, Brussel, 28 maart 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen. Ze voegde er een kopie van de brief van haar zus Sissy over de tentoonstelling van amateurkunstenaars bij.

Fragment 30, Brussel 18 maart 1899: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezigheden en bezoeken. Ook de reacties op hun ingezonden kunstwerken naar de tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* wordt in de brief opgenomen.

Fragment 31, Hingene, 24 september 1895: Vanuit Hingene schrijft Antonine De Mun naar de gravin van Vlaanderen over het portret dat ze van haar schoonzus gaat maken.

Fragment 32, Hingene, 26 september 1895: Joseph, hertog d'Ursel schrijft in Hingene naar Mathilde de Robiano.

Fragment 33, Lumigny, 15 december 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over de bestelling voor een kopie van de Maréchale de Beauveau.

Fragment 34, Baden (Duitsland), 11 mei 1895: Prinses von Hohenzollern bedankt Antonine de Mun voor het portret van haar dochter, de gravin van Vlaanderen, dat ze cadeau heeft gekregen.

Fragment 35, Lumigny, maandag 30 september 1861: Antonine De Mun is samen met zuster Némésis de armen gaan bezoeken.

Fragment 36, Lumigny, donderdag 12 september 1861: Antonine De Mun beschrijft de kapel, die zij en enkele andere kinderen hebben gebouwd.

Fragment 37, Brussel, 4 maart 1893: Joseph, hertog d'Ursel schrijft naar zijn jongere broer over de vele liefdadigheidsorganisaties, waaraan zijn vrouw deelneemt.

Fragment 38, Parijs, 1 juni 1924: Antonine De Mun bedankt meneer Systemans om de kopie van een schilderij naar Parijs te brengen, dat bestemd is voor de gravin de Bourbon.

Fragment 39, Brussel, 21 april 1896: Gravin van Vlaanderen schrijft aan Antonine De Mun over haar studie bij Blanc-Garin.

Fragment 40, Hingene, 15 oktober 1895: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over de artistieke bezigheden van haar oudste dochter Riri.

Fragment 41, Wechselburg, 13 september 1896: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over de vooruitgang van Riri in de beeldende kunsten.

Fragment 42, Parijs, zaterdag 2 november 1867: Antonine De Mun schrijft over Henri de La Ferronays, ‘tante’ Pauline Craven en een brief, die ze ontving van haar schoonzus Berthe de Mun, geboren de Ladoucette.

Fragment 43, Lumigny, 8 december 1889: Joseph d’Ursel schrijft aan zijn moeder over zijn verblijf op het domein van zijn schoonouders

Fragment 44, Brussel 18 juni 1894: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo, graaf d’Ursel. Ze somt de schilderijen op, waarmee ze bezig is.

Fragment 45, Brussel, 31 oktober 1903: Joseph d’Ursel vraagt aan zijn moeder of het voor haar mogelijk is om de kloosterintrede van Pauline bij te wonen.

7.1.5 Krantenartikels

Artikel 1: **Expositions et Concours prochains**

Artikel 2: **Correspondance de Belgique. L’exposition Van Dyck à Anvers**

Artikel 3: **Le mouvement artistique: La Société des Amateurs**

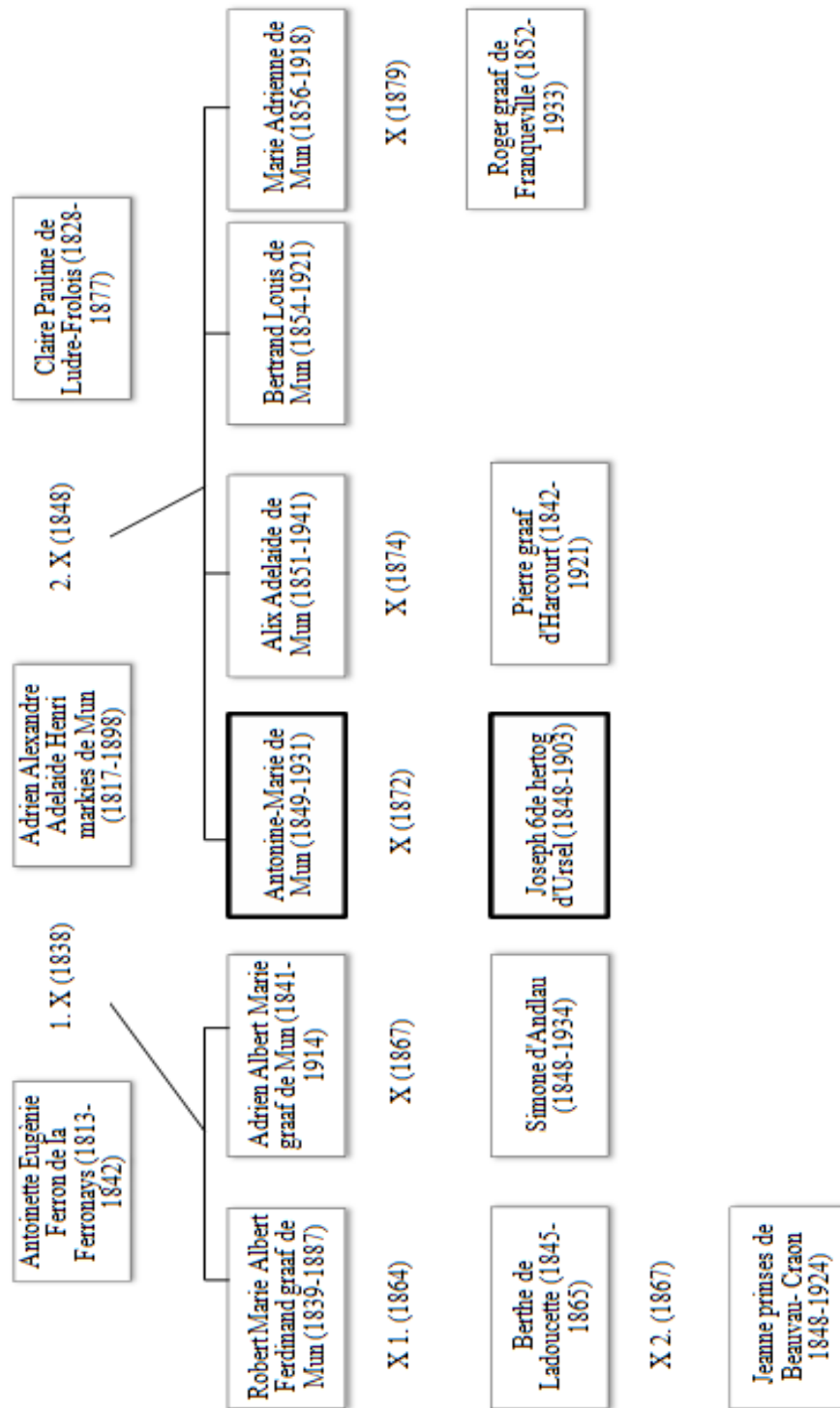
Artikel 4: **Expositions et Concours. Exposition de la Société Artistique des Amateurs** (Galerie Georges Petit, rue de Sèze).

Artikel 5: **Expositions et Concours. Exposition de la Société Artistique des Amateurs** (Hôtel de Lillers, avenue Montaigne).

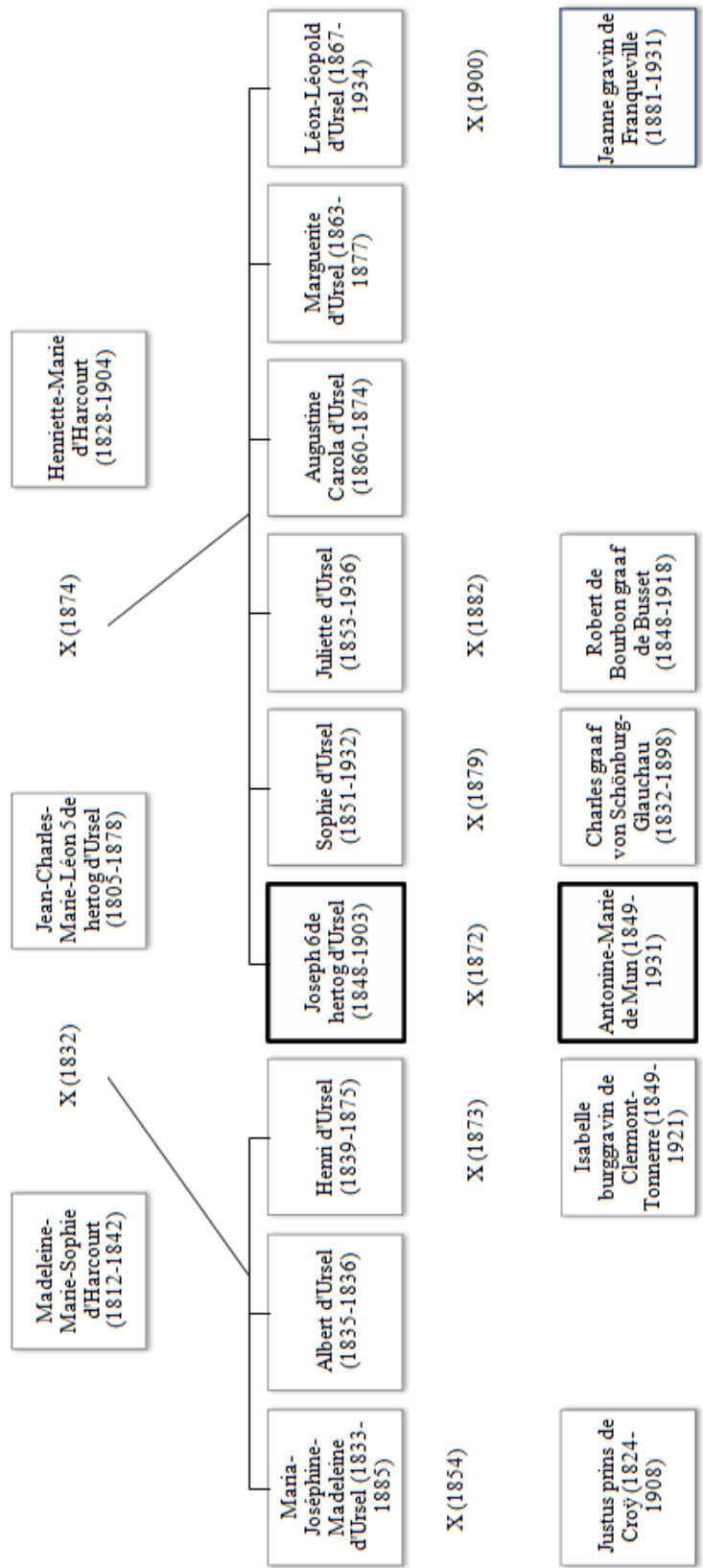
Artikel 6: **Expositions et Concours. Exposition de la Société Artistique des Amateurs** (48, Cours-la-Reine).

Artikel 7: “Uit Hingene”

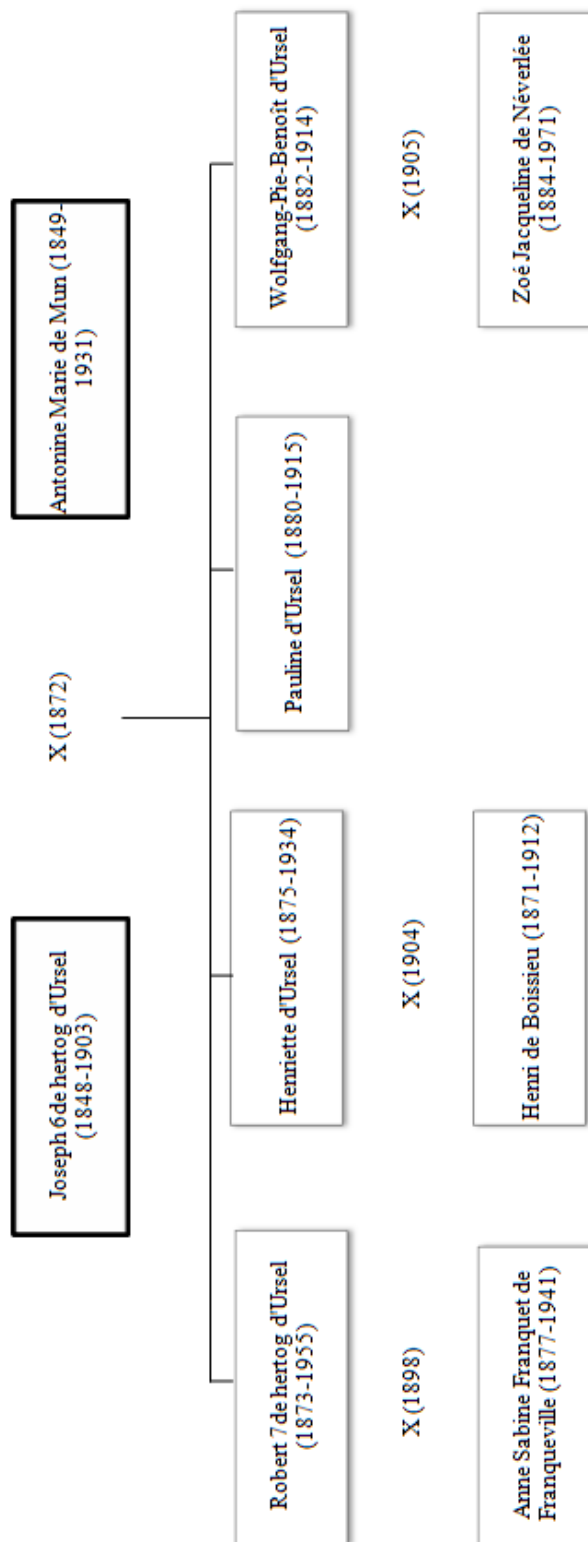
7.2 Stambomen

Figuur A. 1: Stamboom familie De Mun |

Figuur A. 2: Stamboom familie d'Ursel-d'Harcourt

Figuur A. 3 : Stamboom familie d'Ursel-de Mun

Tijd als hertog	Naam hertogen en hun echtgenotes
1696-1738	Conrad –Albert d’Ursel, eerste hertog (1696-1738) Eleonore de Salm
1738-1775	Charles d’Ursel, tweede hertog (1738-1775) Eleonore de Lobkowitz
1775-1804	Wolfgang-Guillaume d’Ursel, derde hertog (1750-1804) Flore d’Arenberg
1804-1859	Charles Joseph d’Ursel, vierde hertog (1805-1878) Josephine Ferrero Fieschi
1859-1878	Léon d’Ursel, vijfde hertog (1805-1878) Sophie d’Harcourt Henriette d’Harcourt
1878-1903	Joseph d’Ursel, zesde hertog (1848-1903) Antonine de Mun
1903-1955	Robert d’Ursel, zevende hertog (1873-1955) Sabine de Franqueville
1955-1973	Henri d’Ursel, achtste hertog (1900-1974) Antoinette de la Trémoille Madeleine André
1974-1989	Antonin d’Ursel, negende hertog (1925-1989) Ursula Michaelsen
1989-...	Stéphane d’Ursel, tiende hertog (1971-...) Catherine Bourguignon

Figuur A.4: De hertogen d’Ursel en hun echtgenoten

7.3 Tabellen

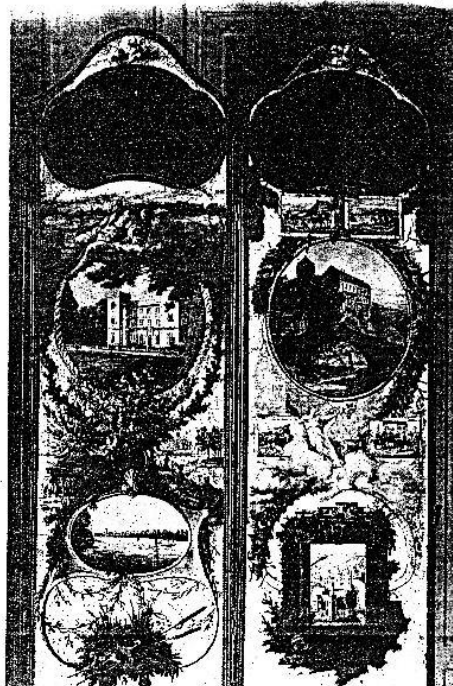
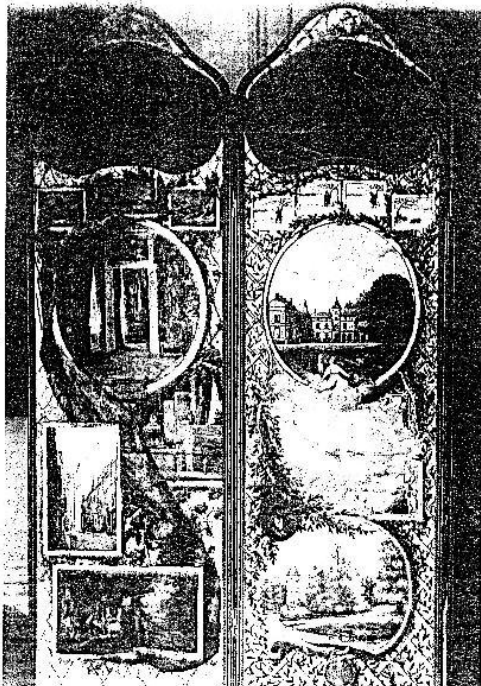
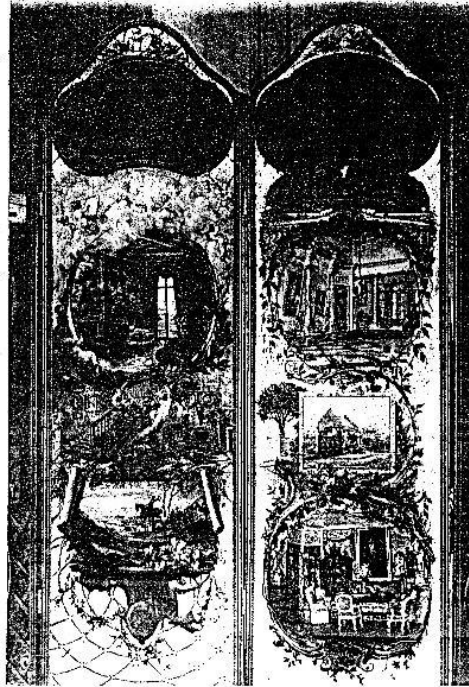
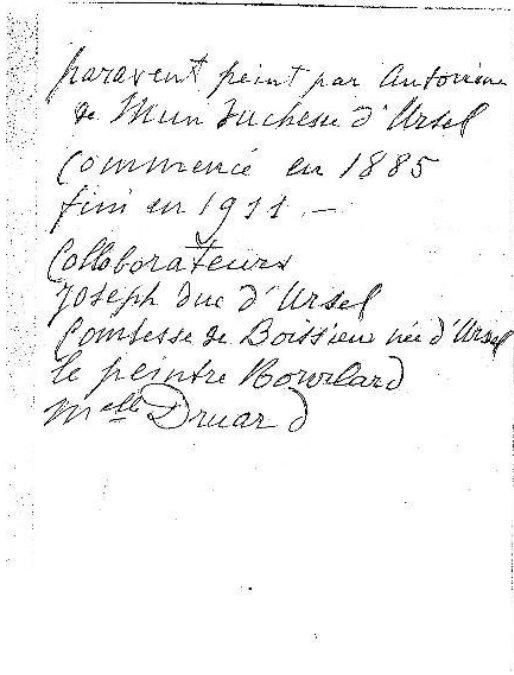
Signeerwijze	Aantal	Titel
Mun Ursel	10	Wolfgang, gravin de Néverlée, dromerig meisje, Adrien de Mun, Rafael Spiessens, Isidore Knepen, Victoire de Navailles, Henri d'Ursel, Claire de Beughem, Émilie d'Ursel
geen	8	Alix de Mun, Bernard de Mun, Marie de Mun, Pauline naar Velasquez, Isabelle, Flore d'Arenberg, man met bolhoed, Pauline
Antonine	4	Alix de Mun, jongen met gele jas, Robert d'Ursel, Léo
M.U.	4	3 bediendenportretjes, Hippolyte d'Ursel
Mun duchesse d'Ursel	3	man met pince-nez, zuster Agnes, kopie gravin de Mun-Helvetius (pastel)
Antonine de Mun	1	vrouw met paarse bloemen
A.M.U.	1	kopie gravin de Mun-Helvetius (olieverf)
Mun desse d'Ursel	1	Christuskind
Duchesse d'Ursel	2	dr. Martiny, onbekende jonge vrouw
A. de Mun	1	kamerscherm
Totaal	35	

Tabel 1: *Signeerwijzen Antonine De Mun*

jaar	besteed bedrag
1897	40,1
1898	65
1899	142,45
1900	212,35
1901	193,35
1902 rek 1	112,17
1902 rek 2	38,25
1903	108,9
gemiddelde	130,37

Tabel 2: *Rekeningen verfleverancier Félix Mommen*

7.4 Archiefdocumenten

Paravent peint par Antonine/ de Mun duchesse d'Ursel/ commencé en 1885/ fini en 1911 –/
Collaborateurs/ Joseph duc d'Ursel/ comtesse de Boissieu née d'Ursel/ le peintre Bourlard/
Melle Druard

Archief 1, Anoniem, *Paravent peint par Antonine* (Frankrijk: Archief Les Orantes de l'Assomption, na 1911).

7.5 Brief- en dagboekfragmenten

Fragment 1, Parijs, Rue Barbet-de-Jouy 27, 23 juni 1909: Antonine de Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over hun vriendschap en haar reizen naar verschillende familieleden in Frankrijk

[...] Merci de la bonne et longue lettre qui m'a été un tendre écho de notre chère amitié. "Faisons-nous une amitié éternelle dans ce monde où il ne reste rien de durable et d'immobile". C'est dans mon petit livre et écrit il y a 13 ans! Aucun changement grâce à Dieu n'est venu de ce côté malgré les affreuses tempête qui nous ont écrasées!

Ici mes projets sont un peu flottants car le petit de Courcy petit-fils de ma sœur a une vilaine rougeole avec broncho-pneumonie et de forts accès de fièvre qui ne cèdent pas. Naturellement ma sœur ne veut pas s'éloigner avant qu'il soit hors d'affaire. Peut-être commencerai-je lundi par Varambon chez Riri. Je tiendrai Votre Altesse Royale au courant et d'ici du reste on me renverra tout exactement.

Je suis ennuyée des palpitations de Votre Altesse Royale. Qu'elle fasse bien attention à ces fortes eaux de Marienbad. Je suis du reste contente que le médecin ait de lui-même interrompu. Il vaut mieux perdre quelques jours et ne pas aller trop vite.

Je ne trouve pas ma sœur de Francqueville bien. Elle se tue de ne pas assez dormir et de s'éreinter tout le jour. C'est désolant!

La princesse Henriette est au moment de son départ. Elle a bien bonne mine et ses enfants sont charmants. C'est un rayon de soleil dans l'horizon de ma chère princesse.

Voilà le voyage du prince Albert qui avance grâce à Dieu! J'ai vu que la princesse Gabrielle était accouchée. J'espère qu'elle va se remettre à présent et que la princesse Elisabeth sera contente de son petit séjour là-bas. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 2, Hingene, 19 augustus 1912: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over vriendschap en haar kinderen.

[...] Je crois que je ne dois pas exprimer à Votre Altesse Royale toute ma tendre reconnaissance pour le bienfaisant séjour que j'ai fait près d'elle! [...] Comme pour les beaux tableaux, le temps apporte à l'amitié l'accent profond et harmonieux dont lui seul a le secret. "Il n'y a rien de plus précieux qu'un cœur fidèle" a écrit la princesse dans mon cher petit livre

et en voulant peindre mon cœur, c'est du sien qu'elle a fait l'éloge. J'ai retrouvé mon cher Robert vraiment bien; il était dans l'avenue à pieds, m'attendant. Cela a été un vrai réconfort et je me suis doublement réjouie d'avoir cédé à la douce proposition de Votre Altesse Royale en restant deux jours de plus sous son cher bon toit enveloppée de sa tendresse.

Cette lettre arrivera peu d'heures après le départ des enfants chéris et je devine tout ce qui gonfle le cœur de Votre Altesse Royale. Nous nous comprenons si bien et c'est encore cela qui est doux entre nous, c'est d'avoir sur notre route les mêmes tournants (sic), les mêmes aspérités, les mêmes battements de cœur. D'un mot on le comprend [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 3, Parijs, 19 februari 1872: Antonine De Mun kondigt haar eigen huwelijk met Joseph d’Ursel aan.

Journal interrompu par la conclusion de mon mariage fixé au 16 mars!

Antonine De Mun, *Journal d’Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d’Ursel, 1861-1872).

Fragment 4, Lumigny, maandag 25 september 1871: Antonine De Mun analyseert haar eigen karakter op 22-jarige leeftijd.

J'écris pour la dernière fois à Hermance dans ce joli pays, au nord du beau lac où nous avons passé deux si paisibles mois.

Nous rentrons tristement en France. Qu'est-ce qui nous y attend. Ce n'est pas gai dans la jeunesse d'être si préoccupé de politique. Je suis si triste de m'en aller que j'en pleurerai presque.

J'ai un drôle de caractère gai et inquiet à la fois. Il me semble que j'ai un besoin de bonheur extraordinaire et que cela ne me ferait pas peur de l'éprouver en pensant que c'est si souvent compensé par des années de malheurs. Et d'un autre côté un grand bonheur serait peut-être mauvais pour mon âme. Enfin, je calcule trop, cela ne plaît pas au bon Dieu. Il est si bon pour moi, je pourrais douter de lui. Non, mille fois non.

Sissy et Marie ont été avec Jeanne et Robert à Genève pour faire un petit déjeuner fin pour le dernier jour. Moi je vais faire mes paquets. Nous aurons un beau temps pour le dernier jour

de Suisse. Le ciel se découvre et le lac devient bleu à la pointe de Beauregard. Voilà le soleil sur le Jura et les maisons de Coppet et de Nion s'éclairent l'une après l'autre pour égayer la côte. Une jolie barque à voile blanche passe silencieusement devant ma fenêtre; le lac est calme comme une rivière. Comment referons-nous nos yeux aux tristes paysages de la pauvre Brie. Ceci est si beau à regarder.

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 5, Brussel, 20 februari 1903: hertog Joseph schrijft aan zijn moeder dat Wolfgang benoemd wordt aan het derde lansiersregiment in Brugge.

[...] Wolfy vient d'être nommé au 3eme régiment de lanciers à Bruges. [...]

Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903", 1901-1903 (familiearchief d'Ursel, 1901-1903).

Fragment 6, Brussel, 26 juni 1894: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen hoe de gravin van Vlaanderen een leemte in het hart van Antoine opvulde.

[...] C'est l'esprit encore tout impressionné de cet affreux assassinat que je viens trouver Votre Altesse Royale comme elle a bien voulu me le permettre. Nous voyons de tristes choses et les conseils de Sa Sainteté Léon XIII ne semblent pas pacifier les peuples. Le pauvre Carnot eût été sauvé 3 mois plus tard puisqu'il avait fini son temps de (mot que je ne peux lire) présidence. Il laissera un bien petit aliéna dans l'histoire de France. Pourvu que ma fougueuse patrie, sous prétexte d'indignation, ne donne pas prise à quelque conflit imprudent avec l'Italie. J'espère qu'il n'y aura aucun trouble au Mont-Dore. Cela me tourmente. J'ai hâte de savoir de Votre Altesse Royale comment se sont passés voyage, arrêt à Bourges et surtout l'installation là-bas dont je redoutais tant l'appartement trop neuf [...] Votre Altesse Royale a pris dans mon cœur une place qui était restée fermée et inhabitée depuis la mort de ma chère tante Craven. Lumière et chaleur y ont reparu, ramenés par le charme de ce cœur fort, sensible, enthousiaste et fidèle que mes vers allemands dépeignent si bien et qui sont un vrai portrait. Je suis confuse et touchée du nom d'amie que Votre Altesse Royale veut bien me donner à la première page du joli souvenir de première communion du petit. Puissé-je mériter par un dévouement prouvé d'avoir une telle amie. [...] Elle envisage de voir la princesse à

Paris et d'aller prier avec elle à Notre-Dame des Victoires. Elle attend à Bruxelles première communion et examens et partira pour Lumigny le 7 ou le 9, plutôt le 9. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 7, Brussel, 12 december 1912: Koning Albert I schrijft een begeleidende brief bij de teruggave van de correspondentie tussen de hertogin en zijn moeder.

Chère Duchesse,

Connaissant le grand attachement que vous aviez pour ma regrettée mère, j'ai été particulièrement touché des condoléances que vous m'avez exprimées et je tiens à vous en dire ma sincère gratitude.

Parmi les papiers de ma mère, j'ai retrouvé les nombreuses lettres que vous lui avez adressées et je remets à votre disposition ces pages auxquelles je sais que ma mère tenait beaucoup et où se montre continuellement votre profonde affection pour elle.

Croyez-moi, chère Duchesse

Votre très affectionné

Albert

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 8, Brussel, 25 maart 1904: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo d’Ursel over haar verdriet om de dood van haar echtgenoot Joseph.

[...] Plus le temps avance, plus je suis brisée et désorienté. J'ai perdu ma boussole, le phare de ma vie, l'huile de ma lampe.[...]

Joseph d’Ursel en Antonine De Mun, “Correspondentie Joseph d’Ursel 1904-1931”, 1904-1931 (familiearchief d’Ursel, 1904-1931).

Fragment 9, Parijs, 14 februari 1862: Antonine De Mun schrijft over haar dagindeling.

Je n'ai pas encore raconté comment sont employées mes journées de Paris. Je m'en vais les raconter à présent.

D'abord, si tôt que je me réveille (il est à peu près 6 heures un quart) je me lève je fais mon feu je fais chauffer de l'eau pour me laver; puis quand je suis habillée j'allume du feu chez Mademoiselle; quand c'est fini je m'enferme dans ma chambre et je fais mes prières et une méditation.

Quand après cela il me reste un peu de temps j'écris mon journal sinon je vais déjeuner chez les petits et nous allons chez Melle Lina. Là de 8 heures à la demie je fais ou bien de l'histoire de France ou de la géographie; puis de 8 heures et demi à 9 heures ou du tableau chronologique ou encore une demie heure de géographie.

De 9 heures à 10 heures moins un quart nous traduisons par écrit ou de l'allemand ou de l'anglais selon le jour. Et puis de 10 heures moins un quart à 10 heures récréation; de 10 à 11 moi je dessine, Sissy joue du piano. Je continuerais plus tard.

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 10, Frascati, Italië, 23 juli 1872: Joseph d'Ursel schrijft naar de markiezin de Mun over de zwangerschap van zijn vrouw Antonine De Mun.

Il est toujours à Frascati le 23 juillet. Son beau-père lui a fait parvenir une dépêche lui disant qu'il y avait une place vacante à la légation de Paris et qu'il fallait immédiatement télégraphier à Bruxelles pour l'obtenir. Il est vexé que ses beaux-parents l'engagent ainsi sans lui demander son avis. Beyens lui a envoyé une lettre lui disant qu'il n'y a aucun inconvénient à ce qu'il soit fait droit à sa demande. Il écrit à sa belle-mère, la remerciant mais [...] *que par une fatalité inouïe, avec les meilleures intentions du monde, elle avait fait précisément ce qui pouvait m'être le plus désagréable, c.à.d. de m'engager malgré moi et de mêler à mes affaires des gens que cela ne regarde pas... Malaise d'Antonine". Au milieu de tout cela, elle reste gentille, affectueuse, écrit beaucoup, peint, s'occupe toujours et arrive au soir fatiguée mais se rattrapant par une bonne nuit. Depuis quatre mois, nous attendons notre premier moment d'ennui sans impatience. [...]*

Joseph d'Ursel, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1856-1884", 1856-1884 (familiearchief d'Ursel, 1856-1884).

Fragment 11, Dinsdag 7 en woensdag 8 december 1897: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen dat ze weinig heeft geschilderd tijdens haar verblijf in Frankrijk.

[...] Je reçois ce matin une lettre de Félicie dont je veux copier la page qui regarde Votre Altesse Royale car son langage prouve que le cœur de ma si chérie Princesse a été compris et a conquis! "J'ai vu l'autre jour l'Amie de ton cœur, qui m'a comme toujours- et même, me semble-t-il, de plus en plus- charmée et touchée , car elle a une chaleur de cœur, en même temps qu'elle a de l'esprit et des goûts si fins et si élevés. Tout ceci est très senti et à mesure que le monde me paraît plus creux, plus insignifiant, s'il n'est pas mauvais. Elle me paraît avoir plus de valeur et de vrai mérite. Aussi je comprends que tu l'aimes autant qu'elle t'aime". Je ne puis dire combien ce témoignage d'un cœur et d'un esprit que je place si haut dans les miens m'a fait de bien et de plaisir.

Voilà le temps de mon séjour qui s'avance. Je ne crois pas que les combinaisons matrimoniales me retiennent plus tard que le 20 car de deux je ne sais même pas s'il en restera une. Je vois bien que le pays étranger effare la première et je ne pousserai pas à ce qu'elle se force à passer par-dessus. Ce serait trop risquer. Pour l'autre, c'est si peu ébauché et d'ailleurs si peu notre genre, en apparence, du moins, que je ne sais que souhaiter. Je prie Dieu de ne nous envoyer que ce qui sera bien et heureux.

8 déc. Je reviens de la messe, chère Princesse [...] Aujourd'hui nous quitte ma charmante petite-nièce Isabelle d'Harcourt venue pour 10 jours et ayant partagé nuit et jour la vie de Riri pendant ce temps. C'est une délicieuse enfant, toujours sereine et animée, voyant tout en rose, avec cela pleine d'intelligence et d'esprit, bavarde à l'excès, ce qui anime tout autour d'elle et fait du bien à ma peureuse Riri toujours trop renfermée en elle-même.

Au milieu de la triste politique du pays, nous avons eu la joie de voir mon frère Albert provoquer la réponse que l'on avait soif d'entendre pour l'honneur de l'armée et surtout de cet intègre et loyal général de Boisdeffre contre lequel la calomnie était prête à fondre.

Léo mon beau-frère a dîné chez le duc et la duchesse de Vendôme et a été charmé de l'accueil qui lui était fait. J'espère bien trouver le moyen d'aller revoir la chère Princesse Henriette avant mon retour à Bruxelles que je crois toujours fixé au 20. Mon mari m'y précédera de quelques jours. Le malheureux aura peu joui de son séjour ici s'étant prosaïquement enlevé une partie d'un doigt de pied dans un bain de pied de porcelaine qui a cassé soudainement. On le panse chaque jour et cela entrave presque toute son activité.

Je fais le soir une petite lecture à la jeunesse. Nous venons de finir "La petite Fadette" de Georges Sand qui nous a tous ravis. Quant à la peinture, je rapporterai un mince bagage. Mon esprit était ailleurs. Bob prend tout cela sans trop d'agitation et chasse ici avec son oncle de Francqueville. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

Fragment 12, Brussel, 25 oktober 1870: Antonine De Mun noteert in haar dagboek het overlijden van Pierre de Berghes en over de bestelling van Henriette d'Harcourt bij de portrettist Seibert.

Pierre de Berghes s'est éteint doucement avant hier soir à 10 heures un quart.

Le mieux qui s'était produit 5 ou 6 jours avant était le signe de la fin. Quelques moments avant de mourir, il a demandé à ce que l'on fasse dire pour lui une neuvaine à Notre Dame de la Salette. Cela a été sa dernière parole. Il avait beaucoup souffert dans la journée mais M^{de} de Belbeuf que j'ai vue ce jour-là même tout en étant bien triste n'était pas désespérée. On nous a annoncé la fin de tout hier en nous éveillant et nous avons été tout de suite rue du Luxembourg. Mais je n'ai vu personne. Sissy seule est entrée dans la pauvre chambre qui avait reçu les cris, les souffrances et le dernier soupir de ce charmant et admirable garçon. Je suis retournée dans la journée pour voir M^{de} de Belbeuf. Elle m'a embrassée avec effusion et elle a gardé ma main dans la sienne pendant tout le temps que nous avons passé ensemble. M^{de} de Chabot était là aussi pendant que nous reprenions presque jour par jour ce mois de souffrances, d'espoir, de douleur dont j'ai été le témoin constant.

Puis M^{de} de Belbeuf m'ayant demandé d'aller faire une petite prière près de son cousin, je suis montée. Je n'oublierai jamais la pénible impression que je ressentis lorsque je rentrai dans cette chambre. La dernière fois que j'y étais venue, les fenêtres étaient ouvertes, le soleil entraît jusqu'au fond de la pièce et envahissait tout. Le lit était près d'une des fenêtres et le pauvre petit blessé gai et souriant prenait part à notre conversation, s'animait en parlant et ses beaux yeux bleus foncés éclairaient son visage. Il y avait des fleurs, des fruits, des bonbons dans la chambre, des cigarettes sur la petite table. Le malade fumait souvent en compagnie de mes cousins et nous faisons de la charpie fenestrée pour sa jambe. La pauvre

duchesse de Berghes, assise avec nous, jouissait de la gâité de son fils et nous retenait toujours près de lui.

Tout cela me revient à l'esprit lorsque j'entrais doucement dans cette chambre dont les volets étaient clos et qui était éclairée par une lampe. Le beau et pâle visage entouré de blanc paraissant si calme, si digne, si merveilleusement reposé, me frappa. Des guirlandes de fleurs étaient jetées sur le lit. D'un côté, une table sur laquelle s'élevait un grand Christ et des cierges, de l'autre la princesse de Beauvau à genoux, un album à la main et tâchant de reproduire ces admirables traits. On a fait de lui des photographies, j'espère qu'elles réussiront.

Pauvre pauvre mère; les premières larmes qu'elle ai jamais versées sur cet enfant sont celles-ci; mais elles seront intarissables.

Nos dernières nouvelles de Lumigny sont du 19. Pas de nouveaux Prussiens, grâce à Dieu. Ici on parle plus sérieusement que jamais d'armistice. Je n'ai plus d'héroïsme; je désire la paix à tous prix.

Nous avons eu ici deux soirs de suite la visite de Charles d'Arenberg. La conversation a peu marché le premier soir. Joseph et Charles s'étaient rapprochés de nous et Charles d'Arenberg était laissé à ma tante Auguste; c'est assez dire qu'on parlait peu.

Cependant, après le départ de mes cousins, ma tante est entrée dans sa chambre pour donner à sa fille son repas du soir, la conversation a pris comme par enchantement entre Sissy, moi et Charles d'Arenberg et nous avons abordé tous les sujets depuis la guerre jusqu'à la peinture et j'ai été instamment priée d'aller visiter (synonyme d'admiration) la galerie d'Arenberg.

Aujourd'hui, ma tante Henriette et Sophie sont ici. Madeleine, son mari, Marie et Henri sont venus du Roeulx. Les soirées traînent, nos gentilles charmantes petites cousines ne sont pas là souvent et sans Jeanne de la Tour du Pin, on mourrait d'ennui.

J'espère que nous allons rentrer au bercail rue du Luxembourg pendant que mon oncle Auguste ira à Hingene.

J'ai écrit tout cela pendant que Marie d'Ursel posait pour M^{eur} Seibert. C'est Gabrielle qui s'offre le portrait de Marie. De temps en temps, ma tante Auguste et ma tante Henriette venaient tenir compagnie au modèle. Gabrielle est venue aussi. Elle ne trouve pas le portrait très ressemblant. Ma tante Auguste et ma tante Henriette vont faire faire leurs enfants; la vie

du pauvre peintre est assurée. Gabrielle a dit que la pauvre duchesse de Berghes était d'une résignation admirable; elle veut rester à Bruxelles jusqu'à ce qu'elle puisse ramener le corps de son fils à Rasnes en Normandie. La nuit qu'elle a passé auprès de lui après sa mort a été déchirante. Elle s'est évanouie trois fois et quand elle sentait qu'elle allait se trouver mal, elle disait: «Surtout ne me faites pas revenir.» Elle baisait ce beau front avec passion et criait d'une voix déchirante: «Mon chéri, je ne vous ai pas assez bien soigné, j'ai dormi une heure pendant la dernière nuit que vous avez passée avec moi!»

C'est ce qu'elle se reproche toujours et cependant elle avait succombé involontairement à la fatigue des 15 nuits de veille! [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 13, zaterdag 9 maart 1895: Antonine De Mun schrijft over het doek van Sint-Franciscus, dat ze aan de gravin van Vlaanderen schonk.

[...] Votre Altesse Royale ne se souvient sans doute pas qu'elle a dit un jour en regardant mon tableau de St François qu'il était sa passion. Il n'en est pas fallu autant pour me donner l'extrême désir de le lui offrir. Seulement, comme je sais que son bon coeur hésiterait à l'accepter dans la crainte de m'en priver, j'ai prévu l'objection en me hâtant de le reproduire pour moi, de sorte que, lorsque ma chère princesse me fera l'honneur et le bonheur de revenir chez moi, elle retrouvera le tableau à sa place. J'espère que celui que je lui envoie, et que j'ai eu sous les yeux, lui communiquera les douces et pacifiantes pensées qu'il ne manquait de me suggérer. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 14, Hingene, maandag 15 juli 1895: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over het project om een schilderij te maken voor het rustaltaar.

Madame et si chère Princesse,

J'ai voulu attendre pour remercier Votre Altesse Royale de sa chère et bonne lettre d'avoir vu mon beau-frère, espérant pouvoir lui rendre par lui un vrai service, mais malheureusement, il m'a répondu qu'il n'était nullement en situation de se charger de ce message et mon éloquence a absolument échoué devant sa volonté arrêtée. Je crois que, en plus de sa répugnance à accepter la pénible mission de décourager son prince, il a toujours, malgré mes affirmations péremptoires, l'espoir que cela pourra pourtant s'arranger un jour (Je ne pouvais lui dire l'autre projet). Il désire vivement ce mariage ce que je comprends bien et il ne sent pas du tout que les raisons politiques puissent en faire écarter l'idée. Il se fait d'ailleurs, je le crains, de grandes illusions! "Qu'on traîne l'affaire un an et l'année prochaine, il sera sur le trône, et je pense qu'alors!!!" C'est une foi et un dévouement à sa cause, admirables.

A ma question sur la conduite du Prince, mon beau-frère convient qu'il est jeune mais au fond il ne s'attache qu'au principe et la question de personne est au second plan. C'est bon quant à la politique mais quand il s'agit de l'avenir conjugal de toute une vie on a le droit de s'inquiéter. Je suis bien triste de ne rien apporter de meilleur. Je voudrais tant lui éviter jusqu'à l'ombre d'un souci ! Je me creuse la tête pour trouver un autre intermédiaire et je ne vois que Bernard d'Harcourt par sa belle-sœur Charlotte de Ligne. Si Votre Altesse Royale avait pu correspondre de vive voix avec les Croisettes, mais justement le petit Henri y a la coqueluche en ce moment. Elle me confirme cette ennuyeuse nouvelle ajoutant qu'il en a certainement encore pour 5 ou 6 semaines et regrettant bien ma visite. On peut encore lui écrire. Ce serait peut-être la seule chose à faire et puisque sa belle-mère en avait parlé à la Princesse, cela expliquerait le choix de l'intermédiaire. Tout Paris a parlé ce printemps, paraît-il, de l'hypothèse de ce mariage. C'est un peu ennuyeux dans les circonstances actuelles.

Je suis à Hingene depuis vendredi quittant à regret Bruxelles où je laisserais de si bons souvenirs! C'est encore avec ma très chère princesse que j'ai passé une après midi avant de partir, rangeant par ordre et complétant les dates de sa précieuse correspondance avec moi. C'est d'un cœur tout pénétré de reconnaissance et de tendresse que j'ai relu ces chères et charmantes pages dans lesquelles depuis un peu plus d'un an, se retrouve chaque fois la même note, affectueuse, chaude et à ma confusion presque reconnaissante et de quoi? Votre Altesse Royale remercie un cœur de s'être approché du feu et de s'y être chauffé! Je n'ai fait que découvrir et observer pour chercher à imiter! et c'est cela qui me vaut un si tendre merci! Comment va Votre Altesse Royale? Son estomac est-il remis. Fait-elle régulièrement et prudemment l'hydrothérapie conseillée. J'aimerais tant une réponse là dessus et pour le

mériter je dirais que je me sens mieux depuis 15 jours; c'est peut-être le traitement de Blanquart et c'est à la bonne Princesse que je devrai cette amélioration.

Nous allons commencer Riri et moi le devant du reposoir. Elle fera le fond, la paille, les accessoires et je placerai l'enfant Jésus de mon mieux. Etant entrée à Bruxelles dans plusieurs magasins pour chercher des enfants Jésus dans la crèche, on m'a répondu tout innocemment qu'on en avait pas parce que ce n'était pas la saison; c'est comme si j'avais demandé des petits poids en hiver! J'ai pourtant enfin trouvé à peu près ce qu'il me faut.

Votre Altesse Royale sait-elle quelque chose de l'arrivée du tableau à Munich. Je suis un peu inquiet de son sort, m'étant absolument fiée, et peut-être à tort, pour cet envoi, à Bartholomeus.

Il me faut pourtant quitter ma chère et bonne Princesse à laquelle j'aurais tant à dire encore. Ce ne sera pas sans lui baiser les mains du plus tendre de mon cœur respectueusement dévoué. Antonine. Si la Princesse a à m'écrire, veut-elle bien ajouter née Mun à mon adresse. La bonne lettre de la princesse Henriette vient d'arriver réjouir Riri à l'instant".

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

Fragment 15, Hingene, 19 juli 1895: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen hoe het babymodel voor het schilderij voor het rustaltaar zich gedraagt:

[...] Il est 10 heures du soir, je me suis trop fatiguée à lutter contre un enfant Jésus vivant et très peu divin qui hurlait sur sa paille. Je m'en ressens un peu et dois me vite coucher. Il me hâte de terminer cette lettre pour ne pas retarder l'envoi de celle de Marie. Il me semble que cette date du 25 septembre est bien tardive. Y a-t-il encore un coin de Suisse assez ensoleillé à cette époque de l'année? Marie me promet les photographies pour dans quelques jours. La lettre de la duchesse d'Alençon me paraît bien dans la note de ce que Votre Altesse Royale désirait qu'on fît. On attendra à présent ce que je transmettrai d'ici.

Il y a eu hier un an que je passais cette bonne chère journée à Paris, dont chaque détail est présent à mon souvenir mais mon cœur garde une place spéciale pour la soirée passée la fenêtre ouverte par cette belle nuit sur la place Vendôme. Qu'il fait bon de peupler son esprit de si chers et bons souvenirs. C'est une richesse que le temps et l'avenir ne peuvent vous arracher [...] (PS 20 juillet) A l'instant m'arrive la chère charmante délicieuse lettre de la princesse de Hohenzollern qui a été pour Riri une vraie fête et pour moi un écho

incomparablement précieux de ma si chère Princesse. J'ai retrouvé dans ces lignes dictées par un cœur si chaud, si délicat, si fin la même note que dans celui que j'aime tant et cela m'a charmée et embaumée. Je ne puis résister à récrire à la princesse de Hohenzollern pour lui dire ma reconnaissance de sa si bonne lettre au risque qu'elle me trouve bien ennuyeuse. Mais j'ai besoin de la remercier. [...] Je voulais qu'elle sût tout de suite combien j'étais touchée de la trop grande bonté, de sa mère chérie. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 16, Brussel, 28 maart 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen. Ze voegde er een kopie van de brief van haar zus Sissy over de tentoonstelling van amateurkunsteenaars bij.

[...] Je supplie Votre Altesse Royale de répéter à la princesse de Hohenzollern qu'elle me privera du grand, très grand plaisir de lui écrire si je peux croire qu'elle se fait un regret de ne pas me répondre. J'ai embrassé Marie de la part de Votre Altesse Royale et l'ai emmenée deux fois faire des visites ce qui lui a fait du bien et du plaisir. J'ai aussi travaillé pour elle d'une autre façon que je contererai à Votre Altesse Royale à son retour. Je lui demande une petite prière à cette intention [...] Je le ferai demain à la messe pour notre bon cher Burnell dont l'âme pleine de foi et de confiance veille certainement sur ses princes chéris. [...] Les pauvres Adam se préparent dans les larmes à quitter Bruxelles. Leurs enfants sont venus diner (sic) avec nous. Pour la première fois de leur vie, ils dinaient (sic). En général, ils sont couchés à 7 heures avec une seule tasse de lait dans l'estomac! [...]

"Copie de la lettre de ma sœur d'Harcourt. 27 mars. Un mot maintenant de l'expression des amateurs. Elle est très satisfaisante, très supérieure à la première; rien de laid ni de mauvais goût, quelque chose d'aristocratique dans le choix des sujets et la manière dont ils sont traités. Les portraits de Madame d'Hendecourt sont avec les Ulnizech ce qu'il y a de mieux; mais il y a beaucoup de très jolies aquarelles, celles de Mr de Vogué et surtout de sa fille Mde de Mac-Mahon sont ravissantes. Toujours très jolies aquarelles d'intérieur de Mde de Brissac. Le "petit vieux" de Marie (de Francqueville) faisait bien, ton portrait de Mme la Comtesse de Flandre placé à merveille et très admiré; le St Antoine était dans une salle à part avec des copies que d'ailleurs on n'acceptera plus car on ne veut plus de copies. Il faisait très bel effet mais son éclairage était beaucoup moins bon que dans la grande salle. J'avais mis la

tête de Pauline (d'Ursel) faite autrefois par moi et comme elle est sous verre, on la prenait pour une aquarelle d'une puissance remarquable; sous mon nom était la "galerie de Lumigny d'Isabelle (d'Harcourt) qu'on a trouvée très jolie. De ravissantes aquarelles de Mr de Castex et trois monstres dans le même cadre, les 3 d'Estissac par Mme Werner de Merode, c'est hideux!

J'en oublie beaucoup mais Isabelle écrira tout cela à Riri. Je passe à ta délicieuse princesse Henriette dont les fleurs faisaient très bon effet ainsi que les deux beaux paysages de Mde la comtesse de Flandre qui étaient vraiment très bien surtout le plus petit des deux.

Le duc et la duchesse de Vendôme commencent à aller dans le monde. Avant hier, ils ont diné (sic) chez les Rohan et tu pourras dire à la comtesse de Flandre qu'on a trouvé la princesse Henriette aimable et charmante; elle était très bien arrangée, Madame de Lasteyrie l'avait installée dans le grand salon et tout le monde se faisait présenter à elle. Il y avait deux fauteuils à côté d'elle sur lesquels on venait s'asseoir à tour de rôle à mesure qu'on était présenté. J'ai profité de sa bonté pour nous toutes pour venir m'asseoir plusieurs fois auprès d'elle en lui demandant si l'on s'en tirait convenablement en lui parlant, ce qui l'a fait beaucoup rire. Elle m'a affirmé que c'était parfait; j'ai peine à le croire.

Quant à elle, elle avait l'air de descendre d'un trône, ce qui est d'ailleurs vrai, mais qui ne se peint pas toujours sur tout l'ensemble d'une personne. Elle était très en beauté et on l'a trouvée charmante. Elle va dimanche chez les Bernard (d'Harcourt) (soeur de Mousy de Ligne) et lundi elle me reçoit à 2 heures. Un mot du mariage Rohan dont on ne revient pas. Le prince Murat a 7 mille livres de rentes et il faut vivre au fond de la Mingrelie à chasser au cheval sauvage. On dit la petite enchantée. Le duc de Chartres sera témoin, quelle tour de Babel! [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 17, Parijs, 10 februari 1868: Antonine De Mun schrijft dat ze als dorpsbruidje naar het gekostumeerd bal zal gaan.

[...] La vue de la Princesse de Beauvau et cette obligation constante de lui faire des frais me fatigue à un point que je ne peux dire. Hier soir elle est venue avec ma tante et mon oncle de Ludre et grand maman; j'avais mal à la tête et de plus elle était si agitée que je n'aurais pu lui

dire deux mots. Maman m'a dit: "Pourquoi n'es-tu pas plus aimable avec la Princesse de Beauvau?" - "Je ne peux pas", lui répondis-je avec un air d'assez mauvaise humeur que je me reprochai du reste après. "Oh, me dit-elle, tu sais bien quand tu veux". Je suis sûre qu'elle pensait à ma tante Pauline, mais si elle me l'avait citée je lui aurais répondu que c'était comme si elle me disait; "Tu sais bien l'être pour moi." - C'est vrai j'aime ma tante Pauline de tout mon cœur et je suis sûre d'avance que chacune de mes paroles, chacun de mes baisers sera accueilli avec bienveillance. C'est vrai que si j'avais vu ma tante Pauline hier soir comme la Princesse de Beauvau assise sur une petite chaise et seule dans un coin, j'aurais d'abord été lui chercher le meilleur fauteuil de la chambre, et puis je me serais agenouillée auprès d'elle, c'est ma pose favorite pour causer avec elle, et je lui aurais dit toutes les tendresses de mon cœur et je n'en aurais jamais eu assez, si tant est que jamais dans le salon on me laisse le temps de lui parler car tout le monde l'entoure elle et réclame la faveur de l'écouter. Mais la Princesse de Beauvau est la moitié du temps en distraction et je ne sais si ce que je tenterais de lui dire serait pris en bonne ou mauvaise part. Si je lui tourne bien une phrase elle ne sera pas écoutée, tandis que, j'en suis sûre, son attention sera attirée par la moindre hésitation ou le moindre embarras de ma part. Le Prince Czartoryski s'est informé de notre arrivée, il part demain pour Vienne et maman croit qu'il viendra la voir à cause de cela aujourd'hui, alors représentation toute la journée dans le salon. Mon Dieu que c'est ennuyeux! J'ai appris son départ avec un vrai soulagement de cœur. Je ne veux plus revenir sur mes vieilles lamentations, j'en aurais pourtant bien envie, tout aurait été si doux, si facile, si complètement selon mes goûts. Hier Marguerite m'a raconté qu'on disait partout mon mariage avec le premier et aussi avec Henri de La Ferronays, elle me l'a nommé ainsi et j'en ai gardé toute la journée une impression triste.

Maman se laisse fléchir et me mènera peut-être au bal costumé, papa en a très envie. Je serai je crois en mariée de village de l'ancien temps, mais on ne dirait pas le nom de mariée, ce serait une paysanne à la fête. Nous en avons une charmante gravure à Lumigny, elle est poudrée avec un tout petit bonnet de dentelle derrière la tête et tout en satin blanc, ce serait très amusant.

Marguerite sera en sylphide. Maman devrait bien se laisser tout à fait toucher. [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 18, Parijs, 6 februari 1866: Antonine De Mun wordt tijdens het schilderen door haar moeder gevraagd wat ze vindt van de wals.

[...] Hier pendant que je peignais avec maman, elle m'a demandé ce que je pensais de la valse. Je lui ai répondu que rien ne m'aurait plus amusée de valser mais que je trouvais cela parfaitement inconvenant et que jamais je ne le ferais. D'abord je savais que ce n'était pas dans les idées de l'abbé de Borie et je suis décidée à m'en rapporter à ce que dira mon confesseur. Maman m'a dit qu'Albert en partant pour l'Afrique l'avait suppliée de ne pas nous laisser valser. "Au reste, a-t-elle ajouté, maintenant la plupart des jeunes gens sont contre la valse pour les jeunes personnes. Si tu savais le tort que cela a fait à bien des demoiselles de ma connaissance, tu en serais dégoûtée". Je les connais aussi, ai-je dit in petto, et je suis bien décidée à mener ma barque autrement et avec plus de réflexion qu'elles. Robert pense de même sur ce sujet. Quelle belle âme que la sienne. Quelle dévotion. Il a cette foi qui ont fait les saints, la foi de son admirable mère! A 15 ans, elle demandait la mort pour voir Dieu, pour ne plus avoir le malheur de pécher. Je serais tentée quand je pense à cette belle et pieuse vie qu'elle n'a menée hélas que jusqu'à 29 ans, de me décourager. Mon Dieu, quand pourrais-je vous aimer vraiment? Pour cela, il faut travailler et demander à Dieu de pouvoir prier. Prier pour savoir prier. [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 19, Parijs, 12 april 1866: Antonine De Mun schrijft dat ze de volgende keer in een atelier een oude man moet schilderen.

[...] J'ai été aujourd'hui avec maman et Sissy voir Claire de La Ferronays; elle a 2 enfants charmants. Charles a 2 ans et Cécile 9 mois. Cette dernière ressemble à ma tante Emma et à la D^{esse} d'Istrie. Ce n'est pas ce qu'elle fait de plus mal. Outre ces deux enfants, il y a 2 magnifiques perroquets qui imitent toutes les personnes qui viennent chez leur maîtresse. Je trouve que c'est trop de quatre braillards. Quand on a le bonheur d'avoir des enfants, qu'a-t-on besoin de plus?

J'ai rapporté mon étude de chez M^{eur} Chaplin. La prochaine fois, nous aurons un vieux, cela m'ennuie à faire les barbes blanches et les joues osseuses. Mais il faut bien faire de tout! [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 20, Parijs, 12 april 1866: Antonine De Mun schrijft dat ze in het atelier werkt aan het hoofd van een blondine, die goed wordt bevonden.

[...] Je suis en train de faire à l'atelier une tête de blonde qu'on trouve assez bien. C'est le mieux jusqu'à présent.

Pas de lettres de Robert pour moi, c'est trop fort.

Elisabeth de Biencourt est revenue d'Alger; elle a supporté le voyage incroyablement. Pauvre femme. Robert l'a vue jusqu'à son départ. Elle lui a rappelé de bien douloureux souvenirs. Il nous a écrit qu'elle était d'un changement effrayant. Qui aurait cru qu'une femme grasse et forte comme elle était eut pu mourir si jeune, étiolée, affaiblie, minée depuis 6 mois. Et notre pauvre Berthe! Quand je pense que la première fois que maman l'a vue, elle m'a dit: "Elle a l'air soudée au moins, celle-là. Elle a des couleurs magnifiques." Mon Dieu, s'il y avait quelqu'un dont on pouvait répondre comme santé, c'était bien elle! C'est effrayant quand on pense à quoi tient la vie! Aujourd'hui on est fort, gai, vif; demain ...

Tout est entre vos mains, mon Dieu. Quelquefois quand je pense à cela, je me rassure en disant: "Je suis dans la force de la jeunesse, la mort ne peut rien sur moi, ma santé est trop bonne." Et Anne de Chabot, elle était plus forte que moi, plus grasse, plus fraîche, elle est morte, elle. Qui sait s'il ne m'arrivera pas la même chose?

Enfin, à la grâce de Dieu! En attendant, je m'en vais savourer un bon dîner dont l'odeur monte de la cuisine jusque dans ma chambre.

Leçon de danse très amusante hier soir. Je voulais le dire ici avant de fermer mon journal. Mes bras s'arrondissent avec grâce et souplesse au goût du maître de danse, seul peut-être, mais c'est toujours cela. [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 21, Lumigny, 12 maart 1894: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo dat ze bezig is aan het portret van prinses Joséphine in het atelier van de gravin van Vlaanderen.

[...] Mon pauvre papa est bien de santé mais combien baissé moralement! Et quand je le vois avec sa bonne mine habituelle, dans ce cher cadre de mon enfance et des belles années de ma jeunesse, ensoleillé, éclatant de toutes parts au soleil du printemps, mon cœur se serre en le sentant, lui, tout déclinant moralement et affaïssé sur lui-même. Le contraste est plus

frappant chez ceux qui étaient comme lui tout esprit et toute intelligence et cela détache brutalement de ce que ce triste monde vous avait prodigué de joies et de sourires. Je suis seule ici, relayant mes frères et sœurs dont l'un a repris possession de sa place à la chambre, l'autre ramène les brebis égarées aux approches de Pâques, Marie couve anxieusement sa nichée et Sissy Marie sa fille. Mr de Courcy m'a beaucoup plu. Il a l'air bon, gai, intelligent, a de belles dents et une jolie physionomie. Slany boit ses paroles, l'appelle "mon cher Jean, l'accompagne seule sur le palier de l'escalier au départ. Là aussi la grâce d'état est manifeste. Elle l'est moins chez Marie de Champlouis qui s'y est déjà si mal pris et si aigrement vis à vis de son futur gendre qu'il a dit qu'il ne voudrait pour rien au monde s'établir près d'elle, que cela équivaldrait à une installation au pôle nord! C'est d'ailleurs à ce qu'il paraît un homme parfait, très compté dans l'armée, un peu bavard et hâbleur, m'a t'on dit mais plaisant extrêmement à la petite. Marie est désespérée, ne mange ni ne dort et trouve à sa fille des qualités adorables dont elle ne faisait aucun cas autrefois. Quant à moi, je mets mon pauvre petit cadet à Maredsous le 11 avril et mon cœur en saigne. Robert est gentil, bon et s'affine beaucoup. Henriette a beaucoup joui des jeudis soirs auxquels elle a assisté ainsi que Caroline. Nous avons reçu les Flandre jeudi dernier. Je suis en train de faire un portrait de la la P^{cesse} Joséphine pr sa mère. Il est moins bien que l'autre mais cela me procure le plaisir de peindre dans l'atelier de la C^{sse} de Flandre et de jouir d'elle car je l'aime profondément. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

Fragment 22, Amsterdam, 13 oktober 1898: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezoek aan de tentoonstelling van Rembrandt in Amsterdam.

[...] L'en-tête de ma lettre va bien étonner Votre Altesse Royale, moi, qu'elle sait si peu remuante lorsque j'aborde au port d'Hingene, me voilà avec mari et filles pour 48 heures à Amsterdam ! Nous n'avons pu résister à venir voir la belle exposition des Rembrandt, collection faite de chefs d'œuvre de toute l'Europe. [...] Elle cite ses tableaux préférés, un portrait de lui, jeune et un portrait de jeune femme. A 4 h., ils ont été au jardin zoologique et ils iront au Musée royal.

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 23, Brussel, 31 augustus 1899: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezoek aan de tentoonstelling van Van Dyck in Antwerpen.

Elle parle de l'exposition van Dyck à Anvers. [...] Les tableaux sont bien intéressants, et il y en a de superbes, mais il est surtout portraitiste, ses compositions religieuses sont loin d'avoir la puissance de Rubens. J'admire beaucoup le portrait des deux jeunes lords Digby et Redford, avec son manteau rouge. J'aime aussi les deux têtes de l'acteur Killigrew et du poète Carew appartenant à la reine Victoria. J'aurais voulu avoir le temps de retourner à cette exposition. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 24, Brussel, zondag 19 november 1870: Antonine De Mun schrijft over haar dagindeling in Brussel.

[...] Je trouve un petit quart d'heure avant le dîner pour m'occuper de mon journal. Ma journée est si remplie que je n'en perds pas un instant. Avec ces dîner à 6 heures, tout se trouve bien incommode.

Enfin j'arrive encore à faire dans ma journée toutes mes prières, de l'anglais avec Marie, à écrire la valeur de trois lettres par jour, mon journal souvent et à dessiner quelque fois.

Mon esprit devient de plus en plus inquiet; ce soir Sissy et Marie sont rentrées un peu tard. Cela m'a bien ennuyée; j'ouvrais la fenêtre, j'écoutais. Enfin, leurs voix dans l'escalier m'ont rassurée.

Nous avons été voir hier la belle veuve M^{de} de Belbeuf; elle est bien changée et son pauvre fils est d'une jaunerie inquiétante. Elle m'a demandé de lui envoyer mon tableau quand je l'aurais fini pour le lui montrer. C'est beaucoup d'honneur.

Les Ludre et les La Rochette ne savent ce qu'ils veulent faire. Ma tante Hedwige veut aller à Nice, les La Rochette à Boulogne; les projets font passer le temps; je les comprends mais je voudrais bien qu'ils se décident à rester ici. Cela nous fait plaisir et nous distrait d'aller

passer quelques heures rue d'Edimbourg. La princesse de Beauvau continue une magnifique tapisserie que j'ai fait admirer hier à mes cousines et amies. Les lettres d'Albert et de Simone font notre consolation; nous n'avons rien de nos parents chéris depuis le 7 novembre. C'est dur et décourageant.

Ma tante Louise a des idées baroques qui me crispent parfois. Hier elle me prend à part pour me demander timidement de ne pas travailler le soir à une chemise de blessé parce que si tout le monde le faisait, cela aurait l'air d'un atelier de couture vis à vis des visites! L'idée m'a paru étrange mais il a fallu concéder avec précipitation. Dans cette maison on est tout étonné de voir que nous nous occupons à des heures régulières d'arts, de style, de langues étrangères. Ici on ne sait pas ce que c'est que l'occupation. La mère, les filles sont partout excepté dans leurs chambres. C'est un gd travers et cela me fait du bien en me faisant tenir d'autant plus à la rectitude. [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 25, Hingene 5 september 1893: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo over het korte bezoek van de gravin van Vlaanderen aan Hingene.

Mauvaises nouvelles de son père qui ne se remet pas comme elle voudrait. La parole ne lui est pas revenue. Elle, Antonine, est indispensable ici au moral de Bob et Wolfy a été souffrant, misérable et elle l'a envoyé en Angleterre se refaire au bord de la mer dans le Devonshire où la sœur de Jane tient un grand et bel hôtel. Joseph est occupé par son sénat. Elle a eu une visite presque'impromptue de la comtesse de Flandre. [...] *J'avais été la voir il y a huit jours à Bruxelles à son retour des Amerois et je n'espérais pas que ses projets permettraient cette visite désirée depuis longtemps. Cela s'est très bien passé et le temps fort court a permis qu'on étranglât un peu les deux pèlerinages obligatoires à l'atelier et au pavillon. C'était parfait, temps à souhait, fleurs sur leur beau, Anna de Lannoy + le charmant Burnell comme accompagnants. Enfin aussi peu guindé que le comportent les murs. Je n'ai souffert que pour le pèlerinage à la descente de croix où la montée de l'escalier délabré et le passage devant la table à jupon à carreau a rudement raboté mon amour-propre. Musique pendant le déjeuner, compliments de la princesse à Teugels qui a cru bien faire en lui assurant que la société de Ste Cécile d'Hingene était à la disposition de Madame la duchesse pour n'importe qui viendrait! J'ai ramené à Puers où le chef de gare s'était mis en redingote et avait rempli la gare de plantes rares.*

Sa tante Marie est là avec tous ses enfants et sans gouvernante ce qui nous gratifie de la direction collective d'Amélie et d'Eléonore. Chacune dans son genre ne nous laisse pas sans besoin.[...]

Elle pense partir pour Lumigny avant la fin d'octobre. Elle demande à Léo de lui rendre le service de se plaindre du froid. [...] Cela hâtera les vilains moments qu'on passe ici avant la gde décision du feu et je t'en serai particulièrement reconnaissant cette année. Naturellement que ce soit comme pour toi. L'effet serait plus que raté sans cela! [...] Tu as lu le beau discours que Joseph a fait il y a 3 semaines pour réveiller le Sénat, l'effet qu'il a fait et dont Joseph lui-même est convenu..Tu as répondu à Riri une lettre charmante pleine d'esprit, qu'elle a lue tout haut, y compris tes instructions pour le tennis lesquelles sont tombées au fond d'un puits. Tu seras bien adroit si tu obtiens quelque chose à ce sujet. Du reste, tout va à la diable ici, il n'y a plus de jardinier et les bribes de jolies choses et de plantes qui subsistent encore depuis Willems finiront par disparaître. J'ai envoyé Wolfy dans le Devonshire avec Jane dont la sœur est à la tête d'un bel hôtel au bord de la mer encadré de rochers sauvages. Il a eu un peu de mal de mer en route mais de là-bas, il écrit des lettres gaies qu'il signe à Riri "Ton petit frère anglais" ce qui prouve qu'il n'a pas le mal du pays. Il a trouvé là le neveu de Jane, petit garçon de son âge qui lui sera une gaie ressource et perfectionnera son anglais. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 26, Varambon par Pont d’Ain, 7 augustus 1908: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over haar verblijf bij haar dochter Riri in diens atelier.

[...] Je commence cette lettre dans l'atelier de Riri pour être à portée de lui donner des conseils sur un portrait qu'elle commence de Charles-Albert. Cela ne facilite pas l'application de la pensée mais il faut bien que Riri profite de ma présence. L'atelier est charmant et colossal. J'y retrouve les épaves du passé, meubles du cher vieil hôtel d'Ursel, pochades de Riri faites à Hingene, à Bruxelles, un coin du salon du palais de la rue de la Régence donnant dans l'atelier, bords de l'Escaut, toute une moisson de souvenirs qui étreignent le cœur!

Il a fait ici un temps adorable à mon arrivée. Tons doux, bleus, lilas, horizons ondulés rappelant le nord de l'Italie, ciel admirablement bleu ou doré, enfin tout ce qui peut bercer une imagination d'artiste. Riri en jouit beaucoup et cet air lui est salubre. depuis deux jours

les orages se succèdent tordant et foudroyant les arbres. C'est le tribut qu'on paye dans ces pays aux rayons brûlants du soleil. J'étais heureuse de revoir cet admirable Brou dont les sculptures de marbre d'un blanc chaud presque de tons de chair que 500 ans de durée ont patiné de ces tons chauds et brillants. On ne regardait pas à sa peine dans ces temps là et on brodait le marbre comme les plus souples des soies.

Merci ma Princesse chérie de la bonne longue lettre. J'espère que le bon résultat du Mont-Dore se maintiendra. Il faut surtout que Votre Altesse Royale ne se refroidisse pas et se couvre suffisamment. Je comprends que les enfants soient parfois un peu bruyants. Je suis sûre que cela fatigue la princesse parce qu'elle est encore un peu faible. J'espère que les nouvelles du roi de Roumanie seront meilleures. J'ai hâte pour lui qu'il prenne un peu de congé. Il faut débâter son arc de temps en temps. Je ne me sens mieux que depuis peu de jours. Le Mont-Dore ne m'avait pas reposée. J'étais trop occupée du petit Henri qui m'était confié et la responsabilité vous mine.

Je ne sais rien de direct des pauvres Merode mais M^{de} de Grunne m'a écrit que la pauvre Nathalie demandait beaucoup de prières. Je la comprends, la pauvre, car c'est alors que la vie reprend autour de soi que l'on sent l'isolement et le manque d'équilibre qui amènent avec elles les catastrophes sans remède qui brisent la vie.

Je serai bien heureuse de retrouver Votre Altesse Royale dans ces pauvres Amérois non revus, depuis les tempêtes qui ont écrasé nos cœurs. Nous n'aurons guères besoin de parler pour nous deviner et nous comprendre.

8 août. Je reprends cette lettre et je veux que Votre Altesse Royale sache que l'anniversaire du 6 août n'a pas passé inaperçu pour mon cœur non plus que tous ceux qui marquent les étapes de la vie. Voilà bien des années déjà que nos cœurs. se sont rencontrés et soudés ensemble pour ainsi dire, et rien ne les disjoindra. C'est un doux et fort sentiment qui aide à supporter les isolements au milieu d'autres générations. Les larmes montent aux yeux et au cœur, inaperçues de notre entourage et c'est à notre louange je pense car cela prouve que nous ne pesons pas sur les autres. J'ai trouvé, dans l'Imitation 4 conditions d'avoir la paix de l'âme. C'est plus facile à dire qu'à faire mais l'essai même est un bon exercice - "Faire plutôt la volonté des autres que la sienne" - "Désirer plutôt le moins que le plus" - "Se tenir au dessous des autres" - "Désirer que la volonté de Dieu s'accomplisse en nous et autour de nous" -

Aujourd'hui il tombe une poussière d'eau ininterrompue qui voile entièrement l'horizon et ne laisse voir de la rivière que son cours argent, mais presque opaque (sic). La verdure se repose du soleil et les gigantesques cèdres du jardin se détachent lugubrement sur ce fond de brume épaisse. Aussi toute occupation se refoule à l'intérieur et c'est dans la jolie chambre à 3

fenêtres de Riri que j'achève cette longue causerie. Je viens de finir un très joli livre de Mathilde Seras "Après le pardon". C'est plein de talent et plutôt moral car cela finit piteusement. Je commence un autre genre "Chez les heureux du monde" de Edith Wharton traduit de l'anglais. C'est la vie américaine et semble assez curieux.

Mais au revoir ma si chérie Princesse. Votre Altesse Royale voudra bien d'un petit mot sur une carte postale, adressée avant le 15 chez mon beau-frère de Croÿ, me dire quand elle compte sur moi. Cela me rendra service pour mon départ de chez lui. Adresse: Château de Wailly par Conty Somme France. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

Fragment 27, Busset 14 oktober 1891: Antonine De Mun vraagt aan haar schoonbroer Léo d'Ursel dat hij haar schilderskieren laat bezorgen in Busset.

[...] Je veux t'adresser mon bonjour d'aujourd'hui pour te dire d'abord qu'on t'attend ici avec impatience, ensuite, que pendant le peu d'heures que j'ai passées à Paris j'ai entendu nommer au moins trois Lucies pour toi ! Ce qui prouve: A. Que les bons sujets sont toujours recherchés. B. Que tu trouveras certainement un bon parti. C. Que tu feras bien de ne pas quitter l'Europe sans avoir couru un peu les châteaux et donné signe de vie de côtés et d'autres.

Après ces conseils pratiques qui m'intéressent autant que toi car j'ai autant envie de te voir plus tard une bonne femme que peur d'une belle-soeur chipie, je passe à ce beau Busset qui me charme par la beauté de son ciel et de ses montagnes. Le château me plaît moins à l'intérieur et à l'extérieur. Oh ! Mon pauvre Lord Sybariton confort ! Que tu souffrirais d'habiter ces escaliers escarpés qu'il faut escalader constamment pour aller d'une chambre dans l'autre, ces galeries glacées, ces numéros 100 à double courants d'air ! Et la promenade toujours accidentée et ces horizons terriblement riants, ces couchers de soleil trop dorés, trop roses, trop feu ! Pour moi, je jouis pleinement de ce mélange de grandeur et de délabrement qui garde un parfum de l'ancienne aristocratie de France, chevaleresque et dure à elle-même; mais mes beaux sentiments se congèlent instantanément lorsque le vent du midi qui n'est pas plus chaud pour cela, s'engouffre furieusement dans les escaliers, les cheminées, enfonce les porte-fenêtres des chambres et ne respecte même pas votre lit ! Cela sent un peu trop le

primitif alors, et je rêve ascenseur, calorifères, eau et gaz à tous les étages en dépit de toute poésie!

Veux-tu ne pas oublier de faire remettre à Joseph par Alphonse pour qu'il me l'apporte ici sans faute mon tablier noir et mes manches à peinture qui sont restées à l'atelier et qui me manquent terriblement. [...]

Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1885-1893", 1885-1893, familiearchief d'Ursel.

Fragment 28, Lumigny, 24 juli 1894: Antonine De Mun vraagt aan de gravin van Vlaanderen of deze wil deelnemen aan de kunsttentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs*.

[...] Comment remercier Votre Altesse Royale de la délicieuse journée du 18 que je regretterais presque de sentir derrière moi si je n'avais redouté jusqu'au dernier moment quelque empêchement à cette rencontre si ardemment désirée. Quelle joie de revoir ce cher, aimé visage et combien j'ai eu le cœur gros d'une nouvelle si longue séparation.

Cela a été une bonne halte dans la vie que cette rencontre loin de mon centre habituel d'existence, car le cœur et les goûts se heurtent si souvent aux aspérités de tous les jours que les joies en sont quelques fois troublées. Ici rien ne m'a distrait de la chère princesse. Quel parfait souvenir pour moi! Je ne regrette qu'une chose, c'est de n'avoir pas eu une petite demi heure de tête-à-tête avec elle pendant laquelle je lui aurais dit mille tendresses qui ne se comprennent que les yeux dans les yeux sans témoin. Et, pourtant, dit-on bien ce qu'on sent si vivement. J'en doute.

Merci aussi de la charmante causerie du soir où, dans le petit salon, la fenêtre ouverte, par cette belle soirée, dans ce petit cercle restreint et choisi, le cœur et l'esprit se sentaient en liberté.

Je suis honteuse pourtant de mon peu d'entretien intellectuel comparé à celui de la Princesse. En cela comme en tout ce qui touche à l'énergie morale, à l'élévation du cœur et des idées, je me sens gagner à son contact et, son influence être salutaire à mon naturel trembleur et faible. Qu'elle en soit bénie et ne me laisse pas en chemin.

J'ai bien trouvé dans mon cher Veullot une comparaison entre la douleur et la tristesse que j'envoie à Votre Altesse Royale parce qu'elle me paraît expliquer le semblant de contradiction

de son caractère et la raison de son peu de goût pour la vie, uni à tant d'enthousiasme pour les belles et bonnes choses qu'elle rencontre.

Elle a souffert cruellement mais la tristesse ne l'a jamais abattue. Elle n'a même jamais été triste. C'est ce qui me charme si vivement en elle et me fait tant de bien à moi.

Maintenant, il faut que je m'acquitte d'un message dont on a voulu que je sois l'intermédiaire auprès de Votre Altesse Royale. Un comité de personnes de la société parmi lesquelles sont ma cousine Gontaut de Félicie, mon beau-frère de Francqueville, un Cte de Castries etc. ayant entendu parler du goût des arts de Votre Altesse Royale et de son talent, implorent d'elle l'envoi d'une de ses peintures, le printemps prochain, à une exposition de tableaux d'amateurs, pour l'œuvre des patronages des faubourgs de Paris. L'acquiescement de Madame la comtesse de Flandre rehausserait leur exposition et lui assurerait une vogue que nous autres pauvres amateurs risqueraient de n'avoir pas tout seuls. C'est pour avril 1895. La Princesse a le temps d'y penser mais j'ai voulu la prévenir tout de suite pour qu'elle puisse ou travailler ou remanier une ancienne chose ou ... refuser, ce que j'espère elle ne voudra pas faire. Il me semble que la jolie vue des Ardennes qui est dans son atelier ferait très bien.

J'ai eu avant hier une charmante lettre de la princesse Joséphine qui respire le bonheur. C'est bien bon à elle de ne pas oublier ceux qui l'aiment et rare de penser à eux au début d'une vie nouvelle [...] Cette lettre la (la comtesse de Flandre) trouvera sans doute installée aux beaux Amérois qui m'ont laissé un souvenir féérique [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 29, Brussel, 28 maart 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen. Ze voegde er een kopie van de brief van haar zus Sissy over de tentoonstelling van amateurkunstenaars bij.

[Elle lui envoie la copie de la lettre de sa sœur Harcourt au sujet de l'exposition des amateurs] [...] Je supplie Votre Altesse Royale de répéter à la princesse de Hohenzollern qu'elle me privera du grand, très grand plaisir de lui écrire si je peux croire qu'elle se fait un regret de ne pas me répondre. J'ai embrassé Marie de la part de Votre Altesse Royale et l'ai emmenée deux fois faire des visites ce qui lui a fait du bien et du plaisir. J'ai aussi travaillé pour elle d'une autre façon que je conterai à Votre Altesse Royale à son retour. Je lui demande une petite prière à cette intention [...] Je le ferai demain à la messe pour notre bon

cher Burnell dont l'âme pleine de foi et de confiance veille certainement sur ses princes chéris. [...] Les pauvres Adam se préparent dans les larmes à quitter Bruxelles. Leurs enfants sont venus dîner avec nous. Pour la première fois de leur vie, ils dinaient. En général, ils sont couchés à 7 heures avec une seule tasse de lait dans l'estomac! [...]

Copie de la lettre de ma sœur d'Harcourt. 27 mars. Un mot maintenant de l'expression des amateurs. Elle est très satisfaisante, très supérieure à la première; rien de laid ni de mauvais goût, quelque chose d'aristocratique dans le choix des sujets et la manière dont ils sont traités. Les portraits de Madame d'Hendecourt sont avec les Ulnizech ce qu'il y a de mieux; mais il y a beaucoup de très jolies aquarelles, celles de Mr de Vogué et surtout de sa fille M^{de} de Mac-Mahon sont ravissantes. Toujours très jolies aquarelles d'intérieur de M^{de} de Brissac. Le "petit vieux" de Marie faisait bien, ton portrait de Mme la Comtesse de Flandre placé à merveille et très admiré; le St Antoine était dans une salle à part avec des copies que d'ailleurs on n'acceptera plus car on ne veut plus de copies. Il faisait très bel effet mais son éclairage était beaucoup moins bon que dans la grande salle. J'avais mis la tête de Pauline faite autrefois par moi et comme elle est sous verre, on la prenait pour une aquarelle d'une puissance remarquable; sous mon nom était la "galerie de Lumigny d'Isabelle qu'on a trouvée très jolie. De ravissantes aquarelles de Mr de Castex et trois monstres dans le même cadre, les 3 d'Estissac par Mme Werner de Merode, c'est hideux!

J'en oublie beaucoup mais Isabelle écrira tout cela à Riri. Je passe à ta délicieuse princesse Henriette dont les fleurs faisaient très bon effet ainsi que les deux beaux paysages de M^{de} la comtesse de Flandre qui étaient vraiment très bien surtout le plus petit des deux.

Le duc et la duchesse de Vendôme commencent à aller dans le monde. Avant hier, ils ont dîné chez les Rohan et tu pourras dire à la comtesse de Flandre qu'on a trouvé la princesse Henriette aimable et charmante; elle était très bien arrangée, Madame de Lasteyrie l'avait installée dans le grand salon et tout le monde se faisait présenter à elle. Il y avait deux fauteuils à côté d'elle sur lesquels on venait s'asseoir à tour de rôle à mesure qu'on était présenté. J'ai profité de sa bonté pour nous toutes pour venir m'asseoir plusieurs fois auprès d'elle en lui demandant si l'on s'en tirait convenablement en lui parlant, ce qui l'a fait beaucoup rire. Elle m'a affirmé que c'était parfait; j'ai peine à le croire.

Quant à elle, elle avait l'air de descendre d'un trône, ce qui est d'ailleurs vrai, mais qui ne se peint pas toujours sur tout l'ensemble d'une personne. Elle était très en beauté et on l'a trouvée charmante. Elle va dimanche chez les Bernard (d'Harcourt) (sœur de Mousy de Ligne) et lundi elle me reçoit à 2 heures. Un mot du mariage Rohan dont on ne revient pas. Le prince Murat a 7 mille livres de rentes et il faut vivre au fond de la Mingrelie à chasser au

cheval sauvage. On dit la petite enchantée. Le duc de Chartres sera témoin, quelle tour de Babel! [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 30, Brussel 18 maart 1899: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezigheden en bezoeken. Ook de reacties op hun ingezonden kunstwerken naar de tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* wordt in de brief opgenomen.

[...] Je reviens de Mons où j'ai été enterrer la sœur de ma meilleure amie de là-bas Melle Legrand, l'ancienne gouvernante de la princesse Louise. Mon petit pèlerinage dans ma chère ancienne ville m'a été doux; je m'y sentais encore si aimée et on me disait si fidèle. C'est l'éloge qui me va le plus au cœur. J'ai revu notre vieux Bourlard, le peintre, malade au fond de son lit de pneumonie et plus encore du chagrin de la maladie de la pauvre petite Douard dont il commence comme nous à désespérer. J'ai passé la journée d'hier entre Van der Stappen, M^{de} de Denterghem et Goethals à chercher la manière de lui créer une pension pour vivre car il faudra en venir là, hélas. [...] Nous avons eu ce matin à déjeuner ce charmant abbé Dufresne, missionnaire de Genève, aveugle, petit-fils de Mr Foisset, ami de M^{de} Swetchine, de Mr de Falloux, de Lacordaire. Il a toute la grâce française dans le style et l'esprit fin et caustique suisse. Aveugle depuis l'âge de 25 ans, c'est sa sœur, M^{de} de Vaux de St Cyr qui lui a fait achever ses études de théologie. Il est serein, aimable, sa lumière lui vient du dedans et est moins sujette aux obscurcissements que celle qui éclaire nos yeux car on la sent bien surnaturelle. Il habite Hermance au bord du lac de Genève, petit village où nous avons passé mes parents, sœurs et moi 3 mois en 1871. C'était captivant pour mon imagination de remonter ces 28 ans en arrière et de me retremper dans mes souvenirs et mes impressions d'alors. Le beau lac, le petit chalet-joujou que nous habitions et dont les minuscules fenêtres étaient le cadre de l'eau bleue. Ma sœur Marie âgée de 14 ans logeait dans le pressoir! et les belles vignes se doraiement au soleil. Je ne comprends pas pourquoi le bon Dieu ne nous a pas soumis aux mêmes lois que la nature qui tout en vieillissant comme les beaux arbres, se refait une verdure nouvelle tous les ans. Ce serait bien plus joli et ne nous empêcherait pas de mourir comme eux au moment voulu. Les cheveux blancs et les rides nous quitteraient au printemps de chaque année. Que de bêtises je dis n'est-ce pas! Mais c'est là le plaisir de la correspondance près le charme de se dire qu'on s'aime. [...] On dit qu'on va

beaucoup à notre exposition à Paris et on m'a fait grand éloge des toiles de Votre Altesse Royale et des miennes. L'argus de la presse m'envoie deux lignes très louangeuses sur le portrait de Martiny tirées du "Petit bleu" français. Espérons que l'exposition rapportera beaucoup d'argent aux pauvres. Slany de Courcy ma nièce y a rencontré le duc et la duchesse de Vendôme. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 31, Hingene, 24 september 1895: Vanuit Hingene schrijft Antonine De Mun naar de gravin van Vlaanderen over het portret dat ze van haar schoonzus gaat maken.

[...] Voici ce que B. d'Harcourt répond à Mousy. Il n'a pas l'air très content de mon insistance mais cela m'est égal. Cela ne retombe que sur moi puisque je n'écrivais qu'en mon nom. Cela nous vaut au moins de savoir que de la bouche même du Prince le reçu de la lettre a été confirmé. Bernard n'a du reste pas compris ce que je lui demandais. Je ne voulais le forcer à aucune confidence ce qui eût été bien déplacé de ma part mais seulement être sûre que le refus fût compris, ce qui est positif. Mais ses réserves me font penser que le Prince doit en être de fort mauvaise humeur.

Etant donné le ton de la lettre de Bernard, je crois qu'il n'y a plus rien à tenter de son côté, non plus pour M. Boucher et qu'il n'y a qu'à nous tenir tranquille, pour autant qu'on est capable au moins! J'espère que du côté Alençon ils vont aussi un peu se rassurer. [...] Nous avons vu plusieurs fois la chère et affectueuse Henriette de Beughem. Aujourd'hui je vais aller l'embrasser à Lippeloo. Elle m'a montré de jolies photographies faites par elle à Boitsfort. Il y en a une surtout où Votre Altesse Royale est si bien. [...] Je fais le portrait de ma b. sœur Isabelle la tête appuyée sur sa main. Elle a l'air d'une fondatrice d'œuvre.

Merci du joli choix de livres qui ont été tout à mon goût. Tonnelé m'a ravi. J'ai bu de la lumière avec lui au bord de la Méditerranée et respiré à pleins poumons l'air vif et dilatant de mes belles Pyrénées. Et puis il est admirateur passionné comme moi de Claude Lorrain. C'était encore un point de sympathie [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen”, 1891-1912, familiearchief d’Ursel.

Fragment 32, Hingene, 26 september 1895: Joseph, hertog d’Ursel schrijft in Hingene naar Mathilde de Robiano.

[...] Permettez-moi de vous faire un affectueux reproche: votre lettre, prolixie sur des choses insignifiantes et muette sur tout ce qui m'intéresserait, venant de Rumillies, sur votre père, sur vous-même.

Pour ne pas en mériter autant, je vous dirai que la vie animale restant toujours à peu près la même ici, l'autre s'est développée de tout ce que peut y apporter Isabelle et depuis deux jours Made de Grunne. Nous avons aussi Juste et Sophie de Croÿ, arrivé le jour même d'une visite de Made van de Woestyne et de sa fille. Antonine a commencé le portrait d'Isabelle, déguisée en veuve fondatrice d'ordres. La querelle du moment porte sur le point de savoir si on lui donnera l'air bon ou l'air grand. Le modèle réclame le premier mais serait peut-être plus flatté du second. Sa fille, consultée, ne sait pas. En cela comme en toute chose, elle porte l'insignifiance à la hauteur d'une originalité. Quant à l'austère du Bellet, elle glisse toujours comme une ombre autour de nous, impénétrable, impassible et tenant sa place dans les esprits, comme elle la tient, sans mot dire, dans les conversations.

Je m'afflige de voir arriver la fin des vacances. C'est plaisir de voir nos enfants si unis, avec tant d'entrain se suffire à eux-mêmes comme ils le font. Par ces journées accablantes de chaleur, chacun tire un opeu de son côté et le soir le tennis ranime les esprits en agissant sur les corps. [...] J'éprouve un scrupule à vous demander de m'appeler par mon nom en songeant aux 25 ans qui nous séparent mais je n'entends pas pour cela de renoncer aux petits profits de mes cheveux blancs et je continuerai avec votre permission et malgré votre exemple (j'allais dire malgré votre leçon) à me rajeunir en vous appelant par le vôtre. [...]

Joseph d’Ursel en Antonine De Mun, “Correspondentie Joseph d’Ursel 1894-1900”, 1894-1900, familiearchief d’Ursel.

Fragment 33, Lumigny, 15 december 1897: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over de bestelling voor een kopie van de Maréchale de Beauveau.

[...] J'espère que la soirée musicale avec Félicie a eu lieu au soir convenu. J'y ai pensé toute la soirée pour jouir de loin de sentir ensemble ce que j'aime le plus tendrement au monde. J'aurais donné beaucoup pour qu'un coup de baguette me transportât tout à coup entre les plis de leur robe.

Joseph aura-t-il osé porter lui-même de vive voix à Votre Altesse Royale des nouvelles de sa chère fille chez laquelle il a déjeuné lundi. Il hésitait à le faire par discrétion mais je l'y ai beaucoup encouragé. Je pense pouvoir aller la voir à mon tour lundi prochain en quittant Lumigny si mon intermédiaire matrimonial m'en laisse le loisir. Je ne fais pas grand fond sur le second projet mais il faut pourtant aller jusqu'au bout des possibilités.

Me voici seule avec la jeunesse pour ces derniers jours. Ma sœur de Francqueville est partie pour tout à fait hier, laissant ses quatre filles derrière elle à cause des miennes qui avaient très envie de les garder. Elles font de la musique ensemble, l'une, celle de 13 ans joue du violoncelle pas mal du tout et est très gentille à voir jouer, blonde et rose avec des yeux noirs, brillants de gaieté (sic) et d'intelligence. Le soir, une demi-heure avant le diner, je leurs fais une lecture. Nous avons lu ces jours-ci comme lecture amusante "Le nez d'un notaire" d>About. C'est désopilant de drôlerie et d'esprit et chasserait l'hypocondrie du cerveau le plus sombre.

Ma sœur d'Harcourt a assisté à la réception d'André Theuriet à l'Académie. Son discours lui a paru bien faible et incolore. Un mauvais discours d'élève de 3eme disait madame Cochin. Par contre celui de Bourget a fait une excellente impression. Il paraît que ce dernier n'a qu'une ambition, c'est de se donner le dehors d'un homme du monde et qu'il ne peut y arriver tant il est commun. Je finis le livre d'Anatole France mais n'ai rien lu en dehors de cela voulant finir une "commande" de ma nièce de Courcy (Harcourt) la Maréchale de Beauvau dont elle voulait avoir la copie pour son salon à la campagne et qu'elle m'achètera pour la fancy-fair. C'est d'ailleurs un affreux portrait mal dessiné, un faux Nattier mais très décoratif. Riri achève aussi une copie pour mon frère Albert avec lequel elle flirte volontiers et qui en profite pour se faire à Paris une galerie de tableaux copiés par sa nièce à Lumigny.

Mon pauvre père voit finir à regret mon séjour ici et n'y veut pas rester après moi. On le transportera à Paris à la fin du mois.

Quand je le vois abattu et absorbé dans ce coin de son beau salon orné de plantes et de fleurs comme dans le bon temps et que je me rappelle sa conversation brillante de verve et d'esprit, je me demande si je suis dans un cauchemar ou si le passé n'est pas un rêve. Qu'on est fou de quitter son bâton de voyageur et de chercher à s'installer dans un bon fauteuil. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 34, Baden (Duitsland), 11 mei 1895: Prinses von Hohenzollern bedankt Antonine de Mun voor het portret van haar dochter, de gravin van Vlaanderen, dat ze cadeau heeft gekregen.

[...] Je ne saurai assez vous remercier et vous dire combien je suis touchée de votre bonne et aimable pensée de m'envoyer le charmant portrait de Marie. Je crois que nul pinceau n'aurait su rendre aussi bien son expression, comme l'a rendu votre beau talent, inspiré par une affection que je puis vous affirmer bien réciproque. [...] Je suis heureuse de vous savoir l'amie de Marie. Je vous remercie aussi de me dire qu'on l'aime en Belgique, dans ce pays auquel elle s'est attachée sincèrement. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 35, Lumigny, maandag 30 september 1861: Antonine De Mun is samen met zuster Némésis de armen gaan bezoeken.

[...] Il y a bien longtemps que j'ai écrit mon journal; je vais tâcher de me rappeler le mieux possible ce qui s'est passé dans ces derniers temps.

Eh bien donc je commence; jeudi il ne s'est rien passé d'extraordinaire. Vendredi nous avons été avec papa à Lumigny.

Nous avons été voir les pauvres avec ma sœur Némésis (la supérieure. C'est un drôle de nom, mais cela ne l'empêche pas d'elle très jolie et surtout très bonne et très douce) Puis nous avons rencontré un revenant, ma chère Adine qui va toujours son petit train et qui a très bonne mine.

Elle nous a mené goûter et nous avons été voir le potager où il y a très peu de raisin mais il est très beau. Il n'y a pas mal de poires.

Samedi maman a été à Paris avec papa de sorte que Mademoiselle a fait la revue des leçons de la semaine. Je n'ai pas su mon histoire de France. Ma géographie et mon tableau

chronologique étaient médiocres. Mes extraits d'histoire de France étaient bien ainsi que ma composition.

Hier dimanche les petits de Larochefoucauld sont venus après le déjeuner avec leur père car ils n'ont plus de mère, les pauvres petits. Que je les plains de n'avoir plus une bonne petite maman comme la mienne ! Moi qui me plaignais parce que j'étais séparé de ma bonne mère pour 6 semaines ! C'est vrai que c'est tout de même triste mais en être séparé pour toujours c'est à dire pour toute la vie car on se revoit dans le ciel, c'est bien plus douloureux. Oh mon Dieu vous êtes trop bon pour moi car enfin moi je ne suis pas meilleure que les autres, au contraire, pour que vous me rendiez si heureuse.

Mais il faut que j'en revienne à mon journal.

Eh bien donc nous avons été tous ensemble à Vêpres. Puis nous avons encore joué quelque temps et Yolande et Louis sont partis; ils doivent venir pour quelques jours ici cette semaine. Quand ils furent partis ma tante de Biron a obtenu de maman de nous faire le catéchisme avec mes cousines dans la chambre de ma tante. C'est très amusant Ma tante nous a donné une résolution à toutes: de bien faire nos prières. Puis elle nous a dit: savez-vous pourquoi le bon Dieu ne vous accorde pas ce que vous lui demandez, c'est parce que vous ne le priez pas de tout votre cœur. Elle nous a lu une histoire mais elle ne nous a pas donné de dragées car nous n'avions pas assez bien répondu. Nous ferons encore le catéchisme avec ma tante et mes cousines dimanche prochain. [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 36, Lumigny, donderdag 12 september 1861:Antonine De Mun beschrijft de kapel, die zij en enkele andere kinderen hebben gebouwd.

[...] Hier on a déjeuné à 10 heures et demi. Après le déjeuner nous sommes allée à notre chapelle et je l'ai finie. Nous l'avons faite entre quatre arbres. Nous avons construit les murs en branche d'arbres sèches et nous avons mis pour porte un trépied de fer. Quant à l'autel c'est des pierres les unes sur les autres couverte de mousse. Une sainte Vierge en argile tenant l'enfant Jésus et que j'ai faite en compose l'ornement. Une crois de sarazin rouge est placée devant. Sur l'arbre qui forme un des côtés de la porte est une inscription où sont écrits ces mots :

Notre Dame des enfant

11 septembre 1861

Vous qui passez, jetez un regard

Sur cette humble chapelle

N'y touchez pas, nous vous en supplions

Elle est assez gentille. Maman est venue la voir et l'a trouvée très jolie. Il y a un petit tronc pour les pauvres. Madame de Berge qui est ici et ma tante de Biron ont promis de déposer quelque chose. Papa, mon oncle de Biron et Madame de Fitz-James sont revenus hier. [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 37, Brussel, 4 maart 1893: Joseph, hertog d'Ursel schrijft naar zijn jongere broer over de vele liefdadigheidsorganisaties, waaraan zijn vrouw deelneemt.

[...] C'est une disposition qui augmente terriblement chez moi avec les années que de croire que je fais quelque chose parce que j'ai à faire. Cela devient une obsession, une véritable gêne dans l'existence et j'en arrive à ce résultat aussi pénible que paradoxal d'être fatigué par tout ce que je ne fais pas. Au contraire, ce que je fais me décharge et me repose, mais c'est si peu. [...]

Voilà de plus reconstitué autour de toi une vraie réunion de famille, avec ses agréments et ses inconvénients. C'est nous qui serons ici les exilés, quand Isabelle arrivera avec ses deux filles et les Juste. Celui-ci ne sortira pas de chez toi plus qu'il ne sort de chez nous. Il arrive avec le jour et ne part qu'à midi, allant de chambre en chambre, de corridor en corridor jusque chez les enfants, fumant des bouts de cigares qu'on lui prête et dérangeant tout le monde. La passion pour Mad. v.d. Woestyne tourne au scandale-. Triste senilis amor- et il en est arrivé à mieux aimer qu'on lui en dise du mal que de ne rien lui en dire. C'est toujours une manière de s'occuper d'elle. Tu trouveras notre fille Henriette assez développée sous le rapport intellectuel. Isabelle, avec sa bonté ordinaire, a tant insisté pour l'emmener dans ce voyage et lui offrir ce plaisir que nous n'avons pu résister. Elle n'a même pas voulu accepter le remboursement des frais de voyage proprement dit. J'espère que la petite s'en montrera touchée et reconnaissante. J'espère aussi qu' elle s'efforcera d'aplanir les petites difficultés qui ne peuvent manquer de survenir entre elle, Caroline et Isabelle, en raison des disparités de leurs natures. C'est inévitable et cela doit pourtant être évité. A toi aussi je recommande de ne pas te monter contre notre nièce. Elle est plus vache que jamais mais aussi plus gentille,

plus bonne fille et plus facile à vivre que ne permettait de l'espérer la direction donnée à son éducation. Je crois que sans la présence de du Bellet, je ne me serais pas décidé à laisser en contact des éléments aussi peu faits pour vivre en harmonie. Ne manque pas de me communiquer tes observations et réflexions, elles me seront d'un grand prix." [...] Je m'occupe énormément de la chose publique sans que ni elle ni moi en profitons le moins du monde, au contraire, nous nous dégoûtons l'un de l'autre et c'est peut-être le seul bien à en espérer. Antonine s'esquinte aux œuvres pies et je tonne au moment de la saturation où les retraites, fancy-fairs, patronages, conférences, Bousies et autres bonne âmes me feraient vouer au diable. Nous avons eu hier à diner un abbé qu'on a fait venir exprès de Paris pour chasser le diable de Bruxelles. Le fait est qu'il avait mis toutes les bonnes âmes en ribotte-pieuse ribotte bien entendu. On s'écrasait à ses sermons et pendant toute la soirée, c'a été une succession de chuchotages dans les coins, à croire toutes ces dames n'avaient pas trouver à se confesser depuis 10 ans.

Dans un autre ordre d'idée mais pas beaucoup plus amusant, nous avons repris nos jeudis soir de Carême. Le premier jour 10, le second 100 et le troisième 200 sont venus suivant l'usage mettre leurs nullités en commun, casser nos vieilles chaises, user nos vieux tapis pour avoir le droit de se fichier de nous en sortant. Je pense que nous aurons les Flandre la semaine prochaine. Les princesses sont charmantes à avoir sinon à voir. Antonine a fait le portrait de l'aînée il y a un mois pendant une absence de Mme la comtesse de Flandre. C'a été le commencement d'une liaison dont l'une et l'autre trouveront, j'espère, à tirer de l'agrément. [...]

Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1885-1893", 1885-1893, familiearchief d'Ursel

Fragment 38, Parijs, 1 juni 1924: Antonine De Mun bedankt meneer Systemans om de kopie van een schilderij naar Parijs te brengen, dat bestemd is voor de gravin de Bourbon.

[...] Les 1500 f. remis par la Cesse de Bourbon sont pour mes pauvres et le prix de la grande copie de tableau que vous avez eu la bonté de transporter ici. Elle a été ravie et cela m'a payé de mon log travail...On se lamente ici des élections et non sans raison. On voudrait bien faire fuir tout son capital à l'étranger mais on aurait de la peine. C'est le fruit d'une vraie insouciance au moment des élections. Pussions-nous en faire notre profit en Belgique. [...]

Elle compte revenir dans les premiers jours de juillet pour aller à Hingene.

Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1904-1931", 1904-1931, familiearchief d'Ursel.

Fragment 39, Brussel, 21 april 1896: Gravin van Vlaanderen schrijft aan Antonine De Mun over haar studie bij Blanc-Garin.

[...] J'ai eu Blancgarin ce matin qui a corrigé mon dessin d'une nouvelle étude. Le modèle assis près de la table, la lumière tombe en plein sur sa tête. C'est intéressant, beau mais très difficile; Anna travaille avec moi et cela me fait plaisir, elle m'apporte une note un peu plus gaie et cela me fait du bien. Nous étions aujourd'hui assise longtemps dans la grande forêt sur un tronc d'arbre et c'était une première impression de printemps, la forêt était si belle, une teinte de vert si frais éclairée par un soleil splendide. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

Fragment 40, Hingene, 15 oktober 1895: Antonine De Mun schrijft naar de gravin van Vlaanderen over de artistieke bezigheden van haar oudste dochter Riri.

Très chère aimée Princesse, Merci mille fois, merci de m'avoir ouvert si tendrement ce cœur chéri dont le moindre battement trouve écho dans le mien! En lisant l'expression si profonde et si belle de ses sentiments, le mien s'est gonflé d'émotion et a débordé à l'église où j'ai été porter ma reconnaissance, mes craintes, mes angoisses! Oh, que je voudrais envelopper ce cher cœur, le préserver, le ouater contre les peines, les froissements, les contusions dont il est plus apte qu'aucune autre à souffrir! Toute la soirée d'hier mon corps seul était ici et que de fois j'ai eu envie de prendre le train et de voler à Umkirch à l'hôtel de l'Aigle d'or d'où j'aurais fait dire à Burnell qu'une dame voulait lui parler. Son étonnement en me voyant! Mon imagination m'en a presque donné la joie et je l'aurais fait si ce n'était si loin, vu ma bête et incertaine santé. Un jour cela va mieux, le lendemain je souffre à croire que j'ai un vrai mal intérieur. Mais Planquart est des plus rassurants. [...] J'ai grand désir de connaître le jeune prince pour lequel j'ai déjà tant prié et que j'aime pour son désir de faire le bonheur de ceux que je chéris si tendrement. J'attends anxieusement les nouvelles d'Angleterre. Peut-être le mauvais vouloir les retardera-t-il encore quelque temps. [...] Ces temps-ci, je me suis plongée

dans Amiel qui me plaît par sa poésie profonde et sa finesse de coeur mais je le trouve peu simple, tourment, de sentiments et non de caractère et d'âme. S'il avait eu le bonheur (comme moi) d'avoir sous les yeux l'exemple d'un certain incomparable coeur viril quoique si tendre, il aurait rougi (comme moi aussi) de ses défaillances et de ses tristesses. J'ai remarqué et j'aime tous les mêmes passages que Votre Altesse Royale. [...] Tonnelé est aussi philosophique qu'Amiel mais combien plus sain, plus fort, plus chrétien, plus bienfaisant et si vrai.

Je lis aussi un livre dans lequel il y a de charmants chapitres "La vie chrétienne au milieu du monde" par la P^{cesse} Wittgenstein née Ivanowska. Je l'aurais fini en partant d'ici et je me propose de le faire mettre au palais pour Votre Altesse Royale. Je suis sûre que bien des choses lui en plairont. Riri toute reconnaissante de l'affectueux souvenir pour elle baise de tout son cœur la main de la Princesse. Elle a beaucoup peint dehors mais la pauvre fille manque de direction. Je suis incapable de lui dire pourquoi ce n'est pas cela. Elle apportera ses études à Bruxelles et sera si heureuse de les montrer à Votre Altesse Royale. Je vais jeudi à Maredsous [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

Fragment 41, Wechselburg, 13 september 1896: Antonine De Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over de vooruitgang van Riri in de beeldende kunsten.

Elle parle du séjour de la princesse à Umkirch, de la santé de la princesse Antoinette et du prince Léopold, du séjour de Madame de Borriès: [...] *Chère princesse, en l'entendant me raconter ses débuts auprès de Votre Altesse Royale, mon admiration pour elle s'est accrue encore si c'est possible car de tous les petits défauts d'enfance qui vont si souvent en grandissant, il n'est resté qu'une vivacité vibrante qui est un vrai charme et qui anime tout autour d'elle et une énergie qui se communique et sert d'exemple à tous moments à ceux qui ont le bonheur de l'approcher souvent. C'est une charmante femme, si fine, spirituelle, pénétrante et si tendrement dévouée à Votre Altesse Royale. [...] Je la reverrai le 17 à Dresde où nous allons passer deux jours et revenir ici pour repartir le 24 ou le 25. Mais alors nous songeons à bouleverser notre itinéraire de retour si nous pouvons faire modifier nos billets circulaires et nous renoncerions à Prague pour passer par Munich et consulter le docteur Kneipp pour Riri. C'est avec répugnance que je le fais car tant d'essais déjà n'ont amené que*

déceptions et amertumes par conséquent. Mais Sophie Schönburg nous persécute tellement que nous allons peut-être nous y décider. Nous y serions le 29 ou le 30. Puis nous reviendrions alors par Constance et Strasbourg. Tout cela dépend des facilités que nous donneront nos billets. [...] J'ai écrit à Dresde pour tâcher d'avoir une audience de la Reine le 17 ou le 18. Cela me rappellera de bons moments à Bruxelles. Les enfants se promettent bien du plaisir de ces deux jours à Dresde. Du reste Riri fait des progrès en peinture et a pas mal crayonné dans les beaux sapins, au bord des ruisseaux et même dans la ferme pour y étudier les attitudes d'oies, poulets, cochons et veaux qu'elle avait sous les yeux. Les troupeaux d'oies abondent ici et l'autre jour, dans une grande promenade à pieds, les enfants ont supplié leur père de leur acheter une oie vivante ce qu'il a fait. Mais il fallait la ramener et on était loin. Ils l'ont un peu trainée par le cou pour aider la marche mais tout le village s'est ameuté contre eux et on leur a enjoint de porter la bête afin de ne pas la faire souffrir et cela d'un ton qui n'admettait pas de réplique! Elle pesait 17 livres ce qui a jeté quelque'eau froide sur l'enthousiasme des enfants pendant toute une heure de marche. C'était amusant de les voir revenir ainsi chargés. Le pauvre Schönburg est toujours bien misérable et mène une vie de malade. Il repartira pour le Cap Martin dans un mois d'ici. Pour Sophie, notre séjour aura été un petit rayon de soleil. Votre Altesse Royale aura appris avec autant de chagrin que moi la mort si rapide du pauvre Cte Cornet de Grez.

H. de Merode a passé heureusement à une gde majorité. Ils sont enchantés et il va très bien m'a écrit sa mère. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

Fragment 42, Parijs, zaterdag 2 november 1867: Antonine De Mun schrijft over Henri de La Ferronnays, 'tante' Pauline Craven en een brief, die ze ontving van haar schoonzus Berthe de Mun, geboren de Ladoucette.

[...] Maman vient de chez Monsieur de Borie où elle lui a parlé de tout ce qui vient de m'agiter. Comme je m'en doutais, il est très mal disposé pour Henri. Cela m'impatiente beaucoup mais, peut-être à tort, ne m'a pas refroidie du tout pour Henri. Non, je le répète, si jamais je suis à même de faire le mariage, je le ferai. Ma bonne tante chérie! En voilà une qui me donne de la consolation par cela même qu'elle voit Henri d'un œil plus indulgent que les

autres. Hier soir après dîner, on était dans le salon à regarder mon portrait de Sissy et ma tante était resté avec moi dans la chambre de maman, devenue le vrai salon et seul installé pour les trois jours que nous passons ici. – Elle me parlait de son appartement à Rome disant que c'était un grand sacrifice pour elle de l'abandonner. Je lui exprimai mon vif désir d'aller en Italie; elle me dit en m'embrassant: "Tu y seras l'année prochaine, mon enfant, j'ai arrangé cela." J'ai répondu un "ah!" pas très surpris mais très reconnaissant et j'ai comblé de baiser ses chères mains et son délicieux visage. Elle ne peut pas savoir à quel point je l'adore, j'ai pour elle la vraie et vive tendresse qu'on a pour sa mère et chaque fois que je la vois, c'est avec le même enthousiasme et le même bonheur. Je ne peux pas ne pas être sa véritable nièce, c'est déjà si peu de chose en comparaison de mon amitié pour elle qu'elle ne pourrait pas s'expliquer ainsi. C'est une sympathie toute spontanée qui ne pourra jamais diminuer ni augmenter parce qu'elle est aussi vive qu'elle peut être.

Henri a écrit en réponse à la dépêche de papa qu'il avait télégraphié au colonel Dargy pour lui demander à partir et que ce dernier avait été inexorable. Ce n'est donc en rien de sa faute. Les troupes françaises sont à Rome et l'armée italienne est sur le territoire pontifical gouvernant au nom de Victor Emmanuel. Nous sommes à Paris depuis mercredi matin et depuis ce temps nous ne faisons que courir. Ma tante Pauline dîne ici presque tous les jours et partira pour l'Angleterre mardi; j'espère qu'un changement de projets nous la ramènera à Lumigny cet automne. J'aime tant les chers séjours dans la chambre rose qui lui est toujours destinée à cause de la préférence qu'elle lui donne.

J'ai reçu ce matin une charmante lettre de ma chère Berthe; elle a un style irréprochable et me dit des choses dont je suis inexprimablement flattées et touchées. Mon Dieu, mon Dieu, que ce mariage se fasse, je ne peux m'empêcher d'y songer et de le désirer. Albert se marie lundi et part.

.....
Je vous dirais bien tout ce que je pense, mais ce n'est qu'à vous, à vous seule."

Elle serra ma main plus fort dans les siennes et les larmes lui vinrent aux yeux, elle ne me dit que quelques mots auxquels je répondis peu, j'étais trop émue. Je veux absolument lui parler ouvertement d'Henri.

Hier elle m'a dit qu'elle ne doutait plus de mon affection ce qui m'a remplie de joie. Le soir même dont j'ai parlé tout à l'heure elle me dit après un instant de silence: "Elles sont extraordinaires les phases de ma vie, d'abord un temps à Naples où j'ai tant souffert, Lina,

Marie Camporeale et j'ai vu qu'elle pensait: "toi maintenant". Oui, je l'aime, j'en suis sûre, autant que Lina l'a aimée et elle commence vraiment à le voir. Cette réflexion faite par elle sur Lina Ravaschieri au moment où je lui disais combien j'étais touchée de son affection m'a fait bien plaisir parce que j'ai pensé qu'elle reportait sur moi un peu de la tendresse pour la charmante enfant que j'aime aussi (quoique ne l'ayant vue qu'une fois il y a bien longtemps) mais elle m'a frappée et puis sa tante l'aimait tant; n'est-ce pas une raison pour moi de le faire.

La maison me semble toute triste parce qu'elle est partie ce matin et je peux assurer que je n'ai pas passé une heure aujourd'hui sans penser à elle Pour me consoler un peu de mon absence, j'ai pour sa photographie une quantité de petites attentions et en ce moment elle est ornée de violette et d'héliotropes. [...]

Antonine De Mun, *Journal d'Antonine* (Ciney: privébezit Baudouin d'Ursel, 1861-1872).

Fragment 43, Lumigny, 8 december 1889: Joseph d'Ursel schrijft aan zijn moeder over zijn verblijf op het domein van zijn schoonouders

La réunion est nombreuse. Son beau-père est très ralenti. [...] La distribution de la journée est bien simple; la matinée est consacrée aux enfants. L'après midi à la peinture en commun tant que le jour le permet et à la lecture chacun chez soi de 4 à 7. Antonine rapportera une très jolie copie d'un portrait de Mme de Mun née Helvetius enfant, par Drouais. Nous comptons nous ébranler le 20 ou le 23. J'espère que ni le sénat ni aucun événement ne me rappellera avant cette date. [...]

Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1885-1893", 1885-1893, familiearchief d'Ursel.

Fragment 44, Brussel 18 juni 1894: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo, graaf d'Ursel. Ze somt de schilderijen op, waarmee ze bezig is.

29.6.: première communion de Wolfy. 6.7: examen de Bob [...] *qui me fait un peu trembler après les échecs répétés de l'année dernière. [...] Elle va aller prendre sa place de garde malade à Lumigny. [...] Le coeur me serre du peu d'aliment moral qu'il rencontre là où il y avait jadis un trop-plein de vie intellectuelle et d'affection. [...] Elle peint et a fait un croquis de l'intérieur de Sainte-Gudule, un portrait de Claire de Beughem, le petit Liedekerke, le vieux*

Claessens dans son atelier de reliure et va finir par une copie du petit tableau d'Ittenback prêté par la princesse Henriette et destiné à Wolfy pour sa première communion.

[...] J'ai fait cet hiver le portrait de la princesse Joséphine et j'ai infiniment joui des heures passées dans le charmant petit atelier de M^{de} la comtesse de Flandre qui venait s'asseoir près de moi et dont j'ai appris ainsi à connaître et à aimer le coeur si chaud, si profond et la si belle intelligence. [...]

Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Fragment 45, Brussel, 31 oktober 1903: Joseph d’Ursel vraagt aan zijn moeder of het voor haar mogelijk is om de kloosterintrede van Pauline bij te wonen.

[...] Je t'écris un mot à la hâte entre le ministère et le départ de mon train. Van der Elst à qui je posais la question de savoir si tu ne pourrais pas nous faire le grand plaisir d'assister à la prise d'habit de Pauline fixée au 10 novembre m'a répondu que la pénurie de personnel était telle en ce moment et les projets de voyage à Bruxelles du Bon Greindl si prochains que la chose lui paraissait impossible.[...] Ta femme t'aura écrit sans doute l'impression qu'elle a rapportée de Gooreinde où nous avons été avec Sophie passer une heure. Ce diable de petit ange qu'est Pauline nous remontait tout (pour tous?), elle était la plus gaie, la plus sereine, la plus heureuse. Quand on peut dire cela en toute franchise, on n'a pas le droit de se trouver, soi, à plaindre.

Ma journée du 10 sera bien remplie: à 8 h., prise de voile, à 11 h., messe du St esprit, à 1 h. 1/2, séance de commission puis ouverture du Sénat. Aussi ai-je promis à Pauline de ne penser à elle que le lendemain. [...]

Joseph d’Ursel en Antonine De Mun, “Correspondentie Joseph d’Ursel 1901-1903”, 1901-1903, familiearchief d’Ursel

7.6 Krantenartikels

Artikel 1: Expositions et Concours prochains

Londres, du reste, a déjà inauguré ses expositions d'hiver. La première en importance est celle des œuvres de Rembrandt, faisant directement suite à celle d'Amsterdam; le catalogue nous promet des merveilles, enfermées jusqu'à présent, pour la plupart, dans les collections anglaises, et que peu de personnes connaissent autrement que par les livres qui les ont décrites.

Anoniem, "Expositions et Concours prochains", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 1, 7 januari 1899, 12.

Artikel 2: Correspondance de Belgique. L'exposition Van Dyck à Anvers

Le grand événement artistique de l'année sera incontestablement l'exposition des œuvres de Van Dyck, qui aura lieu à Anvers, dans le nouveau musée des Beaux-Arts, du 12 août au 15 octobre. Le comité organisateur ne néglige rien pour arriver à un brillant résultat et, s'il faut en croire un bruit qui circulait tout récemment, on espère réunir deux cents toiles du maître. C'est beaucoup, apparemment, mais point n'est besoin d'arriver à un chiffre aussi élevé pour présenter une synthèse satisfaisante, sinon complète, de ce merveilleux talent.

On compte actuellement en Belgique une cinquantaine de tableaux d'Antoine Van Dyck. Ses tableaux religieux sont conservés dans les églises d'Anvers, de Gand, de Courtrai, de Termonde et de Saventhem, ainsi que dans les musées de Bruxelles et d'Anvers. Quant au portraits, on les trouve dans les musées que nous venons de citer et dans les galeries privées: l'un des plus connus est le portrait équestre du duc d'Arenberg.

L'autorité ecclésiastique se montre très favorable au prêt des œuvres qui ornent les églises, et plusieurs collectionneurs, belges ou étrangers, ont déjà répondu à l'invitation du comité. Le Tsar consent à prêter à l'exposition deux superbes tableaux faisant partie de la galerie de l'Ermitage; on a l'assurance que la reine Victoria confiera aux organisateurs plusieurs toiles de prix lui appartenant et l'on annonce douze autres envois d'Angleterre, seize de France, etc. Le comité a reçu également d'excellentes nouvelles d'Italie, où M. Venturi, conservateur des Musées royaux de Rome, a fait des démarches couronnées de succès auprès des municipalités et des collectionneurs.

A l'occasion de l'exposition, on organise un grand cortège, au moins égal en splendeur au fameux *Tandjuwel* qui attira, il y a quelques années, tant de monde dans la cité anversoise. En outre, l'Académie royale d'archéologie de Belgique, qui a son siège à Anvers, tiendra, au

commencement d'octobre, une séance publique consacrée à la glorification de Van Dyck: M. De Vriendt, directeur de l'Académie des Beaux-Arts, M. Max Rooses, conservateur du Musée Plantin, M. Henri Hymans, conservateur du Cabinet des estampes, feront à cette occasion d'intéressantes communication à propos de l'œuvre du maître.

Ajoutons enfin que le 5 juin dernier, à la Société d'archéologie de Bruxelles, M. Ch. Magnien a donné une conférence sur Ant. Van Dyck; son exposé, aussi riche de faits qu'élégant de forme a été accompagné d'une série de projections lumineuses.

Anoniem, "Correspondance de Belgique. L'exposition Van Dyck à Anvers", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 24, 8 juli 1899, 194.

Artikel 3: Le mouvement artistique: La Société des Amateurs

Cette Société, fondée l'an dernier par le comte Guy de La Rochefoucauld et par M. Fournier-Sarlovèze, est composée de la plupart des notabilités du monde parisien. Son second *Salon*, beaucoup plus considérable que le premier, est fort coquettement installé dans la galerie des Champs-Élysées; il a reçu, le premier jour, la visite de M. le Président de la République. Presque tous les exposants assistaient à l'inauguration: c'est dire que la réunion a été brillante. La Société, comme son titre l'indique, ne reçoit que les ouvrages d'amateurs; aucun de ses membres n'est un professionnel du pinceau ou de l'ébauchoir, et un petit nombre seulement des sociétaires ont pris part à des expositions publiques. Non pas que les œuvres réunies aux Champs-Élysées soient indignes de figurer dans les Salons officiels: un grand nombre d'entre elles y tiendraient, au contraire, un rang fort honorable; les envois de la duchesse de Chartres, de la princesse de Polignac, de la comtesse d'Havrincourt seraient partout justement remarqués. Mais le principal intérêt d'une exposition comme celle-ci est de présenter un tableau très exact des tendances esthétiques du grand monde parisien, des amateurs qui constituent la clientèle la plus éclairée des peintres professionnels et qui, par leur rang, leur fortune en même temps que par leur goût, sont appelés à exercer sur la production artistique de notre temps une influence considérable. On ne peut que se féliciter, à tous les points de vue, de voir le nombre des collectionneurs et des amateurs initiés aux finesses et aux difficultés du «métier»; l'expérience personnelle est, à cet égard, le meilleur et le plus utile des renseignements.

Tous les genres, peinture, aquarelle, pastel, dessin, art industriel, sont largement représentés aux Champs-Élysées. Beaucoup d'exposants, et parmi eux plusieurs femmes, ont abordé avec

hardiesse – et succès, - les difficultés du portrait. Dans la section de peinture citons l'énergique portrait du peintre Barrias par la duchesse de Polignac; le délicat visage de jeune fille exposé par Mlle Suzanne Fijan, qui révèle dans son *Orientale* les plus brillantes qualités de coloriste; la *Comtesse de Flandre* par la duchesse d'Ursel, un excellent portrait d'homme par la comtesse de Bertier, plusieurs toiles fort distinguées du vicomte de Rougé, toute une série de vigoureuses figures peintes par le comte Mniszech avec la sûreté magistrale d'un élève de Hals ou de Mirevelt, un beau portrait de femme par le baron Creuzé de Lesser.

Mais le pastel se prête infiniment mieux que la peinture à rendre le modelé de la figure humaine, à exprimer surtout la grâce délicate du visage féminin. Aussi le pastel est-il fort en honneur aux Champ-Élysées. Parmi les plus remarquables, nous ne pouvons que citer ceux de Mme Heilbronner, dont le talent dépasse de beaucoup celui d'un amateur; un savoureux portrait de femme par Mlle Ghislaine de Caraman-Chimay, qui expose aussi des intérieurs d'une très harmonieuse polychromie; un triple portrait de la comtesse de Mérode; une jolie étude, légère et souple, de Mlle de Luçay; un fort beau portrait d'enfant par Mlle de Ploëuc, et deux figures hardiment modelées en larges hachures par Mlle Odette Pastré.

Peu de paysages, dans la section de peinture; la comtesse de Flandre a envoyé deux vues des Ardennes belges, dont l'une surtout, - une immense étendue vue du haut d'un sommet des environs de Bouillon, - est un admirable panorama merveilleusement dessiné et construit. Il faut mettre également hors de pair *l'Étang de Saint-Pierre* de Mlle Yvonne Armelle, une toile tout imprégnée de fraîcheur matinale qui contraste avec les tons robustes et chauds d'un pastel du même auteur, la *Hutte des Bûcherons*; les très lumineux *Effet de Soleil* de M. Becq de Fouquières, la *Rue d'Alger* de M. Deschellerins.

Les paysages à l'aquarelle sont plus nombreux; les *Bords du Doubs* et *l'Inondation* de la baronne d'Assignies, les *Souvenirs de voyage* de comtesse de Joybert; *l'Alhambra* de la comtesse de Kervéguen, également intéressant par la vigueur du coloris et la vigoureuse observation des formes monumentales; quatre charmants croquis des *Bords de la Seine* par la baronne Marochetti, de fort beaux paysages bourguignons de la marquise de Mac-Mahon, une agréable vue de la *Terrasse de Montaigne* par Mme Coppens de Lostende, la *Villa d'Este* et le *Palatin* de la comtesse de Revertera.

Du côté des hommes, M. Brinquant et le vicomte de Castex exposent d'excellentes scènes de chasse; M. Mazerat, un beau coucher de soleil sur le *Pont de Tolède*; le vicomte de Fossa, toute une suite de remarquables aquarelles parmi lesquelles nous aimons tout particulièrement, pour la fluidité du ciel, la justesse des blanches notes de pierre, jetées çà et là parmi la verdure, le *Chemin de Montalivet près Marseille*. Le *Soir sur le Nil*, du baron Hély

d'Oissel, avec ses légers nuages roses, ses vols de flamants et la fine silhouette des palmiers lointains, n'est qu'une simple impression, mais charmante de grâce et de justesse. Les *Environs de Harfleur*, de M. la Garenne; la *Rue de Londres*, du comte de Saint-Georges; la *Forteresse de Ehrenbreitstein*, par lord Melville, méritent aussi une mention. Enfin les *Vues de Carlsbad*, du marquis de Voguë, révèlent un dessinateur remarquable et un aquarelliste d'une habileté consommée.

Ici, comme partout, ce sont les fleurs qui dominent dans la section des aquarelles. La duchesse de Chartres a exposé, en même temps que de belles natures mortes, des *Nigelles et Épis*, d'une harmonie jaune et mauve tout à fait rare et dont le dessin nerveux et sûr se détache heureusement sur la pâte à peine nuancée du papier à gros grains. La duchesse de Vendôme, Mme et Mlle de Kermaingant, la duchesse d'Estissac, Mme de Bellomayre, la comtesse de Cossé-Brissac, Mme Dehorter, la comtesse d'Havrincourt, la baronne Tristan Lambert, M. de Bourboulon, font preuve, dans leurs grandes aquarelles, du sentiment le plus décoratif.

Parmi les sujets de genre, il convient de citer les peintures du comte de La Rochefoucauld, les aquarelles de la baronne Seillièrre, les gouaches d'une observation si curieuse où M. Fournier-Sarlovèze a fixé quelques scènes de la vie élégant ou sportive, les types populaires de Mme de Schonen et les spirituelles fantaisies du marquis de L'Aigle.

La caricature a aussi sa place au Salon des Amateurs. M. Coffinières de Nordeck, dans une aquarelle du plus riche coloris, a noté avec beaucoup de verve quelques silhouettes de joueurs de Monte-Carlo; certaines caricatures de M. Paul Lefaiivre évoquent des souvenirs de Daumier; le marquis de Mun a encadré de fantaisies à la Tony Johannot d'amusants souvenirs de chasse; enfin, l'histoire de *M. Bizard, député de la Haute-Sarthe*, par M. Fournier-Sarlovèze, a quelque chose de la simplicité et de la bonhomie des croquis de Topfer.

Il faudrait signaler encore, pour être complet, les éventails de la baronne de Gartempe, de la comtesse Meunier du Boussay, de la marquise de Grollier, de la vicomtesse de Charencey, de M. de Juilly, de Mme de la Haye-Jousselin, les miniatures de la comtesse Montesquiou, les illustrations de la baronne d'Aligny, les sculptures de la baronne de Caix, de M. de Chardonnet, du comte de Ferrières et du comte du Passage; les meubles de la marquise de Barbentane, de Mme Deviolaine et de la vicomtesse de Sinéty; les paravents de la princesse de Broglie et du marquis de Forbin, les pyrogravures du comte de Cossé-Brissac, les broderies de Mme du Buit, les étains de la vicomtesse Suarez d'Aulain, les photographies si artistiques de M. Demachy. On voit qu'aucun genre n'a été négligé par la jeune société; dans cette exposition, aussi bien qu'au Champ-de-Mars, les applications industrielles de l'art ont pris la place qui leur est due et qu'on leur a si longtemps refusée.

D.M. en Jules Comte, "Le mouvement artistique: La Société des Amateurs", *La Revue de l'Art ancien et moderne*, 5, augustus 1897, 93-94.

Artikel 4: Expositions et Concours. Exposition de la Société Artistique des Amateurs (Galerie Georges Petit, rue de Sèze).

Ceci prouvera au moins une chose, c'est que les amateurs travaillent: ils travaillent même beaucoup, à en juger par les quatre cents numéros de catalogue, et, très consciencieux quoique sans prétention, ils abordent un peu tous les genres: peinture, sculpture, objets d'art, photographie, arts de la femme, etc.

Parcourir le catalogue, c'est feuilleter le *Tout-Paris*: ici la duchesse d'Estissac rivalise avec la comtesse de Cossé-Brissac pour fixer la fraîcheur et l'éclat des *Chrysanthèmes* et des *Roses*; plus loin, le *Portrait de M. Gevaert*, grave et recueilli, par la baronne Lambert de Rothschild, voisin avec la robe du *Docteur T...*, par Mme L. Brouardel, et les étoiles du *Général de Gallifet*, par la comtesse Greffülhe, tandis qu'une endeuillée en *Prière*, par Mlle O. Pastré, fait face au sourire de Mlle L. Lepère, par M. Houdart et au regard profond de la princesse de Polignac (Winnaretta Singer), par elle-même.

Le comte Guy de La Rochefoucauld, président de la Société, a envoyé quelques *aquarelles* lestement enlevées; le vice-président, M. Fournier-Sarlovèze, outre une *Curée aux flambeaux* d'une étonnante recherche d'éclairage, expose un épisode de la *Bataille de Fuentès de Oñoro (1811)*, où le général Fournier-Sarlovèze enfonce un carré anglais; il peint aussi les élégances des habits noirs et des robes claires, sous les lustres de la *Fête au cercle de l'Union artistique*. Parmi les paysages, mentionnons les grèves des *Bords de la Loire*, du marquis de Voguë, un pittoresque *Coin de Potager*, de M. Mazerat, de lumineux souvenirs de Provence, du vicomte de Fossa, les clairs horizons des Bords de la Seine ou du Loing, de MM. Becq de Fouquieres et Marcel Cogniet, etc.

MM. Puyo, Demachy, Brémard, ont fait de la photographie un art très personnel.

M. de Ruillé, avec une statuette de *l'Empereur Nicholas II*; Mme E. Stern et de Chardonnet, avec de jolis *Bustes*; M. de Monthel, avec ses *Chevaux*; le comte du Passage, avec des *Chiens*, représentent la sculpture.

Dans la catégorie des objets d'art, nous trouvons un émail de Limoges, de la comtesse du Chauffaut, les boîtes ciselées du comte de Gontaut-Biron, et les ivoires si finement ouvragés du comte B. de Montesquiou; les miniatures de Mlle de Maleyssie; les broderies de la

princesse de Broglie; les éventails genre ancien de la marquise de Grollier, et j'en oublie... ils sont trop!

Une mention spéciale pour le roi de Portugal, qui emploie ses loisirs à peindre les Portugaises; pour la comtesse de Flandre, qui évoque les paysages des *Ardennes*; pour les aquarelles de la princesse Mathilde; enfin pour le délicieux paravent vert d'eau (*Iris et Roses*) de la duchesse de Vendôme.

Plusieurs membres de la Société Royale des amateurs anglais, Mmes Vieugué, Lowther, Jephson, du Cane, ont envoyé de fort brillantes aquarelles; signalons aussi celles d'une princesse russe, qui signe modestement Oka. Enfin, la Belgique est représentée par les beaux portraits de la vicomtesse dⁱ Hendecourt et par les médaillons, fort joliment traités, de la duchesse d'Ursel.

Il faudrait bien encore parler de ce curieux coin de musée qu'est l'Exposition rétrospective d'amateurs ... mais les modernes, encore qu'un beaucoup plus grand nombre auraient mérité d'être nommés, ont pris la place des anciens, et ceux-ci ne se plaindront pas de se voir remis à huitaine.

G.J., "Expositions et concours", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 11, 18 maart 1899, 93-94.

Artikel 5. Expositions et Concours. Exposition de la Société Artistique des Amateurs (Hôtel de Lillers, avenue Montaigne).

M. Fournier-Sarlovèze nous apprit jadis, en une exposition comme on n'en verra plus de semblable d'ici de longues années, que l'amateur, entre autres mérites, avait celui de pouvoir devenir «rétrospectif»: aussi bien y a-t-il nombre de professionnels dont on serait fort embarrassé d'en dire autant! Mais en attendant que tous ces émules de Pils, des Lejeune, des Pajol et des Costa de Beauregard deviennent «rétrospectif» à leur tour, - et il faut leur souhaiter que ce soit le plus tard possible, - on fera bien de leur rendre visite, dans les salons de l'hôtel de Lillers. Non qu'on y doive trouver des révélations (quelle exposition nous en apporte?), mais on n'y cherchera pas en vain les œuvres de talents. On admirera qu'il y ait de nos jours tant de gens du meilleur monde et qui peignent, et en même temps, on versera son obole aux œuvres charitables que patronne cette Société.

Le catalogue, comme de coutume, s'ouvre avec les envois des Altesses royales: Mme la duchesse de Chartres et sa fille, Mme la princesse Waldemar de Danemark, manient le pinceau

de l'aquarelliste avec une légèreté et une sûreté de main que touchent à la maîtrise: les poissons dorés de la première, les oiseaux et le bouquet d'arums de la seconde sont à retenir.

Pour Mme la comtesse de Flandre, paysagiste, ses toiles, tantôt vaporeuses, comme *l'Etang aux Ardennes*, tantôt assombries comme *l'Orage en Mont-Dore*, sont toujours d'exactes notations de nature.

Mme la duchesse de Vendôme marche en tête du groupe toujours nombreux des peintres de fleurs: son dessus de porte (*Pavots et clématites*), est d'un excellent effet décoratif, remarque qui s'applique également au paravent fleure de Mme la duchesse d'Estissac. A sa suite, nous citerons Mlle Bourdin, qui expose aussi de clairs paysages; Mme la comtesse J. de Chabannes La Palice, qui rapporte du Midi, avec de chaudes aquarelles, une *Bourriche de fleurs*; Mme la comtesse P. de Cossé-Brissac, dont les *Intérieurs* sont d'une aimable intimité et les *Champignons des Ardennes* d'une vérité de document; Mme Dehorter et Mlle de Kermaingant, dont les aquarelles se font vis-à-vis, sans doute pour nous obliger à l'embarras du choix; Mme la comtesse de Florian et Mlle d'Haussonville, l'une avec des *Chrysanthèmes*, l'autre avec des *Roses mousseuses*; Mlle Alice Fourchy, qui s'est complètement transformée depuis deux ans; Mmes Revenaz, Salanson, Mlle Ville, etc.

Le paysage est aussi varié qu'abondant et se présente souvent avec la franchise de ces impressions de voyage qu'on jette sur un feuillet d'album: témoin les petites études de Mlle Trincaud La Tour et de Mme Ternaux-Compans, les *Souvenirs d'Alger*, si pittoresques, de M. le marquis de Vogüé et les envois de M. le vicomte de Fossa.

M. Becq de Fouquières expose une vue des *Environs de Bonnières* lumineuse, mais un peu monotone; Mme la comtesse de Revertera, des études rapportées de la campagne romaine; Mme la baronne F. Seillière, une marine bien enlevée; Mme de Neuville, une *Vue des bords de l'Haut-Vézère*, que je préfère à son *Temps de neige*; lady Maxwell Lyte, un souvenir de *Florence*, d'un joli effet; Mme la marquise de Mac-Mahon, un *Vieux chène* et des *Peupliers blancs*, vénérables; M. Lowther, une *Vue de Westminster*, non loin de laquelle miss Lowther montre un *Coin de jardin*, moins sévère.

Mme la baronne Stina de Beck Friis, aux *Bords du Sund*, M. d'Assignies, aux *Bords de la Loire*, M. de Lagarenne, aux *Bords du Nil*, et surtout M. de Lassuchette, aux *Bords de la Creuse*, ont trouvé matière à des études d'après nature aussi variées de manière que d'effet.

Ajoutons encore à la liste Mme de Kermaingant, avec une étude de parc, *L'automne*, qui n'est pas sans grandeur, et M. Coffinières de Nordeck, avec un bon paysage rapporté de *Salmon Hall* (Nouvelle-Ecosse).

M. le comte Guy de La Rochefoucauld a résumé ses souvenirs de l'Expositions en des aquarelles fort bien venues; Mme Brouardel a fait de même et elle me permettra de préférer ses *Vues de Paris* à son *Paysage de Normandie*, un peu terne; parmi les envois de la même artiste, il faut retenir également un ravissant *Portrait d'enfant*, traité dans une gamme adouci d'un grand charme et dont il faut rapprocher le *Portrait de Mlle de L...* par Mme la comtesse de Bertier de Sauvigny, d'une recherche de pose tout à fait heureuse.

Mme Houdart est représentée par deux portraits au pastel, d'une facture solide, non sans un peu de sécheresse; Mme la baronne Lambert a plus de souplesse et d'enveloppe, sans rien sacrifier de son dessin serré (témoin le *Portrait de M. Fétis*, celui de la *Comtesse de P.* et du *Baron Th. De Berckheim*). Mlle d'Épinay, avec une poétique *Foir d'inverno*, expose un *Portrait de Mlle J. J...* dont je goûte moins la tonalité générale.

M. de Fraysseix a de bien charmants modèles; et je ne puis faire un moindre éloge du modèle de Mme la comtesse Greffulhe. *Le portrait de femme* de Mlle de La Hante est d'une touche très sûre, et celui de Mlle M. N..., par Mlle Heilbronner, simple et naturel. Très légère, l'étude de Mlle de Mont-Serrat; de bonne tenue, le *Portrait de la Comtesse Ch. De B...*, par Mme Elie de Beaumont, et celui de Mme de F..., par Mme la comtesse de Francqueville; solide, le *Portrait du prince Victor*, par M. le comte de Montlaur; un peu mou au contraire, celui de M. Douchement. De Mlle Pastré, plusieurs peintures à noter; un lieutenant-colonel de chasseurs, dans une pose familière et simple, et un *Portrait de la Comtesse T. de B...*, coiffée d'un tricorne qui lui sied à merveille.

Mme de Salettes semble moins contrainte dans son clair *Portrait de Mme T. C...* que dans *Douleur mystique*, dont le modèle ne l'est guère.

Mme la duchesse d'Ursel, avec deux portraits seulement, montre sa maîtrise habituelle, et M. R. Woog, avec moins de largeur, excelle, en quelques touches, à caractériser son modèle.

Parmi ses envois, nous tirerons de pair le *Portrait de M. Fournier-Sarlovèze*, l'âme de cette exposition, et dont les peintures guerrières (*Le général Fournir à la Bérésina*, si remarqué au dernier Salon), mondaines (*La Société des amateurs au théâtre de Trainon*) ou ... philanthropiques, sont là pour prouver à quel point il sait prêcher d'exemple! (à suivre)

G.L., "Expositions et concours. Société artistique des amateurs", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 91, 16 maart 1901, 85-87

Artikel 6: Expositions et Concours. Exposition de la Société Artistique des Amateurs (48, Cours-la-Reine).

Le VIe Salon des Amateurs ouvre ses portes aujourd'hui même, mais il nous a été permis de le visiter avant que les cadres ne fussent tous en place, et, en attendant un compte rendu plus complet, nous pouvons dès aujourd'hui signaler quelques œuvres marquantes, en cette exposition, où la qualité, cette fois, tient lieu de la quantité. Un bon point au jury, pour avoir su se montrer sévère: l'intérêt général ne peut qu'y gagner.

Le Salon des Amateurs compte, comme toujours, des Majestés et des Altesses parmi ses plus fidèles exposants: le roi de Portugal y est représenté par un remarquable paysage au pastel (*Alemtejo*), et la reine par des aquarelles, où elle a reproduit des bijoux anciens avec une précision d'archéologue-artiste; la princesse Waldemar occupe un panneau tout entier: des animaux, des coquillages, des fruits, témoignent, à l'ordinaire, de sa véritable maîtrise; en face, des aquarelles de la duchesse de Chartres (fleurs et fruits); plus loin, la comtesse de Flandre expose un paysage des Ardennes belges, et, à la section des objets d'art, on remarquera les éventails de la duchesse de Vendôme.

Il faut citer encore; quelques portraits bien venus, au pastel, par Mmes la baronne Lambert, la princesse de Ligne, la duchesse d'Ursel, la comtesse de Beauchamps; une étude de nu de la comtesse Walewska; un paysage de Venise, de la princesse de Polignac; des fleurs, à l'aquarelle, par la duchesse d'Estissac (des *Chrysanthèmes* d'une fraîche coloration) et par Mlle A. Girod de l'Ain; des intérieurs anciens, à l'aquarelle, de Mme la comtesse Pierre de Cossé)Brissac, dont il faut rapprocher les intérieurs modernes, au pastel, de M. le comte Guy de La Rochefoucauld, d'une très délicate intimité; et les envois de M. Fournier-Sarlovèze, peintre, sculpteur, lithographe, et, qui plus est, grand metteur en scène de toute cette intéressante manifestation pour l'art et pour la charité, sur laquelle nous comptons bien revenir prochainement.

R.G., "Expositions et concours. Société artistique des amateurs", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 250, 4 maart 1905, 69.

Artikel 7: "Uit Hingene"

Van over veertig jaren werd eene nieuwe kerk gewenscht, plannen en bestekken opgemaakt. Ongelukkiglijk, met goeden wil alleen bouwt men geene kerken!

Eenigen vonden de kerk groot genoeg, anderen zegden dat de ker, in dikke muren opgetrokken en van zware drummers voorzien, nog eeuwen kon zien voorbijgaan, tot dat zekeren dag... een deel der binnenkerk instortte.

De wensch van zoovele weldenkende parochianen zou weldra verwezenlijkt worden: de ieverige pogingen van den E.H. Pastoor Verhaegen en zijne voorgangers, en van Mgr den edelen hertog Jozef d'Ursel zijn met goeden uitslag bekroond.

Eene nieuwe kerk moest er komen. M. Jozef Caluwaerts, van Eyckevliet, werd tot bouwmeester aangesteld.

Welken aangenamen indruk als men de kerk binnentreedt: Hoe wel afgemeten, die drie schoone beuken, afgeteekend door eene rij sneeuw witte pilaren. Hoe wijd die kruisbeuk, welke juist de plaats beslaat, van het schip der oude ker, en oostwaarts uitloopt op dezer Hooge koor. Hoe wonderschoon die Hooge koor, met haar kostelijk altaar uit witten steen gehouwen, door marmeren pilaren ondersteund, en rijkelijk met koper en marmer versierd.

Fier waren de Hingenaren over hunne kerk; hunne vreugde rees ten top, wanneer een jaar geleden, men de schildering begon. De kunstschilder Heer Max Anderlé, van Namen, ondernam dit lastig werk. Juist een jaar werd onverpoosd gewerkt, en nu mag elkeen niet alleen de kennis van den bouwmeester, maar ook het talent van den kunstschilder komen bewonderen.

Boven de oude koor, waarachter men den grafkelder der edele familie d'Ursel vindt, ziet men eene blanke duif, evenals de ziel bij de dood hare gevangenis ontvluchten.

Wij vernamen dat de schildering eene gift is van de edele hertogin Jozef d'Ursel. Wij hoorden dat binnenkort de kerk zal voorzien worden van een nieuw orgel, en van glasramen in de hooge koor, deze laatste geschonken door de edele familie d'Ursel.

Echte gothieke biechtstoelen staan er reeds en bevallen wonderwel. Maar mochten wij hier een wensch uiten. Dan zouden wij wel graag den zwaren predikstoel zien verdwijnen. Een gestoelte ware ook wenschelijk.

Hingenaren, weest fier op uwe kerk, en gedenkt diegenen die u dit kunststuk bezorgden!

Anoniem, "Uit Hingene", 10 mei 1912. (kerkfabriek Sint-Stefanuskerk Hingene)

8. Afbeeldingen

8.1 Lijst afbeeldingen

8.1.1 Zwart-witfoto's

1. Anoniem, *Portretfoto van Antonine, gravin de Mun (1849-1931)*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1870. Plaats onbekend.
2. Anoniem, *Portret van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel (1849-1931)*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1910. Plaats onbekend.
3. Anoniem, *Portretfoto van Joseph, graaf d'Ursel (1848-1903)*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1870. Plaats onbekend.

8.1.2 Kunstwerken

1. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, 60 x 51cm (ovale vorm), 1867. Hingene, Kasteel d'Ursel. (foto atelier Cuche-Bonneviot)
2. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Niet gelokaliseerd. (anoniem)
3. *Portret van abbé Bernard de Mun (1854-1921)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Brussel, privéverzameling. (anoniem)
4. *Portret van een onbekende vrouw met paarse bloemen in het haar*, olieverf op doek, 24,5 x 20cm (ovale vorm), 1874. Hingene, De Notelaer – toeristisch recreatief onthaalcentrum van de Schelde.
5. *Portret van Léo(n-Léopold), graaf d'Ursel (1867-1934)*, olieverf op doek, 170 x 100cm, 1874-1875. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)
6. *Portret van Marie de Mun, gravin de Francqueville (1856-1918) aan de piano*, olieverf op doek, 62 x 82cm, 1875. Brussel, privéverzameling.
7. *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas*, olieverf op doek, 53 x 44cm (ovale vorm), 1877. Wallonië, privéverzameling.
8. *Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum*, olieverf op doek, 54 x 44cm, 1878. Brussel, privéverzameling.
9. *Drie portretjes van bedienden, v.l.n.r. Louis Bonner, bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam..re, kok*, olieverf op doek, 23,5 x 20cm (elk van de portretten gemonteerd tot één geheel), 1881-1882. Hingene, Kasteel d'Ursel.
10. *Portret van Pauline, gravin d'Ursel en infante (1880-1915)*, olieverf op doek, 59 x 50cm, 1885. Hingene, Kasteel d'Ursel.

11. *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais*, olieverf op doek, 80 x 67cm, 1889. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)
12. *Portret van Claire de Beughem, barones Snoy et d'Oppuers (1879-1946)*, olieverf op doek, 26 x 21cm, 1894. Wallonië, privéverzameling. (eigen foto)
13. *Portret van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel (1849-1921) als ordestichtster van Les Orantes de l'Assomption*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1895. Niet gelokaliseerd. (anoniem)
14. *Henriette d'Ursel, Christuskind*, olieverf op doek, 89 x 129cm, 1895. Hingene, Kasteel d'Ursel.
15. *Portret van docteur Martiny, médecin-homéopathe de la famille (?-?)*, olieverf op doek, diameter 21cm (ronde vorm), 1897. Hingene, Kasteel d'Ursel.
16. *Portret van Hippolyte, graaf d'Ursel in jachttenue (1850-1937)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1897. Niet gelokaliseerd. (anoniem)
17. *Portret van Wolfgang, graaf d'Ursel (1882-1914) al tekenend*, olieverf op doek, afmetingen onbekend (ovale vorm), 1898. Wallonië, privéverzameling.
18. *Portret van een onbekende jonge vrouw*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1898. Niet gelokaliseerd. (anoniem)
19. *Copie d'après Chaplin/ Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1907. Wallonië, privéverzameling.
20. *Kopie van een portret van Émilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind*, olieverf op doek, 51 x 41cm (ovale vorm), 1910. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)
21. *Henriette gravin d'Ursel, Joseph zesde hertog d'Ursel, Antoine Bourlard, Cécile Douard, Kamerscherm met de familiale eigendommen*, olieverf op goudleer en hout, 7 panelen van elk 177 x 49cm, 1885-1911. Hingene, Kasteel d'Ursel.
22. *Kopie van een portret van een onbekend dromend meisje*, olieverf op doek, 53 x 40cm (ovale vorm), 1913. Wallonië, privéverzameling.
23. *Portret van een onbekende man met een pince-nez*, olieverf op doek, 23 x 20cm, 1920. Hingene, Kasteel d'Ursel. (anoniem)
24. *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898)*, olieverf op doek, 36 x 30cm, 1920. Brussel, privéverzameling.

25. *Portret van Rafaël Spiessens (1916-2001)*, olieverf op doek, 27,5 x 27cm, 1922. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)
26. *Portret van Isidore Knapen, koetsier/chauffeur in Hingene (1869-1946)*, olieverf op doek, 22 x 18cm, 1922. Hingene, Kasteel d'Ursel.
27. *Portret van soeur Agnes Sérexhe (1848-1932)*, olieverf op doek, 23,7 x 18,8cm, 1926. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)
28. *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818), kopie naar Gérard*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1927. Wallonië, privéverzameling.
29. *Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832)*, olieverf op doek, 59 x 50cm (ovale vorm), ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.
30. *Portret van een onbekende man met bolhoed*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.
31. *Portret van Pauline, gravin d'Ursel (1875-1934)*, pastel op papier, 480 x 380mm (ovale vorm), 1902. Wallonië, privéverzameling.
32. *Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d'Ursel (1900-1974)*, pastel op papier, 590 x 460mm, 1906. Brussel, privéverzameling.
33. *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais*, pastel op papier, afmetingen onbekend, 1899-1911. Wallonië, privéverzameling.
34. Philip de László, *Portret van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel (1849-1931)*, olieverf op doek, 85 x 65cm, 1926. Brussel, privéverzameling.
35. Antonine De Mun, *Sontagsmorgen*, potlood en inkt op papier, 150 x 195mm, 22 september 1876. Hingene, Kasteel d'Ursel.
36. Antonine De Mun, *Dein Reich komme.*, potlood en inkt op papier, 155 x 190mm, juli 1876. Hingene, Kasteel d'Ursel.
37. Antonine De Mun, "Mademoiselle Douard venue pour 15 jours à Hingene, lance Riri dans al peinture à l'huile; fruits, animaux, fleurs, argenterie, on ose tout copier, tout barbouiller. Bob aussi! Hingene septembre 1890", potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1881-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 39r.
38. Jonkvrouw Wilhelmina Geertruida van Idsinga, *Zelfportret*, olieverf op doek, 76,5 x 62,2cm, 1817. Leeuwarden, Old Burger Weeshuis. (Den Haag, RKD)
39. Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen, *Zicht op het heilig land*, olieverf op doek, 223 x 149cm, 1895. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)

40. Henriette d'Ursel, gravin de Boissieu, *Interieur van Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, 1894-1896. Wallonië, privéverzameling.
41. Henriette d'Ursel, gravin de Boissieu, *Portret van Pierre Julien Thielemans (1825-1902), rentmeester in Hingene*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1900. Hingene, Kasteel d'Ursel.

8.2 Afbeeldingen

8.2.1 Zwart-witfoto's

1. Anoniem, *Portretfoto van Antonine, gravin de Mun (1849-1931)*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1870. Plaats onbekend.

2. Anoniem, *Portret van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel (1849-1931)*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1910. Plaats onbekend.

3. Anoniem, *Portretfoto van Joseph, graaf d'Ursel (1848-1903)*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1870. Plaats onbekend.

8.2.2 Kunstwerken

1. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, 60 x 51cm (ovale vorm), 1867. Hingene, Kasteel d'Ursel. (foto atelier Cuche-Bonneviot)

2. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Niet gelokaliseerd. (anoniem)

3. *Portret van abbé Bernard de Mun (1854-1921), olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Brussel, privéverzameling. (anoniem)*

4. *Portret van een onbekende vrouw met paarse bloemen in het haar, olieverf op doek, 24,5 x 20cm (ovale vorm), 1874. Hingene, De Notelaer – toeristisch recreatief onthaalcentrum van de Schelde.*

5. *Portret van Léo(n-Léopold), graaf d'Ursel (1867-1934), olieverf op doek, 170 x 100cm, 1874-1875. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)*

6. *Portret van Marie de Mun, gravin de Francqueville (1856-1918) aan de piano, olieverf op doek, 62 x 82cm, 1875. Brussel, privéverzameling.*

7. *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas, olieverf op doek, 53 x 44cm (ovale vorm), 1877. Wallonië, privéverzameling.*

8. *Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum, olieverf op doek, 54 x 44cm, 1878. Brussel, privéverzameling.*

9. *Drie portretjes van bedienden, v.l.n.r. Louis Bonner, bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam..re, kok, olieverf op doek, 23,5 x 20cm (elk van de portretten gemonteerd tot één geheel), 1881-1882. Hingene, Kasteel d’Ursel.*

10. *Portret van Pauline, gravin d’Ursel en infante (1880-1915), olieverf op doek, 59 x 50cm, 1885. Hingene, Kasteel d’Ursel.*

11. *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais, olieverf op doek, 80 x 67cm, 1889. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)*

12. *Portret van Claire de Beughem, barones Snoy et d'Oppuers (1879-1946), olieverf op doek, 26 x 21cm, 1894. Wallonië, privéverzameling. (eigen foto)*

13. *Portret van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel (1849-1921) als ordestichtster van Les Orantes de l'Assomption, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1895. Niet gelokaliseerd. (anoniem)*

14. *Henriette d'Ursel, Christuskind, olieverf op doek, 89 x 129cm, 1895. Hingene, Kasteel d'Ursel.*

15. *Portret van docteur Martiny, médecin-homéopathe de la famille (?-?), olieverf op doek, diameter 21cm (ronde vorm), 1897. Hingene, Kasteel d'Ursel.*

16. *Portret van Hippolyte, graaf d'Ursel in jachttenue (1850-1937), olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1897. Niet gelokaliseerd. (anoniem)*

17. *Portret van Wolfgang, graaf d'Ursel (1882-1914) al tekenend*, olieverf op doek, afmetingen onbekend (ovale vorm), 1898. Wallonië, privéverzameling.

18. *Portret van een onbekende jonge vrouw*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1898. Niet gelokaliseerd. (anoniem)

19. *Copie d'après Chaplin/ Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937), olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1907. Wallonië, privéverzameling.*

20. *Kopie van een portret van Émilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind, olieverf op doek, 51 x 41cm (ovale vorm), 1910. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)*

21. Henriette gravin d'Ursel, Joseph zesde hertog d'Ursel, Antoine Bourlard, Cécile Douard, *Kamerscherm met de familiale eigendommen*, olieverf op goudleer en hout, 7 panelen van elk 177 x 49cm, 1885-1911. Hingene, Kasteel d'Ursel.

22. *Kopie van een portret van een onbekend dromend meisje*, olieverf op doek, 53 x 40cm (ovale vorm), 1913. Wallonië, privéverzameling.

23. *Portret van een onbekende man met een pince-nez*, olieverf op doek, 23 x 20cm, 1920. Hingene, Kasteel d'Ursel. (anoniem)

24. *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898), olieverf op doek, 36 x 30cm, 1920. Brussel, privéverzameling.*

25. *Portret van Rafaël Spiessens (1916-2001), olieverf op doek, 27,5 x 27cm, 1922. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)*

26. *Portret van Isidore Knapen, koetsier/chauffeur in Hingene (1869-1946), olieverf op doek, 22 x 18cm, 1922. Hingene, Kasteel d'Ursel.*

27. *Portret van soeur Agnes Sérexhe (1848-1932), olieverf op doek, 23,7 x 18,8cm, 1926. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)*

28. *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818), kopie naar Gérard, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1927. Wallonië, privéverzameling.*

29. *Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832), olieverf op doek, 59 x 50cm (ovale vorm), ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.*

30. *Portret van een onbekende man met bolhoed*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.

31. *Portret van Pauline, gravin d'Ursel (1875-1934)*, pastel op papier, 480 x 380mm (ovale vorm), 1902. Wallonië, privéverzameling.

32. *Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d'Ursel (1900-1974), pastel op papier, 590 x 460mm, 1906. Brussel, privéverzameling.*

33. *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais, pastel op papier, afmetingen onbekend, 1899-1911. Wallonië, privéverzameling.*

34. Philip de László, *Portret van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel (1849-1931)*, olieverf op doek, 85 x 65cm, 1926. Brussel, privéverzameling. (anoniem, zwart-witfoto)

35. Antonine De Mun, *Sontagsmorgen*, potlood en inkt op papier, 150 x 195mm, 22 september 1876. Hingene, Kasteel d'Ursel.

36. Antonine De Mun, *Dein Reich komme.*, potlood en inkt op papier, 155 x 190mm, juli 1876. Hingene, Kasteel d'Ursel.

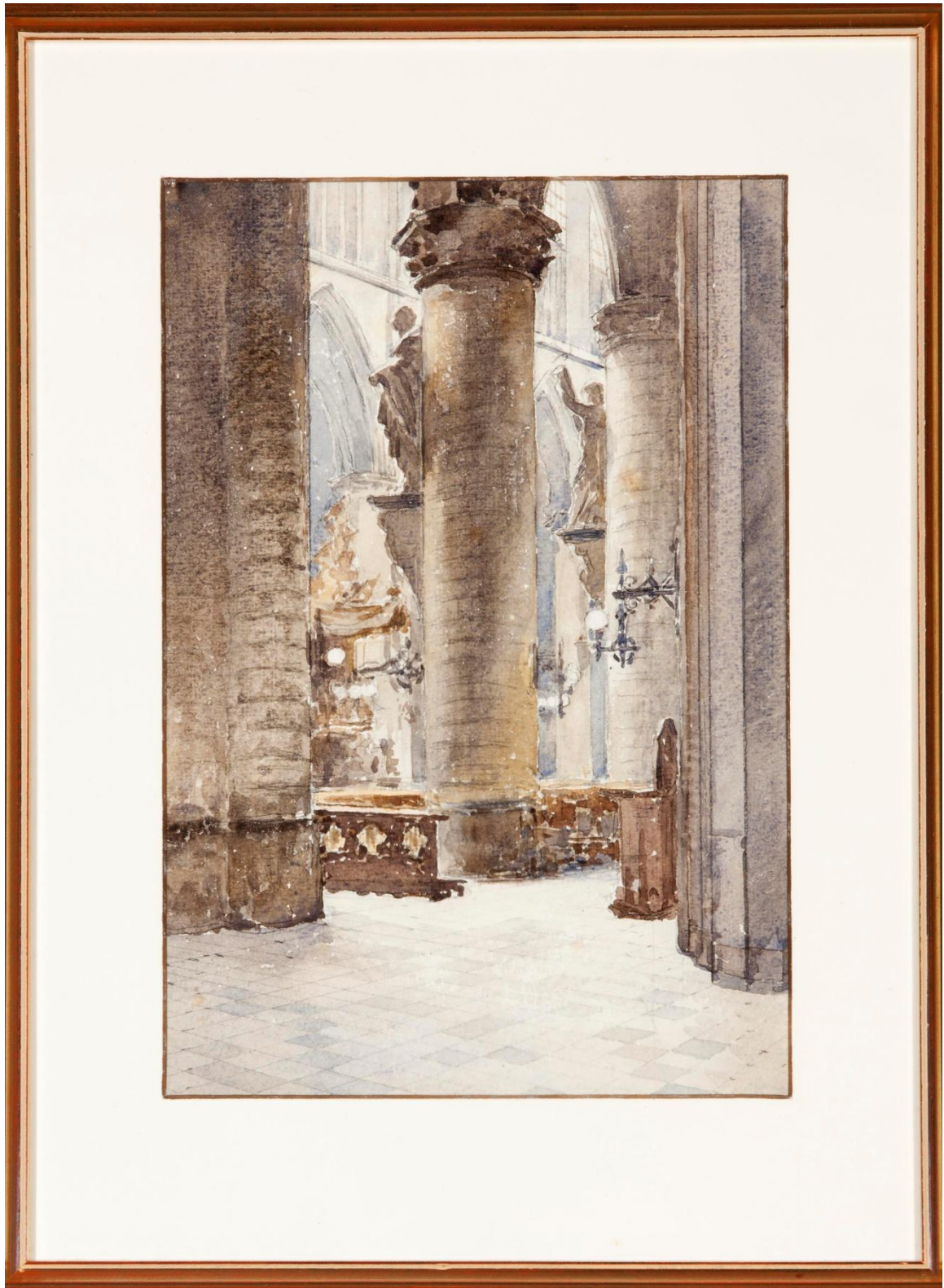
37. Antonine De Mun, "Mademoiselle Douard venue pour 15 jours à Hingene, lance Riri dans al peinture à l'huile ; fruits, animaux, fleurs, argenterie, on ose tout copier, tout barbouiller. Bob aussi! Hingene septembre 1890", potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1881-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 39r.

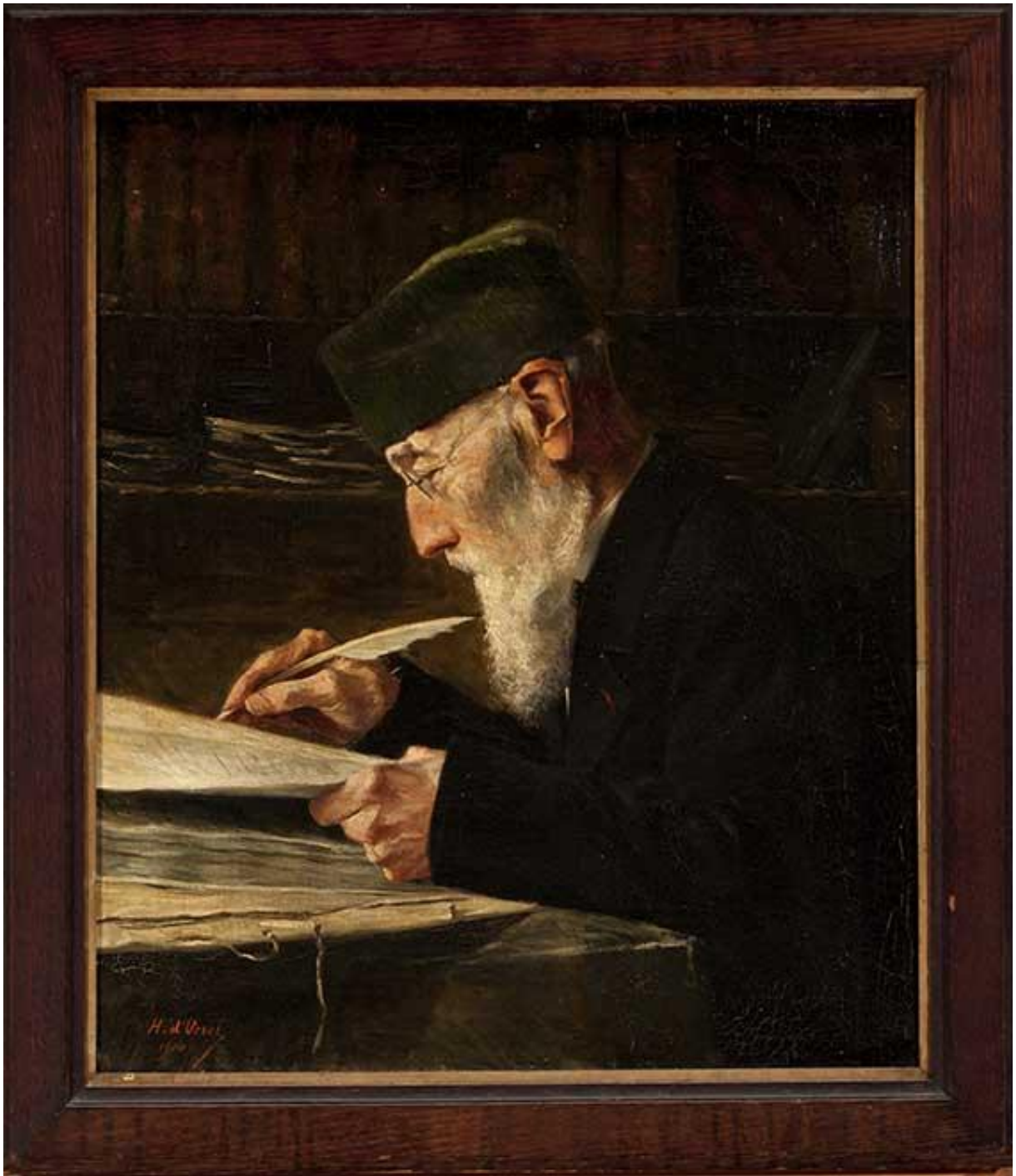
38. Jonkvrouw Wilhelmina Geertruida van Idsinga, *Zelfportret*, olieverf op doek, 76,5 x 62,2cm, 1817. Leeuwarden, Old Burger Weeshuis. (Den Haag, RKD)

39. Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen, *Zicht op het heilig land*, olieverf op doek, 223 x 149cm, 1895. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)

40. Henriette d'Ursel, gravin de Boissieu, *Interieur van Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, 1894-1896. Wallonië, privéverzameling.

41. Henriette d'Ursel, gravin de Boissieu, *Portret van Pierre Julien Thielemans* (1825-1902), *rentmeester in Hingene*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1900. Hingene, Kasteel d'Ursel.

KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT
LEUVEN

FACULTEIT LETTEREN
ONDERZOEKSEENHEID
KUNSTWETENSCHAPPEN

Een leefwereld in portretten

Het oeuvre van Antonine De Mun (1849-1931). *Catalogue raisonné*

Wendy Wiertz

Student 0199814

1 master kunstwetenschappen

F0UM5a masterpaper

Prof. dr. Katlijne Van der Stighelen

Academiejaar 2011-2012

Leuven 11 juni 2012

KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT
LEUVEN

FACULTEIT LETTEREN
ONDERZOEKSEENHEID
KUNSTWETENSCHAPPEN

Een leefwereld in portretten

Het oeuvre van Antonine De Mun (1849-1931). *Catalogue raisonné*

Wendy Wiertz

Student 0199814

1 master kunstwetenschappen

F0UM5a masterpaper

Prof. dr. Katlijne Van der Stighelen

Academiejaar 2011-2012

Leuven 11 juni 2012

Inhoudsopgave

A. Voorwoord	1
B. Catalogue raisonné	2
<i>B.1 Olieverfschilderijen</i>	<i>2</i>
<i>B.2 Pasteltekeningen.....</i>	<i>96</i>
C. Lijst oeuvre	106
<i>C.1 Olieverfschilderijen en het kamerscherm</i>	<i>106</i>
<i>C.2 Niet gelokaliseerde olieverfschilderijen</i>	<i>108</i>
<i>C.3 Aquarellen, pasteltekeningen en tekeningen.....</i>	<i>108</i>
C.3.1 Losse tekeningen.....	108
C.3.2 Albums 1873-1913	109

A. Voorwoord

De *catalogue raisonné* wil een overzicht vormen van het oeuvre van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel, waarvan de werken zijn teruggevonden of een afbeelding beschikbaar is. Deze zijn volgens materiaalkeuze ingedeeld in lijsten, die achteraan in deze bundel kunnen worden geraadpleegd. Eerst is er een onderscheid gemaakt tussen kunstwerken in olieverf en tekeningen. Vervolgens zijn de tekeningen onderverdeeld in losse exemplaren en tekeningen die behoren tot een album.

Vooraan werden de kunstwerken waarvoor olieverf of pastel werd gebruikt, afgebeeld en besproken. Dit betreffen voornamelijk portretten. Enkel het *Christuskind* en een kamerscherf, waarop de familiale eigendommen zijn geschilderd, vormen hier een uitzondering op. De tekeningen buiten de pastelportretten, worden niet verder uitgediept of afgebeeld, tenzij ze relevant zijn voor de bespreking van de objecten in olieverf of pastel. Dan worden ze in de bundel afbeeldingen opgenomen.

De schilderijen en pasteltekeningen zijn chronologisch gerangschikt. Slechts twee objecten waren niet te dateren via datering op het schilderij, via de leeftijd van de geportretteerde of de literatuur en werden achteraan toegevoegd. In dezelfde volgorde zijn ze weergegeven in de bundel met afbeeldingen. In deze bundel zijn ook vergelijkingswerken, originelen en gerelateerde werken aan het oeuvre van Antonine de Mun, hertogin d'Ursel te vinden.

Wanneer de originele titel wordt vermeld, is deze opgenomen. Dit geldt voor de meeste tekeningen. Bij de portretten is er vaak enkel een identificatie. Om voor uniformiteit te zorgen, is er gekozen om de procedure te hanteren zoals gebruikt in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) in Den Haag. Zij bestaan uit de voornaam en naam van de geportretteerde, waarbij de geboorte- en sterfdatum worden toegevoegd. Voor gehuwde vrouwen wordt eerst hun meisjesnaam en dan de adellijke titel en naam van hun echtgenoot gegeven. Na de titel worden technische gegevens, beschrijving en literatuur gegeven. De technische gegevens bestaan uit signatuur en datering, materiaal, afmetingen, huidige verblijfplaats, eventueel de originele locatie en de materiële staat. Aangezien de meeste portretten zich nog in privébezit bevinden, is ervoor geopteerd om niet dieper in te gaan op de historiek. Daarna worden de werken beschreven. De portretten worden eerst algemeen beschreven, daarna volgt een korte biografie van de geportretteerde. Wanneer het om een kopie gaat, wordt kort op de kunstenaar van het originele werk ingegaan. In de literatuur worden de geraadpleegde bronnen en werken vermeld.

B. Catalogue raisonné

B.1 Olieverfschilderijen

4. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, 60 x 51cm (ovale vorm), 1867. Hingene, Kasteel d'Ursel. (foto atelier Cuche-Bonneviot)

Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)

Technische gegevens

Signatuur en datering: geen signatuur en datering. (kunstenaar, geportretteerde en datum bekend via originele lijst)

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 60 x 51cm (ovale vorm)

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: Mogelijk het salon in Parijs²²⁵

Materiële staat: tussen 2007 en 2011 gerestaureerd

Beschrijving: Het ovale borststuk toont een jonge vrouw, die op een stoel zit. Haar donkere haar is deels opgestoken. Ze draagt een zwarte jurk, waarbij de schouders zijn ontbloot. Hierdoor valt de gouden halsketting waaraan een medaillon hangt, op. Op het medaillon is een diamanten kruis zichtbaar.

Antonine schildert in 1867 dit portret van haar jongere zus Alix, die Sissy als koosnaampje droeg. Rond dezelfde tijd maakt ze een tweede portret van haar (zie *B.1 Olieverfschilderijen* 2). Sissy is geboren op 17 januari 1851. Tijdens haar jeugd speelt ze veel piano. In 1874 trouwt ze met Pierre, graaf d'Harcourt (1842-1921) en samen krijgen ze vier kinderen. Op 21 januari 1941 overlijdt de gravin op 78-jarige leeftijd in Château de Grosbois.

Literatuur: Antonine de Mun, "Journal d'Antonine", dagboek (Ciney, 1861-1872), privébezit Baudouin d'Ursel; Alain Garric, "Afstamming Alix, gravin d'Harcourt, geboren de Mun", geraadpleegd op 6 maart 2012, <http://gw1.geneanet.org/garric?lang=fr,p=adelaide;n=de+mun;> Leo van de Pas, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://worldroots.com/brigitte/royal/plantaganet/claudeadriendesc1773.htm>

²²⁵ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 42](#), Parijs, zaterdag 2 november 1867: Antonine De Mun schrijft over Henri de La Ferronays, 'tante' Pauline Craven en een brief, die ze ontving van haar schoonzus Berthe de Mun, geboren de Ladoucette. [...] *Hier soir après dîner, on était dans le salon à regarder mon portrait de Sissy et ma tante était resté avec moi dans la chambre de maman, devenue le vrai salon et seul installé pour les trois jours que nous passons ici.* [...] Antonine De Mun, "Journal d'Antonine", dagboek (Ciney, 1861-1872), privébezit Baudouin d'Ursel.

5. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Niet gelokaliseerd. (anoniem)

Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)

Technische gegevens

Signatuur en datering: middenrechts gesigneerd en gedateerd. Antonine/ datum onleesbaar

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: onbekend

Originele locatie: Mogelijk het salon in Parijs²²⁶

Materiële staat: Onbekend

Beschrijving: Antonine schildert in 1867 een portret van haar jongere zus Alix, die Sissy als koosnaampje droeg (zie *B.1 Olieverfschilderijen* 1). Rond dezelfde vereeuwigt de dilettante haar nog een keer. Ditmaal draagt ze een hooggesloten zwarte jurk, met een wit opstaand kraagje. Een rode bloem is in het eerste knoopsgat gestoken. Haar donkere haar is opgestoken. De achtergrond is opgedeeld in twee kleurvlakken. Dit zou een donkere sofa of houten wand kunnen suggereren, met een geler muurvlak erboven.

Sissy is geboren op 17 januari 1851. Tijdens haar jeugd speelt ze veel piano. In 1874 trouwt ze met Pierre, graaf d'Harcourt (1842-1921) en samen krijgen ze vier kinderen. Op 21 januari 1941 overlijdt de gravin op 78-jarige leeftijd in Château de Grosbois.

Literatuur: Antonine de Mun, "Journal d'Antonine"; Alain Garric, "Afstamming Alix, gravin d'Harcourt, geboren de Mun"; Leo van de Pas, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://worldroots.com/brigitte/royal/plantaganet/claudeadriendesc1773.htm>

²²⁶ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 42, Parijs, zaterdag 2 november 1867: Antonine schrijft over Henri de La Ferronays, 'tante' Pauline Craven en een brief, die ze ontving van haar schoonzus Berthe de Mun, geboren de Ladoucette. [...] *Hier soir après dîner, on était dans le salon à regarder mon portrait de Sissy et ma tante était resté avec moi dans la chambre de maman, devenue le vrai salon et seul installé pour les trois jours que nous passons ici.* [...] Ibid.

6. *Portret van abbé Bernard de Mun (1854-1921), olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Brussel, privéverzameling. (anoniem)*

Portret van abbé Bernard de Mun, (1854-1921)

Technische gegevens

Signatuur en datering: geen signatuur en datering. Op basis van leeftijd geportretteerde ca. 1870

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: onbekend

Materiële staat: goed

Beschrijving: Tegen een groene achtergrond is een jonge priester tot net boven de heup geportretteerd. Hij draagt een soutane, een rode kraag en een zwarte rabat met witte randen. Zijn baard is gladgeschoren en hij heeft donkere ogen en donker golvend haar. De tonsuur is niet zichtbaar.

Bernard de Mun is de jongste zoon uit het gezin de Mun-de Ludre-Frolois. Hij is geboren op 6 mei 1854 en wordt priester. Op 20 december 1921 overlijdt hij.

Literatuur: Geraadpleegd op 24 juli 2010, http://www.geneall.net/F/per_page.phpid=148066;

Leo van de Pas, geraadpleegd op 24 juli 2010,

<http://worldroots.com/brigitte/royal/plantaganet/claudeadriendesc1773.htm>

42. *Portret van een onbekende vrouw met paarse bloemen in het haar*, olieverf op doek, 24,5 x 20cm (ovale vorm), 1874. Hingene, De Notelaer – toeristisch recreatief onthaalcentrum van de Schelde.

Portret van een onbekende vrouw met paarse bloemen in het haar

Technische gegevens:

Signatuur en datering: middenrechts gesigneerd en gedateerd. Antonine de Mun/ 1874

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 24,5 x 20cm (ovale vorm)

Verblijfplaats: Hingene, De Notelaer – toeristisch recreatief onthaalcentrum van de Schelde

Originele locatie: onbekend

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een jonge vrouw in een witte jurk wordt in het ovalen borststuk getoond. In haar donkere lange haar zijn paarse bloemen gestoken. Mogelijk zijn dit seringens. Ook is een trosje van deze bloemen boven de grote strik ter hoogte van de decolleté geplaatst. De achtergrond is groenkleurig.

Het is tot nu toe niet geweten wie de geportretteerde is.

Literatuur: /

43. *Portret van Léo(n-Léopold), graaf d'Ursel (1867-1934), olieverf op doek, 170 x 100cm, 1874-1875. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)*

Portret van Léo(n-Léopold), graaf d'Ursel (1867-1934)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: rechtsonder gesigneerd en gedateerd. Antonine/ 1874-1875

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 170 x 100cm

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: Hingene, kasteel d'Ursel (zie 5a)

Materiële staat: goed

Beschrijving: Levensgroot geschilderd poseert een jongen met gekruiste armen voor de borst in een salon. Hij wordt frontaal en ten voeten uit afgebeeld. In een bijna volledig zwarte outfit observeert hij kalm de toeschouwer. De knaap draagt een hoed, een fluwelen jasje, een strik om de heupen, een kniebroek, kousen en schoenen. Door het donkere pak komen de witte kraag van het hemd, dat hij onder het jasje draagt, en de blanke huid goed naar voren. Hij staat in een salon, dat is ingericht met een sofa, een lage boekenkast, waarop Chinese vazen staan en daarboven is nog een deel van een ovalen portret te zien. Op de vloer ligt vloertapijt en tegen de wanden zijn katoenen wandbespanningen geplaatst.

De jongen, die op dat moment ongeveer acht jaar oud is, is Léon-Léopold – Léo – d'Ursel. Hij is geboren op 7 augustus 1867 en is de benjamin in het gezin van Léon, vijfde hertog d'Ursel en zijn tweede vrouw Henriette d'Harcourt. Bijna twintig jaar jonger dan zijn broer Joseph, is hij de oogappel van hem en zijn vrouw Antonine. Wanneer hij opgroeit, wordt hij een vertrouwenspersoon voor beiden. Dit komt vooral tot uiting in de brieven, die Antonine schrijft na het overlijden van haar man in 1903.

Van enig verdriet is echter nog geen sprake, wanneer de toen nieuwe gravin d'Ursel haar schoonbroertje na haar huwelijk in 1872 levensgroot schildert. Het doek is 170cm hoog en Antonine werkte er bijna twee jaar aan. Het portret is door de grootte en het schilderen van de achtergrond een uitzondering binnen haar oeuvre. Meestal waren haar portretten minder dan een meter hoog en werd er geen aandacht besteed aan de setting. Wat het meest verwondering wekt, is dat het werd gerealiseerd voor de dilettante een eigen atelier had. Het krijgt volgens de inventaris 'Tableaux d'Hingene 1885' een plaats in het kasteel d'Ursel in Hingene (zie 5a).

Wanneer hij opgroeit, werkt hij in de diplomatie. In 1900 trouwt de graaf met Jeanne de Franqueville (1881-1931). Samen krijgen ze zes kinderen. Zijn vrouw overlijdt in 1931, in hetzelfde jaar als de maakster van het portret. Drie jaar later, op 26 juni 1934, sterft Léo in Frankrijk op 66-jarige leeftijd.

Literatuur: Baudouin d' Ursel, *Les Schetz: la maison d'Ursel*, Recueil de l'office généalogique et héraldique de Belgique 55 (Brussel: Association royale office généalogique et héraldique de Belgique, 2005), 436; Raoul du Sart de Bouland, *Le duc d'Ursel 1848-1903* (Doornik/Parijs: Établissements Casterman S.A. éditeurs, 1904), 19.

5a. Portret van Léo(n-Léopold), graaf d'Ursel (1867-1934), olieverf op doek, 170 x 100cm, 1874-1875. Brussel, privéverzameling. (Afbeelding afkomstig uit *Tableaux d'Hingene 1886*)

44. *Portret van Marie de Mun, gravin de Francqueville (1856-1918) aan de piano, olieverf op doek, 62 x 82cm, 1875. Brussel, privéverzameling.*

Portret van Marie de Mun, gravin de Francqueville (1856-1918) aan de piano

Technische gegevens:

Signatuur en datering: geen signatuur of datering

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 82 x 62cm

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een jonge vrouw, in profiel weergegeven tot haar knie waarbij de rug meer zichtbaar is, speelt piano. Hoewel het boek met de partituren is opengeslagen, kijkt ze erover heen naar iets dat buiten het blikveld van de toeschouwer valt. Haar bruine, lange haar is gedeeltelijk opgestoken. Zij draagt een lange, witte jurk met halflange mouwen. Op de achtergrond zijn het deels blauwgele en deels donkerrode gordijn, waarvan de gordijnkwasten te zien zijn, zichtbaar.

De geportretteerde is Marie de Mun, de jongste zus van Antonine. Ze is geboren op 20 januari 1856. Net als haar twee oudere zussen, Alix (Sissy) en Antonine wordt ze onderwezen in de kunsten. Ze speelt piano en leert ook tekenen en schilderen. Ze stelt, net als haar zus Antonine, enkele malen tentoon tijdens de expositie van de *Société Artistique des Amateurs* (zie 7.6. Krantenartikels artikel 1). In 1879 trouwt ze met Roger, graaf de Francqueville en samen krijgen ze zes kinderen. Op 12 juni 1918 overlijdt ze op 62-jarige leeftijd.

Vergelijkbaar is de aquarel die Claire Pauline de Ludre-Frolois, markiezin de Mun en moeder van Antonine, Alix, Bernard en Marie maakte van haar jongste dochter (zie 6a). Net als Antonine portretteert ze Marie aan de piano, maar vanuit een ander gezichtspunt. Het lichaam is langs voren meer zichtbaar, waardoor beide handen en de bloemencorsage ter hoogte van de décolleté te zien zijn. Ook is de achtergrond meer uitgewerkt. In het interieur is een rond tafeltje met drie boeken te zien. Een gordijn, waarvan een zijde rood is en de andere kant blauw met gele ornamenten, verhuult een houten wand. Dit schilderij werd later door Antonine opgenomen in een tafereeltje dat ze tekende van haar drie jongste kinderen, toen ze in Parijs waren (zie 6b).

6a. Claire Pauline de Ludre-Frolois, markiezin de Mun, *Portret van Marie de Mun, gravin de Franqueville (1856-1918)*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, ca. 1875. Brussel, privéverzameling.

6b. Antonine de Mun, “Coin du salon de Paris 44 rue François Ier. Riri encore hébétée par l’influenza ne se laisse pas distraire par les efforts de Pauline et de Wolfy. Mai 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Parijs, 1890. Brussel, privéverzameling, 32r.

Literatuur: Jean Hervé Favre, “Afstamming Marie, gravin de Franqueville, geboren de Mun,” G.L., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 16 maart 1901, 85-87; geraadpleegd op 5 maart 2012,

<http://gw1.geneanet.org/favrejhas?lang=nl;p=marie+adrienne;n=de+mun>

45. *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas, olieverf op doek, 53 x 44cm (ovale vorm), 1877. Wallonië, privéverzameling.*

Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas

Technische gegevens:

Signatuur en datering: middenrechts gesigneerd en gedateerd. Antonine 1877/ copié à Lumigny

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 53 x 44cm (ovale vorm)

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed, gerestaureerd ca. 2005

Beschrijving: Een jongen met kort donker haar en donkerbruine ogen kijkt de toeschouwer aan. Op het ovale portret draagt hij een geel jasje, dat niet helemaal is dichtgeknoopt. Hierdoor is een deel van het witte hemd en de plooi kraag te zien. De achtergrond is opgebouwd uit groentinten.

Tot vandaag is niet geweten wie de geportretteerde is. Waarschijnlijk is het een familielid van de hertogin, want middenrechts voegde ze de tekst ‘copié à Lumigny’ toe onder haar naam en de datum. Vermoedelijk zal het originele portret een uitkomst bieden, wanneer dit aan de oppervlakte komt.

In 1906 hernam de hertogin dit schilderij als een voorbeeld bij het maken van het pastelportret van haar kleinzoon Henri, die een blauw jasje draagt. De houding en de witte kraag zijn identiek in de twee portretten (zie *B.2 Pastelportretten 2*).

Literatuur: /

46. *Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum, olieverf op doek, 54 x 44cm, 1878. Brussel, privéverzameling.*

Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum

Technische gegevens:

Signatuur en datering: linksonder gesigneerd en gedateerd. Antonine/ 1878

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 54 x 44cm

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: Brussel, Hôtel d'Ursel (zie 8a)

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een jongen, gekleed in een blauw 18de-eeuws militair kostuum, kijkt de toeschouwer aan. Op zijn hoofd draagt hij een lichtgrijze pruik. In zijn linkerhand houdt hij een steek, bezet met veren. Zijn rechterhand is ter hoogte van de borst in zijn vest gestoken. Deze houding doet denken aan de militaire portretten van Napoleon. De achtergrond is niet gedefinieerd.

Robert d'Ursel, de oudste zoon van de dilettante Antonine de Mun en haar man Joseph d'Ursel, wordt hier afgebeeld. Hij is op 7 januari 1873 geboren en wordt na de dood van zijn vader in 1903 de nieuwe hertog. Net zoals de hertogen voor hem wordt hij klaargestoomd voor een politieke carrière. Hij start bescheiden als gemeenteraadslid en burgemeester in Hingene rond de eeuwwisseling, maar al snel klimt hij op in de Belgische politiek. Hij houdt zich echter veel liever bezig met ceremoniële en protocollaire taken. In opdracht van de nieuwe koning Albert I reist hij in 1909 naar het Russische Rijk om de laatste tsaar Nicolaas II op de hoogte te stellen van de inhuldiging van de Belgische vorst. In hetzelfde jaar wordt hij voorzitter van de Royal Automobile Club, terwijl hij nooit zelf zal autorijden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog neemt hij dienst in het leger. Na de wapenstilstand kiest hij opnieuw voor het mondaine leven.

In 1898 trouwt hij met Sabine de Franqueville en samen zullen ze vier kinderen krijgen. Samen met zijn vrouw deelt hij een liefde voor paardrijden. Zelf is hij een fervent jager, bezoekt veel vrienden en gaat regelmatig naar de paardenrennen en clubs. In 1910 is hij de voorzitter van het organiserend comité voor de wereldtentoonstelling. In 1955 overlijdt hij en volgt zijn oudste zoon Henri hem op als nieuwe hertog.

Van dit portret bestaat een origineel (zie 8b). De kunstenaar, die het schilderde, was François-Hubert Drouais (1727-1775). Hij was een Parijse portretschilder, die onder meer een leerling van Boucher was. De geportretteerde is een jonge François d'Harcourt (1755-1839), de betovergrootvader van Robert d'Ursel. Wanneer de portretten worden vergeleken, blijkt dat Antonine alles behalve het hoofd kopieerde. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Robert in deze outfit had moeten poseren, hoewel het pak jaren later nog werd gebruikt bij een tableau vivant. Hiervan getuigt een tekening in het derde album (zie 8c).

Literatuur: Hedwige d'Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976), 69-72; Raoul du Sart de Bouland, *Le duc d'Ursel 1848-1903* (Doornik/Parijs: Établissements Casterman S.A. éditeurs, 1904); Joke Bungeneers en Koen De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 116-125; Colin Harrison, "Drouais, François-Hubert", *Oxford Art Online*, geraadpleegd op 7 april 2012, www.oxfordartonline.com; Geraadpleegd op 1 maart 2012,

<http://gw1.geneanet.org/genroy?lang=nl;p=eugene;n=d+harcourt>, Reginald Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010,

<http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>

8a. Anoniem, *Interieur Hôtel d'Ursel in Brussel*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, 1912. Wallonië, privéverzameling.

8b. François-Hubert Drouais, *Portret van François hertog d'Harcourt (1755-1839)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, tweede helft 18de eeuw. Niet gelokaliseerd. (Afbeelding afkomstig uit *Tableaux d'Hingene 1886*)

8c. "Tableaux vivants à Hingene pr la fête de Bonne-Maman. Sophie de Bourbon-Busset pose pr le petit grand père d'Harcourt. Riri attend son tour dans le tableau de famille. 15 juillet 1890," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 36r rechterzijde.

47. *Drie portretjes van bedienden, v.l.n.r. Louis Bonner, bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam..re, kok, olieverf op doek, 23,5 x 20cm (elk van de portretten gemonteerd tot één geheel), 1881-1882. Hingene, Kasteel d'Ursel.*

Drie portretjes van bedienden, v.l.n.r. Louis Bonner, bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam..re, kok

Technische gegevens:

Signatuur en datering: elk portret gesigneerd en gedateerd M.U. 1881/1882

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 23,5 x 20cm (elk van de portretten gemonteerd tot één geheel)

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: De drie portretjes werden afzonderlijk geschilderd om daarna te worden gemonteerd tot een geheel. Linksonder kijkt de man de toeschouwer aan. Hij heeft een baard, maar geen snor, het zogenaamde kingordijn. Op zijn hoofd draagt hij een bolhoed, waarrond een veelkleurig riempje is geplaatst. Hetzelfde patroon is hernomen voor de kraag van zijn donkere jas, die met zilverkleurige knopen is gesierd.

De oudere man, die bovenaan de piramidale compositie troont, is volledig in profiel weergegeven. Op zijn hoofd draagt hij een hoge hoed en tegen de koude op de bok heeft hij een bontmantel aangetrokken.

Onderaan rechts poseert een oudere man in een smetteloze witte kiel. Op zijn hoofd draagt hij een zwarte muts, die grotendeels zijn korte bruine haar bedekt.

De mannen zijn geïdentificeerd als Louis Bonner, de bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam..re, kok. Ze waren allemaal bedienden op het ouderlijk domein van de dilettante. Hoewel hun werkgevers wel eens anekdotes schreven over hun bedienden, die soms meer dan een halve eeuw in dienst bleven, zijn er geen notities over deze drie bedienden bekend. Het portret van bewaker Bonner werd wel hernomen in het tweede paneel van het kamerscherm, dat Lumigny als onderwerp heeft (zie *B.2 Olieverfschilderijen* 21).

Literatuur: /

48. *Portret van Pauline, gravin d'Ursel en infante (1880-1915), olieverf op doek, 59 x 50cm, 1885. Hingene, Kasteel d'Ursel.*

Portret van Pauline, gravin d'Ursel en infante (1880-1915)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: geen signatuur of datering. Datering op basis van leeftijd geportretteerde

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 59 x 50cm

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: /

Materiële staat: matig

Beschrijving: Het heuportret toont een jong meisje, dat naast een stoel staat. Haar rechterhand rust op het zitgedeelte. Ze draagt een Spaanse fardegalijs. Op de schouders, ter hoogte van de borst en aan de mouwuiteinden zijn er rode strikken genaaid. Ook draagt ze in haar lange blonde haar een rode strik. Om haar hals heeft ze een ketting.

Pauline d'Ursel is hier afgebeeld door haar moeder in historiserende kledij. Ze is geboren op 17 februari 1880 in het Hôtel d'Ursel in Brussel. Net als haar oudere zus Riri wordt ze thuis opgeleid door gouvernantes, maar in tegenstelling tot haar zus leert ze piano spelen in plaats van schilderen. Hiervoor wordt enige keren een piano gehuurd.²²⁷ Ook godsdienstonderwijs wordt belangrijk geacht. Begin twintigste eeuw wordt het duidelijk uit de correspondentie, dat ze graag het klooster zou willen intreden om haar roeping te volgen. In augustus 1903 treedt Pauline in bij . Het brengt haar naar Lugano in Italië, Parijs, waar ze de congregatie leidt, Constantinopel en Casablanca. In Constantinopel verzorgt ze de gewonden van de Balkanoorlog.²²⁸ Nauwelijks bijgekomen van deze oorlog, zet ze zich opnieuw in voor de gewonden van de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de winter van 1915 sterft ze van uitputting in Marokko. Pauline d'Ursel werd vijfendertig.

²²⁷ In de kasboeken wordt regelmatig verwezen naar de huur van een piano om Pauline te laten spelen. De Mun, Antonine, "Kasboeken", *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), F454-F457, F434 en Le1575.

²²⁸ Tijdens de Balkanoorlog, die zich afspeelde tussen 1912 en 1913, verloor het Turkse Rijk het grootste deel van haar Europese gebied, omdat de christelijke Balkanstaten zich wouden uitbreiden. Th. Locher, "Balkanoorlog 1912-1913", bewerkt door E. De Bruyne, G. Hiltermann, en H. Hoetink, *Winkler Prins Encyclopedie* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1948), 114-115.

Haar moeder Antonine was een bewonderaar van het schilderij *Infante Maria Margarita op vierjarige leeftijd* van Diego Velázquez (1599-1660) (zie 10a). Het portret werd rond 1655 geschilderd en in het Louvre hangt. Louter dan een exacte kopie, nam de jonge moeder alles over, behalve het hoofd. Hier schilderde ze haar dochter.

Literatuur: Joseph d'Ursel en Antonine de Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903", 1901-1903, familiearchief d'Ursel; Raoul du Sart de Bouland, *Le duc d'Ursel 1848-1903* (Doornik/Parijs: Etablissements Casterman S.A. éditeurs, 1904, 71; Th. Locher, "Balkanoorlog 1912-1913", bewerkt door E. De Bruyne, G. Hiltermann, en H. Hoetink, *Winkler Prins Encyclopedie* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1948), 114-115; De Mun, Antonine, "Kasboeken", *familiearchief d'Ursel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel: 1897-1903), F454-F457, F434 en Le1575; Reginald Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>; Norbert Wolf, *Diego Velázquez (1599-1660). Le visage de l'Espagne*, vertaald door Michèle Schreyer (Keulen: Taschen, 2001), 8, 20-21 en 95; Geraadpleegd op 26 maart 2012, http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=2096.

10a. Diego Velázquez, *Portret van de infante Maria Margarita op vierjarige leeftijd*, olieverf op doek, 70 x 59cm, ca. 1655. Parijs, Musée du Louvre, inv. nr. 941.

49. *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais, olieverf op doek, 80 x 67cm, 1889. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)*

Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais

Technische gegevens:

Signatuur en datering: Rechtsonder gesigneerd en gedateerd. A.M.U. 1889/ d'après Drouais

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 80 x 67cm

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: Hôtel d'Ursel (zie 11a)

Materiële staat: goed

Beschrijving: Het ovalen portret toont een jong kind, dat losjes een wit hemd draagt. Het valt open en toont een blote linkerschouder. Op het hoofd draagt het kind een strooihoed en een bloem. In de handen houdt het een doek gevuld met rijpe druiventrossen vast.

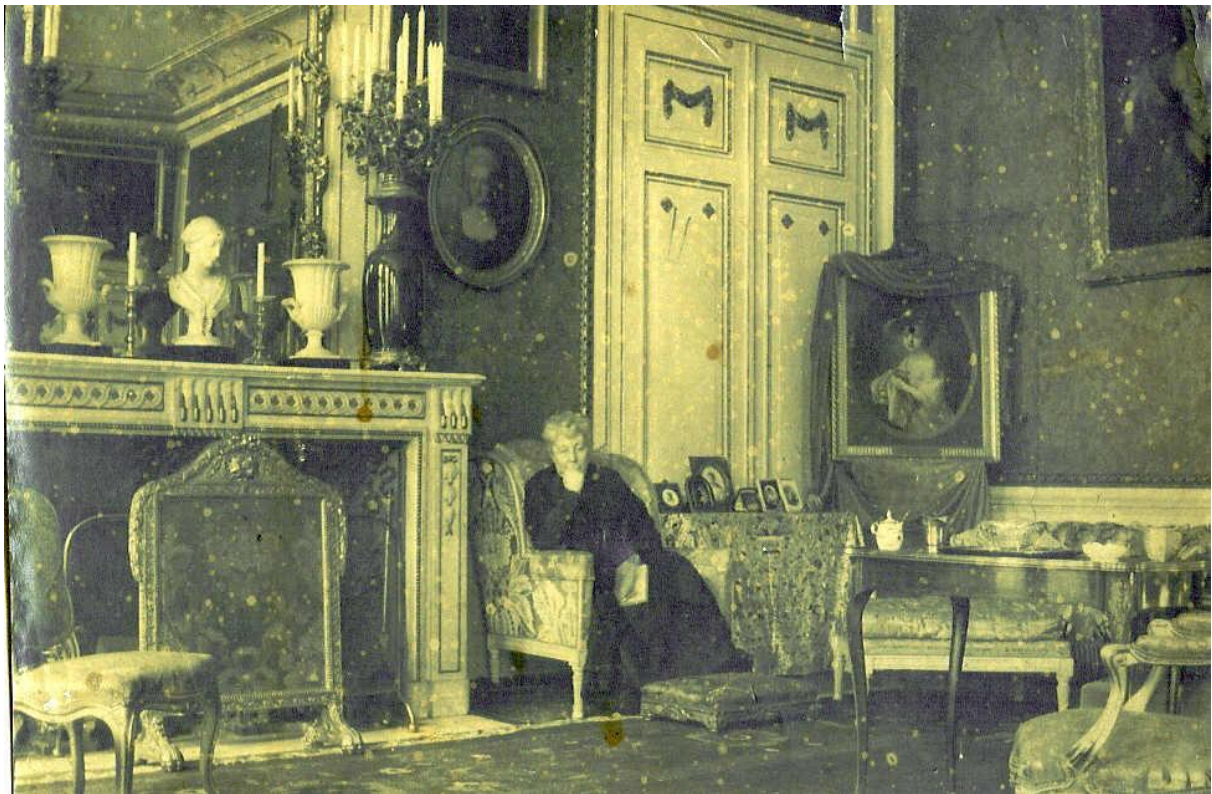
Het kind is Elisabeth Charlotte Helvetius en is geboren in 1752. Haar ouders zijn Claude Adrien Helvetius de Reymalard (1715-1771) en Anne Catherine de Ligneville (1722-1800). In 1772 trouwt ze met Alexandre François de Mun (1732-1816) en krijgen onder meer een zoon, Claude Adrien (1773-1843), markies de Mun. Hij zal trouwen met Emilie d'Ursel (1782-1849). Elisabeth Charlotte Helvetius is de overgrootmoeder van Antonine, maar ze hebben elkaar nooit gekend in levenden lijve. Op 6 april 1799 overleed Elisabeth Charlotte. Ze werd 46 jaar.

Antonine maakt deze kopie van het portret in 1889, toen ze samen met haar gezin een tijdlang verblijft op het ouderlijk domein in Lumigny. Op 8 december 1889 schrijft Joseph naar zijn moeder: *“De verdeling van de dag is vrij eenvoudig, de ochtend wordt besteed aan de kinderen. De namiddag aan schilderen in gemeenschap als de dag het toelaat en van 4 tot 7u kan ieder op zijn eigen kamer lezen. Antonine zal een erg mooie kopie van een portret van Mevr. de Mun, geboren Helvetius als kind door Drouais meenemen.”*²²⁹ In 1911 kopieert De

²²⁹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 43, Lumigny, 8 december 1889: Joseph d'Ursel schrijft aan zijn moeder over zijn verblijf op het domein van zijn schoonouders. [...] *La distribution de la journée est bien simple; la matinée est consacrée aux enfants. L'après midi à la peinture en commun tant que le jour le permet et à la lecture chacun chez soi de 4 à 7. Antonine rapportera une très jolie copie d'un portrait de Mme de Mun née Helvetius enfant, par Drouais.* [...] Joseph d' Ursel en Antonine de Mun, “Correspondentie Joseph d'Ursel 1885-1893”, 1885-1893, familiearchief d'Ursel.

Mun het een tweede keer, ditmaal in pastel (zie *B.2 Pasteltekeningen 3*). Het origineel is gemaakt door een schilder, die werkte in navolging van Franse portretschilder François-Hubert Drouais (1725-1775) (zie 11b). Nadat het origineel lange tijd in het bezit bleef van de familie de Mun, werd het verkocht. De laatste keer veranderde het doek als lot 422 van eigenaar op 25 april 2006 tijdens de veiling “W06171” Old Masters paintings van Sotheby’s Londen.

Literatuur: Joseph d’Ursel en Antonine de Mun, “Correspondentie Joseph d’Ursel 1885-1893”, 1885-1893, familiearchief d’Ursel.; geraadpleegd op 8 april 2012, <http://www.artvalue.com/auctionresult.htm>; Geraadpleegd op 18 april 2012, <http://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/I1073885796.php>

11a. Anoniem, *Antonine De Mun in één van de Salons in het Hôtel d’Ursel*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1910. Niet gelokaliseerd.

11b. Navolger van François-Hubert Drouais, *Portret van gravin de Mun, geboren Helvetius enfant*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1727-1755. Niet gelokaliseerd.

50. *Portret van Claire de Beughem, barones Snoy et d'Oppuers (1879-1946)*, olieverf op doek, 26 x 21cm, 1894. Wallonië, privéverzameling. (eigen foto)

Portret van Claire de Beughem, barones Snoy et d'Oppuers (1879-1946)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: linksonder gesigneerd en gedateerd. Mun-Ursel/ 1894

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 26 x 21cm

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Op het borststuk kijkt een jonge adolescente met haar grijsblauwe ogen de toeschouwer aan. Ze draagt een rode jas en een rode hoed. Het meisje heeft halflang bruin haar, dat krult. Ter hoogte van het voorhoofd is het kortgeknipt. De achtergrond is niet gedefinieerd.

Claire de Beughem is geboren op 9 april 1879. Haar ouders zijn Arthur de Beughem (1829-1889) en Alix de Baillet (1842-1881). Op 3 mei 1905 huwt ze de weduwnaar Thierry baron Snoy et d'Oppuers (1862-1930), die al drie kinderen uit zijn eerste huwelijk met Jacqueline de Pret Roose de Calesberg (1867-1900) heeft. Het nieuwe gezin krijgt nog zes kinderen. Op 16 november 1946 overlijdt De Beughem op 67-jarige leeftijd.

Toen Claire veertien was, schilderde Antonine De Mun haar portret met heel fijne penseelstreken. Op 18 juni 1894 schrijft ze aan haar schoonbroer graaf Léo d'Ursel, dat ze bezig is aan het portret van Claire de Beughem.²³⁰

Literatuur: Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen", 1891-1912, familiearchief d'Ursel; geraadpleegd op 4 juni 2012,

²³⁰ Zie 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 44](#), Brussel 18 juni 1894: Antonine De Mun schrijft aan haar schoonbroer Léo, graaf d'Ursel. Ze somt de schilderijen op, waarmee ze bezig is. [...] *Elle peint et a fait un croquis de l'intérieur de Sainte-Gudule, un portrait de Claire de Beughem, le petit Liedekerke, le vieux Claessens dans son atelier de reliure et va finir par une copie du petit tableau d'Ittenback prêté par la princesse Henriette et destiné à Wolfy pour sa première communion.* [...] Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen", 1891-1912, familiearchief d'Ursel.

<http://gw1.geneanet.org/gounou?lang=en;pz=auguste;nz=dumont;ocz=0;p=thierry;n=snoy+et+d+oppuers>; geraadpleegd op 4 juni 2012,

<http://gw1.geneanet.org/gounou?lang=en;pz=auguste;nz=dumont;ocz=0;p=marie+claire;n=de+beughem+de+houtem>

51. *Portret van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel (1849-1921) als ordestichtster van Les Orantes de l'Assomption, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1895. Niet gelokaliseerd.*

Portret van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel (1849-1921) als ordestichtster van Les Orantes de l'Assomption

Technische gegevens:

Signatuur en datering: geen signatuur en datering. Datering op basis van correspondentie en aquarel door Machaut

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: onbekend

Originele locatie: boven het bureau van de geportretteerde in Hôtel d'Ursel op de Houtmarkt in Brussel (zie 13a)

Materiële staat: onbekend

Beschrijving: Op dit borststuk is een oudere vrouw afgebeeld. Ze draagt een jurk of hemd met lange mouwen met franjes aan het uiteinde. Ter hoogte van de hals is een broche gespeld. Haar haar is naar achter gekamd en wordt grotendeels door een sluier bedekt. Ze zit achter een tafel, waarop een inktstel staat. Haar linkerhand ondersteunt haar hoofd. Met haar rechterhand houdt de vrouw een boek open. Het tafereel wekt de indruk dat de geportretteerde net opkijkt van haar lectuur.

De vrouw is Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel, die in 1849 is geboren. In 1873 trouwt ze met Henri, graaf d'Ursel, die als oudste zoon voorbestemd is om de nieuwe hertog te worden. Hij sterft echter in 1875 en ze blijft alleen achter met hun enige kind Caroline, die in 1896 huwt met Henri, markies de Virieu. Haar huwelijk zorgt ervoor dat gravin Isabelle volledig kan toetreden tot de door haar gestichte religieuze orde Les Orantes de l'Assomption.²³¹

In de herfst van 1895 deed haar schoonzus Isabelle de Clermont-Tonnerre beroep op haar, want op 24 september schreef Antonine naar de gravin van Vlaanderen: “*Je fais le portrait de*

²³¹ Paula Hoessl, *Isabelle de Clermont-Tonnerre, comtesse d'Ursel 1849-1921. Fondatrice d'un institut moderne les Orantes de l'Assomption* (Parijs: Spes, 1960).

ma b. soeur Isabelle la tête appuyée sur sa main. Elle a l'air d'une fondatrice d'œuvre."²³² Isabelle leek niet enkel op een ordestichter, ze was het.²³³ Echter, twee dagen na de brief van Antonine, rapporteerde Joseph d'Ursel in zijn correspondentie over de onenigheid tussen dilettante en model.²³⁴ De vrouwen waren het oneens of er een goede of grootse uitstraling aan de ordestichtster moest worden gegeven. Ondanks alles raakte het portret af en Antonines schoonzus bleek tevreden met het resultaat, want een contemporaine aquarel die Merschaut van haar bureau in het Hôtel d'Ursel op de Brusselse Houtmarkt schilderde, toont het portret net boven haar schrijftafel (zie 13a).

Literatuur: M. De Dainville, Isabelle de Clermont-Tonnerre, comtesse Henri d'Ursel, fondatrice des Orantes de l'Assomption, 1849-1921 (Parijs: P. Lethielleux, 1939); Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen"; Joseph d'Ursel en Antonine de Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1894-1900", 1894-1900, familiearchief d'Ursel; Paula Hoesl, *Isabelle de Clermont-Tonnerre, comtesse d'Ursel 1849-1921. Fondatrice d'un institut moderne les Orantes de l'Assomption* (Parijs: Spes, 1960); Joke Bungeneers en Koen De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 81 en 87.

²³² 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 31](#), Hingene, 24 september 1895 Vanuit Hingene schrijft Antonine de Mun naar de gravin van Vlaanderen over het portret dat ze van haar schoonzus gaat maken. [...] *Ik schilder het portret van mijn schoonzus Isabelle, wiens hoofd rust op haar hand. Ze heeft de uitstraling van een ordestichtster.* [...] Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen", 1891-1912, familiearchief d'Ursel.

²³³ In de biografie van Isabelle de Clermont-Tonnerre wordt ruime aandacht besteed aan de stichting van *Les Orantes de l'Assomption*. M. De Dainville, *Isabelle de Clermont-Tonnerre: comtesse Henri d'Ursel, fondatrice des Orantes de l'Assomption, 1849-1921* (Parijs: P. Lethielleux, 1939).

²³⁴ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 32](#), Hingene, 26 september 1895: Joseph, hertog d'Ursel schrijft in Hingene naar Mathilde de Robiano. [...] *Antonine a commencé le portrait d'Isabelle, déguisée en veuve fondatrice d'ordres. La querelle du moment porte sur le point de savoir si on lui donnera l'air bon ou l'air grand.* [...] Joseph d'Ursel en Antonine de Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1894-1900", 1894-1900, familiearchief d'Ursel. (Vertaling: [...] *Antonine is begonnen aan Isabelles portret, verkleed als weduwe en ordestichtster. De onenigheid nu is de beslissing of aan haar een goede of grootse uitstraling moet worden gegeven.* [...])

13a. Merschaut, *Interieur van het bureau van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel in het Brusselse Hôtel d'Ursel*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, mei 1896. Niet gelokaliseerd.

52. Henriette d'Ursel, *Christuskind*, olieverf op doek, 89 x 129cm, 1895. Hingene, Kasteel d'Ursel.

Christuskind

Technische gegevens:

Kunstenaar: Henriette d'Ursel en Antonine de Mun, hertogin d'Ursel

Signatuur en datering: links- en rechtsonder gesigneerd, rechtsonder gedateerd. Henriette d'Ursel. Mun, D^{esse} d'Ursel/ 1895

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 89 x 129cm

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: In een met stro gevulde kribbe ligt het kindje Jezus. Zijn lijfje is bedekt door een witte doek, terwijl zijn blote ledematen hierop rusten. Een aureool omgeeft zijn hoofdje. De kribbe en het Christenkind staan in een bouwvallige stal, die wordt gesuggereerd door bruine planken en een grote opening, waardoor de blauwe sterrenhemel is te zien.

In Hingene trokken er drie processies per jaar uit. Op grote kermisdag, kleine kermisdag en op 15 augustus werd het beeld van Onze-Lieve-Vrouw door de versierde straten van het dorp gedragen. Voor de gelegenheid mocht de stoet ook door het park van het kasteel trekken, waar er halt werd gehouden aan het rustaltaar. In 1895 vatte Antonine de Mun, de toenmalige hertogin d'Ursel, het plan op om samen met haar dochter Henriëtte – Riri – een nieuw schilderij voor het rustaltaar te maken. Het zou de geboorte in Bethlehem voorstellen.²³⁵ “*Riri zal de achtergrond, het stro en de accessoires doen, terwijl ik het kindje Jezus naar best vermogen zal schilderen,*” schreef ze vanuit het kasteel. “*Toen ik in verschillende winkels in Brussel op zoek ging naar een beeld van het Jezuskind in de kribbe, antwoordde men mij doodleuk dat er geen waren, omdat het niet het seizoen was. Alsof ik had gevraagd om erwtjes in de winter! Uiteindelijk heb ik ongeveer gevonden wat ik zocht.*”²³⁶ Toch vond de hertogin

²³⁵ Joke Bungeneers en Koen De Vlioger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 270-271.

²³⁶ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 14, Hingene, maandag 15 juli 1895: Antonine de Mun schrijft over het project om een schilderij te maken voor het rustaltaar. [...] *Nous allons commencer Riri et moi le devant du reposoir. Elle fera le fond, la paille, les accessoires et je placerai l'enfant Jésus de mon mieux. Etant entrée à*

het nodig om een pasgeboren baby van Hingene te laten poseren. Erg bereidwillig was het Hingense model echter niet, want vier dagen later klaagde de hertogin: “*Het is tien uur 's avonds. Ik ben veel te moe door te vechten tegen een levend en weinig goddelijk Jezuskind, dat lag te brullen op het stro. Ik ga snel proberen te slapen.*”²³⁷ Ondanks zijn temperament werd de kloeke Hingense baby vereeuwigd in de kribbe.

Literatuur: Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

Bruxelles dans plusieurs magasins pour chercher des enfants Jésus dans la crèche, on m'a répondu tout innocemment qu'on en avait pas parce que ce n'était pas la saison; c'est comme si j'avais demandé des petits poids en hiver ! J'ai pourtant enfin trouvé à peu près ce qu'il me faut.[...] Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

²³⁷ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 15, Hingene, 19 juli 1895: Antonine de Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen hoe het babymodel voor het schilderij voor het rustaltaar zich gedraagt: *[...] Il est 10 heures du soir, je me suis trop fatiguée à lutter contre un enfant Jésus vivant et très peu divin qui hurlait sur sa paille. Je m'en ressens un peu et dois me vite coucher. [...]* Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d’Ursel, 1891-1912).

53. *Portret van docteur Martiny, médecin-homéopathe de la famille (?-?), olieverf op doek, diameter 21cm (ronde vorm), 1897. Hingene, Kasteel d'Ursel.*

Portret van docteur Martiny, médecin-homéopathe de la famille (?-?)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: linksonder gesigneerd en gedateerd. Duchesse/ d'Ursel/ 1899

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: diameter 21cm (ronde vorm)

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Tentoonstellingen: Société Artistique des Amateurs in 1899

Beschrijving: Een oude man met een grijsbruine baard is afgebeeld op dit ronde borststuk. Hij draagt een donker maatpak en een wit hemd. De achtergrond is niet gedefinieerd, maar opgebouwd uit blauwgroene tinten.

Uit de rekeningen blijkt dat de hertogin meerdere artsen consulteerde, maar de naam die het meest opduikt, is die van docteur Martiny, médecin-homéopathe de la famille. Niet alleen kwam hij langs bij het gezin bij ziekte, maar werd hij doorheen de jaren een huisvriend. Hedwige d'Ursel, de kleindochter van de hertogin, schrijft in haar memoires dat de oude dokter iedere ochtend langskwam bij haar oma. Zij verwoordt het als volgt: *“Terwijl men haar kapsel verzorgde, haar zilvergrijze haren hoog opstak, becommentarieerde zij de gebeurtenissen van de dag met haar entourage; haar oude arts, die iedere ochtend langskwam, zat neer met zijn kin op zijn wandelstok, luisterde, converseerde. Mijn vader, mijn ooms gingen binnen, praten wat en gingen terug buiten.”*²³⁸

In het voorjaar van 1899 was dit portret één van de schilderijen, die de hertogin instuurde voor de tweejaarlijkse tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* in de Galerie Georges Petit in de Parijse Rue de Sèze. In de bespreking van deze tentoonstelling door *Le bulletin de l'art ancien et moderne* schreef men over haar werk: Enfin, la Belgique est

²³⁸ [...] Tandis qu'on la coiffait, empilant haut ses cheveux d'argent, elle commentait les événements du jour avec son entourage; son vieux médecin, qui passait tous les matins, s'asseyant, le menton sur sa canne, écoutait, colloquait. Mon père, mes Oncles entraient, causaient, ressortaient. [...] Hedwige d'Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976), 20.

représentée par les beaux portraits de la vicomtesse dⁱ Hendecourt et par les médaillons, fort joliment traités, de la duchesse d'Ursel (zie 7.6 Krantenartikels, artikel 2).²³⁹

Literatuur: G.J., “Expositions et concours”, *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 18 maart 1899, 93-94; Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d'Ursel, 1891-1912); Hedwige d'Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976).

²³⁹ G.J., “Expositions et concours”, *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 18 maart 1899, 93-94. In haar briefwisseling met de gravin van Vlaanderen is er ook een verwijzing naar deze tentoonstelling. 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 30, Brussel 18 maart 1899: Antonine de Mun schrijft aan de gravin van Vlaanderen over haar bezigheden en bezoeken. Ook de reacties op hun ingezonden kunstwerken naar de tentoonstelling van de *Société Artistique des Amateurs* wordt in de brief opgenomen. [...] *On dit qu'on va beaucoup à notre exposition à Paris et on m'a fait grand éloge des toiles de Votre Altesse Royale et des miennes. L'argus de la presse m'envoie deux lignes très louangeuses sur le portrait de Martiny tirées du "Petit bleu" français. Espérons que l'exposition rapportera beaucoup d'argent aux pauvres. Slany de Courcy ma nièce y a rencontré le duc et la duchesse de Vendôme.* [...] Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, “Correspondentie tussen hertogin Antonine De Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen” (familiearchief d'Ursel, 1891-1912).

54. *Portret van Hippolyte, graaf d'Ursel in jachttenue (1850-1937), olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1897. Niet gelokaliseerd. (anoniem)*

Portret van Hippolyte, graaf d'Ursel in jachttenue (1850-1937)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: rechtsonder gesigneerd en gedateerd. M.U./ 1897

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: niet gelokaliseerd

Originele locatie: /

Materiële staat: onbekend

Beschrijving: Het geschilderde ronde portret toont het borststuk van een man, die de toeschouwer aankijkt. Hij heeft een snor en is gekleed in jachttenue. Hij draagt een jachthoorn over zijn jas. De achtergrond is niet gedefinieerd.

Hippolyte d'Ursel is geboren op 17 november 1850. Zijn ouders waren graaf Ludovic d'Ursel (1809-1886) en Louise Gueully de Rumigny, gravin d'Ursel (1820-1872). Op 30 januari 1878 huwt hij in Brussel met Georgine de Rouillé (1859-1926). Ze krijgen samen zeven kinderen. Hij was een Belgisch volksvertegenwoordiger en vertrok op 11 juni 1898 naar Congo. Later schreef hij enkele boeken, waaronder *La cour de Belgique et la cour de France de 1832 à 1850*; *L'oeuvre du roi au Congo. Son passé, son présent, son avenir en La campagne antiesclavagiste belge raconté par les lettres de Jacques de Dixmude*. Op 9 december 1937 overlijdt hij in Brussel op 87-jarige leeftijd.

Literatuur: Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912); geraadpleegd op 4 juni 2012,

<http://gw1.geneanet.org/favrejhas?lang=nl;p=hippolyte;n=d+ursel>; Hippolyte d'Ursel, *La cour de Belgique et la cour de France de 1832 à 1850. Lettres intimes de Louise-Marie d'Orléans première reine des Belges. Au roi Louis-Philippe et à la reine Marie-Amélie* (Parijs: Librairie Plon, 1933); Hippolyte d'Ursel, *L'oeuvre du roi au Congo. Son passé, son présent, son avenir* (Brussel: Imprimerie Goemaere, 1895); Hippolyte d'Ursel, *La campagne antiesclavagiste belge raconté par les lettres de Jacques de Dixmude* (Brussel: Goemaere, 1929).

55. *Portret van Wolfgang, graaf d'Ursel (1882-1914) al tekenend, olieverf op doek, afmetingen onbekend (ovale vorm), 1898. Wallonië, privéverzameling.*

Portret van Wolfgang, graaf d'Ursel (1882-1914) al tekenend

Technische gegevens:

Signatuur en datering: middenrechts gesigneerd en gedateerd. Mun Ursel/ 1898

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend (ovale vorm)

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een jongen zit aan een tafel te tekenen, maar hij kijkt even op. Hij draagt een marineoutfit met een korte broek. Op zijn hoofd draagt hij een zwarte hoed, vergelijkbaar met die op de zelfportretten van Rubens. De vraag is of Antonine artistieke ambities koesterde voor haar jongste zoon Wolfgang, die hier is afgebeeld.

Wolfgang, graaf d'Ursel is geboren op 7 september 1882 en is het jongste kind van het hertogelijk paar, Antonine en Joseph d'Ursel. Na zijn opleiding in o.m. Maredsous gaat hij in 1903 bij het Belgische leger, waar hij wordt ingedeeld bij het derde lansierregiment in Brugge.²⁴⁰ In 1905 huwt de jonge graaf met Zoé Jacqueline, gravin de Néverlée (1884-1971). Ze gaan wonen op het aangekochte domein Le Bercuit en breiden hun gezin uit met vier kinderen. De laatste, Elie, komt in 1915 in Frankrijk ter wereld. Hier brengen Jacqueline en haar kinderen in ballingschap de Eerste Wereldoorlog door. De jonge vader heeft echter zijn jongste kind nooit gekend. Op 18 augustus 1914 sneuvelde Wolfgang op 31-jarige leeftijd in Budingen. Zijn naam is geplaatst op een gedenkplaat in de Sint-Michiel en Sint-Goedelekathedraal in Brussel.

Literatuur: Joseph d'Ursel en Antonine de Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903", 1901-1903, familiearchief d'Ursel, Raoul du Sart de Bouland, *Le duc d'Ursel 1848-1903* (Doornik/Parijs: Établissements Casterman S.A. éditeurs, 1904), Hedwige d'Ursel,

²⁴⁰ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 5, Brussel, 20 februari 1903: hertog Joseph schrijft aan zijn moeder dat Wolfgang benoemd wordt aan het derde lansiersregiment in Brugge. [...] *Wolfy vient d'être nommé au 3eme régiment de lanciers à Bruges.* [...] Joseph d' Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903", 1901-1903, familiearchief d'Ursel.

Ombre portée (Genève: Perret-Gentil, 1976); Reginald Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>; Joke Bungeneers, e.a., “Op maat van de hertog: de bouw van een nieuwe kerk voor Hingene (1872-1906)”, 2006, 149; P. Verhaegen, “Ursel (Marie-Charles-Joseph, sixième duc d’)”, *Biographie nationale*, 25 (Brussel: l’Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, 1932), 927-929.

56. *Portret van een onbekende jonge vrouw*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1898. Niet gelokaliseerd. (anoniem)

Portret van een onbekende jonge vrouw

Technische gegevens:

Signatuur en datering: linksonder gesigneerd en gedateerd. Duchesse d'Ursel/ 1898

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: niet gelokaliseerd

Originele locatie: /

Materiële staat: onbekend

Beschrijving: Een jonge vrouw is ten halve lijve afgebeeld in een ovalen portretvorm. Ze kijkt naar boven, naar iets dat buiten het blikveld van de toeschouwer valt. Ze draagt een witte jurk met lange mouwen. Haar lange, donkere haar is achter het hoofd bijeengebonden.

Hoewel onder de afbeelding van het portret 'comtesse de Flandre par la duchesse d'Ursel' is genoteerd, is het niet waarschijnlijk dat dit een portret van Marie von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen, is. Bij het maken van het schilderij was ze drieënvijftig jaar oud en de afgebeelde vrouw lijkt eerder tussen rond de twintig.²⁴¹ Ook de dochters van de gravin werden op doek vereeuwigd door Antonine, maar deze hypothese kan ook worden uitgesloten. Recensies in *Le bulletin de l'art ancien et moderne* en de briefwisseling tussen de gravin en de hertogin dateren beide portretten enkele jaren eerder. De geportretteerde blijft dus tot heden ongeïdentificeerd.

Literatuur: Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912); D. M. en Jules Comte, "Le mouvement artistique: La Société des Amateurs", *La Revue de l'Art ancien et moderne*, augustus 1897, 93-94; G. J., "Expositions et concours", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 18 maart 1899, 93-94; G. L., "Expositions et

²⁴¹ Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern-Sigmaringen, "Correspondentie tussen hertogin Antonine de Mun en Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen" (familiearchief d'Ursel, 1891-1912); D. M. en Jules Comte, "Le mouvement artistique: La Société des Amateurs", *La Revue de l'Art ancien et moderne*, augustus 1897, 93-94; G. J., "Expositions et concours", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 18 maart 1899, 93-94; G. L., "Expositions et concours. Société artistique des amateurs", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 16 maart, 1901, 69; R. G., "Expositions et concours. Société artistique des amateurs", *Le bulletin de l'art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l'art ancien et moderne*, 4 maart 1905, 69.

concours. Société artistique des amateurs”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 16 maart, 1901, 69; R. G., “Expositions et concours. Société artistique des amateurs”, *Le bulletin de l’art ancien et moderne. Supplément hebdomadaire de la Revue de l’art ancien et moderne*, 4 maart 1905, 69.

57. *Copie d'après Chaplin/ Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937), olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1907. Wallonië, privéverzameling.*

Copie d'après Chaplin/ Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: linksonder gesigneerd en gedateerd Mun Ursel/ 1907

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: Hôtel d'Ursel

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een jonge vrouw kijkt vastberaden de toeschouwer aan. Het heupstuk toont haar staand met de armen over elkaar geslagen. Haar bruine haar is opgestoken en zij draagt een grijze bloes met een witte kraag en een grote, donkergrijze strik. Ook aan het uiteinde van de lange mouwen is er aan iedere zijde een kleinere, zwarte strik. De achtergrond is opgebouwd uit allerlei bruintinten.

Het schilderij is een kopie van een portret dat de Franse portretschilder Charles Chaplin (1825-1891). In 1875 maakte van Henriette Camille Marie Nicole d'Audiffret-Pasquier (zie 19a). Zij werd geboren in 1858 en was de dochter van Edme Armand Gaston, hertog van d'Audiffret-Pasquier (1823-1905) en Jenny Marie Fontenillat (?-?). Op 16 januari 1878 huwde ze in Parijs met Philippe, baron van Neverlée (1848-1891) en ze kregen twee kinderen. Hun dochter Zoé Jacqueline (1884-1971) trouwde in 1905 met Wolfgang d'Ursel, de jongste zoon van Antonine de Mun. Mogelijk maakte Antonine op vraag van het jonge koppel een kopie van dit portret. Hierbij verfraait De Mun het uiterlijk door de neus te versmallen en de ogen minder uitgesproken te maken. Op 4 maart 1937 overlijdt de geportretteerde op 79-jarige leeftijd.

Uit aquarellen die Henriette d'Ursel, de oudste dochter van Antonine, van haar omgeving maakte, is af te leiden dat de kopie van het portret een plaats had gevonden in het Hôtel d'Ursel in Brussel. Hier betrok het gezin van Wolfgang en Jacqueline, respectievelijk de schoonzoon en dochter van de afgebeelde vrouw, de tweede verdieping (zie 19b).

Literatuur: Hedwige d'Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976), 15; Antoine Terlinden, geraadpleegd op 16 maart 2012,

<http://gw0.geneanet.org/antterli?lang=fr;p=nicole;n=d+audiffret+pasquier>

19a. Charles Chaplin, *Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée* (1858-1937), olieverf op doek, 77 x 52cm, 1875. Wallonië, privéverzameling. (eigen foto)

19b. Henriette d'Ursel, gravin de Boissieu, *Intérieur in het Hôtel d'Ursel in Brussel met het portret van gravin de Néverlée*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, 1908. Niet gelokaliseerd.

58. *Kopie van een portret van Émilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind, olieverf op doek, 51 x 41cm (ovale vorm), 1910. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)*

Kopie van een portret van Émilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind

Technische gegevens:

Signatuur en datering: rechtsonder gesigneerd en gedateerd. Mun.Ursel/ 1910

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 51 x 41cm (ovale vorm)

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Het ovale portret toont een klein meisje, dat neerknielt bij een hond. Ze omarmt het dier, maar kijkt de toeschouwer met haar lichtblauwe ogen aan. Het kind heeft kort bruin haar en draagt een witte jurk, waarbij een blauw lint rond haar middel is gebonden. Op de achtergrond is een heuvellandschap gesuggereerd.

In 1910 schildert Antonine dit portret van haar grootmoeder Émilie d'Ursel, markiezin de Mun. Ze is geboren op 31 december 1782. Haar ouders zijn Wolfgang-Guillaume, de derde hertog d'Ursel (1750-1804) en Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832). Later trouwt ze met Claude Adrien de Mun (1773-1848). Ze voeren voor het eerst de titel markies en markiezin de Mun. Samen krijgen ze drie kinderen, waaronder Adrien de Mun, de vader van Antonine. Op 3 april 1849 overlijdt ze op 67-jarige leeftijd. Aangezien Antonine in hetzelfde jaar geboren wordt, kopieerde ze het werk. Het origineel is nog niet teruggevonden.

Literatuur: geraadpleegd op 24 juli 2010, http://www.geneall.net/F/per_page.phpid=148066; Wiertz, Wendy, "Album des enfants. Het schetsboek van Antonine de Mun (1849-1931)", (Ongepubliceerde bachelorpaper, Katholieke Universiteit Leuven, 2011); Joke Bungeneers en Koen De Vlioger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 63.

59. Henriette gravin d'Ursel, Joseph zesde hertog d'Ursel, Antoine Bourlard, Cécile Douard, *Kamerscherm met de familiale eigendommen*, olieverf op goudleer en hout, 7 panelen van elk 177 x 49cm, 1885-1911. Hingene, Kasteel d'Ursel.

Kamerscherm met de familiale eigendommen

Technische gegevens:

Kunstenaars: Antonine de Mun, hertogin d'Ursel, Henriette gravin d'Ursel, Joseph zesde hertog d'Ursel, Antoine Bourlard en Cécile Douard

Signatuur en datering: 1885-1911

Materiaal: olieverf op goudleer en hout

Afmetingen: 7 panelen van elk 177 x 49cm

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Het kamerscherm is opgebouwd uit zes manshoge panelen, die met elkaar zijn verbonden. Bovenaan is telkens een opening, gesneden in een sierlijke vorm, waarin glas werd geplaatst en erboven zijn putti in allerlei speelse houdingen geschilderd. Onder de doorkijkjes zijn de verschillende bezittingen te zien in ovale of rechthoekige kaders, die door florale motieven zijn omgeven. Van links naar rechts werd het hoofdverblijf Hôtel d'Ursel in Brussel op paneel één weergegeven. De volgende twee zijn gereserveerd voor Lumigny. Dan werden er twee voor het buitenverblijf Hingene gebruikt en het zesde en laatste paneel beeldt het kasteel van Durbuy af.

Het verdwenen Hôtel d'Ursel wordt verbeeld op het eerste paneel door het weergeven van twee interieurs, een straatbeeld en een pastorale setting (zie 21a). Onder het glasraam zijn drie kleine tafereeltjes met putti, drijvend op de zeegolven, geschilderd. De scènes zijn in liggende rechthoeken vormgegeven. Eronder is een medaillon, dat één van de salons in het Hôtel d'Ursel weergeeft. In het interieur kan via de openstaande salondeuren worden gekeken in de volgende ruimte. Naast de witte deuren hangen twee portretten. Het bovenste portret toont Charles, tweede hertog d'Ursel (1738-1775). Hij kan worden herkend aan zijn rode, damasten ketting, waaraan het ordeteken van het Gulden Vlies hangt (zie 21c). Dat het om het Brussels verblijf gaat, wordt kenbaar gemaakt door een geschilderd plaatje, waarop "Hôtel d'Ursel" staat. Het medaillon wordt versierd door bloemen en takjes, die echter niet in hetzelfde seizoen bloeien. De paarse iris is een lentebloem en de takjes hulst zijn typisch voor de

winter. Een rode doek leidt de blik van het interieur naar het volgende tafereel. Rechts onder het médaillon is een tweede salon geschilderd. Ditmaal is een open haard het centrale punt van de scène. Boven de schouw hangt een spiegel, waar een reflectie van de donkere gordijnen is te zien. Naast de spiegel hangen enkele schilderijen. *Het portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel en haar drie kinderen* door de schilder Charles Le Clercq (zie 21d) en het *Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum* door Antonine de Mun naar een origineel van Drouais kan hier worden gezien (zie B.1 *Olieverfschilderijen* 7). Aan de linkerkant van dit interieur is een smalle straat, die leidt naar de Sint-Michiel & Sint-Goedelekathedraal, geschilderd. Dit was de parochiekerk van de familie d'Ursel, waar Joseph d'Ursel jarenlang de voorzitter van de kerkfabriek was.²⁴² Helemaal onderaan dit paneel, is een laatste en pastorale scène. Tussen de bomen lijken enkele mensen in lange gewaden rond een tafel te staan. Het is niet helemaal duidelijk wat er is afgebeeld, maar mogelijk verwijst het naar een Bijbels verhaal.

De volgende twee panelen verbeelden het ouderlijk domein van Antonine de Mun in Lumigny (zie 21a). De achtergrond van het tweede paneel is een klimrek voor rozen, waarboven de verschillende tafereelen zijn geschikt. Bovenaan zijn vier jachtscènes afgebeeld. Ze zijn afkomstig uit een cartoon over de jacht op everzwijnen, die werd bedacht en geschilderd door Joseph d'Ursel. Uit de originele versie zijn vier scènes geselecteerd. Het volledige verhaal gaat als volgt: Een man wil in de sneeuw op everzwijnen gaan jagen. Eerst heeft hij het geweer in de aanslag om op zijn prooi te schieten. Gaandeweg krijgt de man het koud. Hij zet zijn jachtgeweer tegen een boom en probeert door op en neer te springen warm te krijgen. Maar de koude blijft. Omdat er toch geen everzwijnen lijken te komen, gaat de jager met lege handen naar huis. Hij heeft nauwelijks zijn rug gekeerd en de eerste everzwijnen komen in beeld. Zodra de jager is verdwenen, steken ze de besneeuwde weg over (zie 21e). Het is niet geweten of Joseph graag joeg, maar uit het verhaal blijkt dat het vooral gaat om lang en soms voor niets in de koude te wachten. Onder de cartoon is de voorzijde van de gebouwen in Lumigny in een médaillon weergegeven. Eronder is opnieuw een verwijzing naar de jacht. Selene, de maangodin, is omringd door een everzwijn, een hert en een fazant. Ze wijst naar een man, die droomt van de jacht te paard. De ruiters en de honden achtervolgen een hert, maar de houding van de slapende geeft aan dat het eerder een nachtmerrie is. Wanneer de droomwolken oplossen, omringen aangeklede fazanten, everzwijnen en een hert een bordje, waarop staat geschreven "Histoire Monsieur Louvetot. A. de Mun." Het is niet geweten wat

²⁴² P. Verhaegen, "Ursel (Marie-Charles-Joseph, sixième duc d')", *Biographie nationale*, 25 (Brussel: l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, 1932), 927-929.

het verhaal van meneer Louvetot is. Het is ook niet bekend of deze geschiedenis iets heeft te maken met Louis Bonner, de bewaker, die ernaast werd afgebeeld. Hij werd in 1881 geportretteerd door Antonine (zie *B.1 Olieverfschilderijen* 9) en herhaald op het kamerscherm. Een zicht tijdens de herfst op de toegangsweg met de alleenstaande ronde toren van Lumigny maakt het tweede paneel af.

Het derde paneel toont opnieuw Lumigny (zie 21a). Bovenaan zijn vier putti in de wolken geschilderd. Eentje poseert voor de tekenaar. Eronder is een glimp van het interieur van één van de salons te zien. Van links naar rechts is er een open haard met een spiegel, een wandtapijt en een raam te zien. Twee putti houden een bordje met “Salon de Lumigny” vast. Rond hen is de trappenhall van het domein geschilderd, waar een opgezette hond stond. Een ontrolde banderol toont opnieuw ruiters en jachthonden, die de achtervolging inzetten. Op een versiering met de kop van een everzwijn, liggen een tros blauwe vergeet-mij-nietjes.

Twee panelen, het vierde en vijfde, zijn gewijd aan het kasteel van Hingene (zie 21b). Bovenaan het vierde paneel is de oprijlaan, afgebeeld tussen de grote toegangspoort en de balustrade aan de brug naar het kasteel, geschilderd. Eronder is de statige inkomhal afgebeeld, waar de zwart-witte tegelvloer en de lantaarn nog steeds te zien zijn. De schilderijen, die in de 19de eeuw ophingen, zijn helaas verdwenen in de jaren tussen de verkoop van het kasteel door de hertog en de verwerving door de provincie Antwerpen. Dan is het schildersatelier van hertogin Antonine, waarvan de bouw in 1878 startte. Naast het atelier is een sinaasappelboompje weergegeven. Iedere lente werden een honderdtal boompjes uit de nu verdwenen oranjerie gehaald om aan de oprijlaan te worden geplaatst. Helemaal onderaan dit paneel kan een blik worden geworpen op het interieur van één van de salons, waarvan de porseleinkast nu een plaats op de overloop op de eerste verdieping heeft gevonden.

Het vijfde paneel is een eerbetoon aan de Schelde (zie 21b). Bovenaan is de oude riviergod Scaldis op te merken die uit zijn kruik het water laat stromen. In het medaillon eronder wordt de buitenzijde van het kasteel d'Ursel geschilderd met daaronder in een liggend ovaal een uitzicht over de rivier. Ertussenin varen en vissen de adellijke familieleden. Twee vismanden, roeipanen en enkele dobbers vervolledigen het geheel.

Het zesde en laatste paneel is gewijd aan het kasteel van Durbuy (zie 21b). Het is tweemaal afgebeeld. Bovenaan wordt het in een medaillon vanaf de rivier getoond. Onderaan is er een raam geschilderd, waardoor een bovenaanzicht op de burcht, de toegangspoort en de kerk kan worden gezien. Rond het medaillon zijn opnieuw verwijzingen naar de jacht. Hiervoor zijn vier tafereelen uit een bestaande reeks over de jacht op herten hernomen (zie 21f). Deze werd

in 1857 geschilderd door William Henry Wheelwright.²⁴³ De serie beeldt de toenmalige hertog Léon en zijn vrienden af, die in de streek van Durbuy gaan jagen op herten.

Intuïtief werd verondersteld dat Antonine de Mun, de vrouw van hertog Joseph d'Ursel, het kamerscherm alleen had beschilderd. Zij was immers diegene in de hertogelijke familie die steeds tekende en schilderde. Dit zou ook verklaren waarom zowel haar schildersatelier als Lumigny, het domein van haar ouders op het Franse platteland, op het kamerscherm staan. Toch bleek het geen eenmanswerk, want behalve haar signatuur op het tweede paneel, is er het monogram AB op het vijfde paneel te ontdekken. Dit geeft aan dat ten minste nog één schilder meewerkte. Een plaatje onderaan het zesde paneel en een korte notitie bewaard in het archief van de Orantes de l'Assomption – de kloosterorde die door haar schoonzus Isabelle de Clermont-Tonnerre werd gesticht – bevestigen deze theorie.²⁴⁴ Het beschilderen van het kamerscherm bleek een samenwerking tussen zowel professionele als amateurkunstenaars te zijn. Uit beide bronnen is te concluderen dat Antonine de Mun, haar echtgenoot Joseph d'Ursel en dochter Henriette – bijgenaamd Riri - en de twee beroepsschilders Antoine Boulard, die tekende met het monogram AB, en Mlle Cécile Douard eraan werkten.²⁴⁵ Boulard was directeur van de academie in Bergen.²⁴⁶ Tussen 1882 en 1883 ging Douard in de leer bij hem.²⁴⁷ Beide kunstenaars maakten kennis met de hertogelijke familie in de periode

²⁴³ Baudouin d'Ursel, *Les Schetz: la maison d'Ursel*. Recueil de l'office généalogique et héraldique de Belgique 55 (Brussel: Association royale office généalogique et héraldique de Belgique, 2005), 430; William Henry Wheelwright was actief als kunstenaar tussen 1857 en 1897. De jachtscènes dateren uit de vroegste periode. Geraadpleegd op 24 april 2012, http://www.arcadja.com/auctions/en/wheelwright_william_henry/artist/38991/

²⁴⁴ 7.4 *Archief 1*, Anoniem, *Paravent peint par Antonine* (Frankrijk: Archief Les Orantes de l'Assomption, na 1911); *Ibid.*, 81 en 87.

²⁴⁵ Uit de beschrijving wordt duidelijk dat voor het kamerscherm een reeks bestaande schilderijen werden gebruikt. Hiermee werd de compositie opgebouwd. Studies hadden kunnen aangeven wie welk aandeel had in het ontwerp, maar in jaren 1890 overstroomde de Trouille. Een groot gedeelte van Bergen, waaronder het atelier van Boulard, stond (gedeeltelijk) onder water. Eventuele ontwerptekeningen en schetsen door Boulard zijn toen verloren gegaan. Het is niet geweten wie wat heeft gedaan. Pol Stiévenart, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Boulard* (Brussel: Maurice Lamertin, éditeur, 1919), 314.

²⁴⁶ Antoine Joseph Boulard (1826-1899) schilderde historietaferelen, genrestukken, portretten en dierschilderijen. Ook zijn er landschappen van Italië en stillevens van zijn hand. Hij volgde een opleiding in de Académie van Schone Kunsten in Namen tussen 1836 en 1846 onder de begeleiding van d'Hallez, Van Ysendryck en Wauquière en kreeg er de Romeprijs in 1859. Hij ging naar Parijs en Rome, waar hij in de laatste stad de bijnaam 'Il Fiamingo' kreeg. Terug in Bergen vereeuwigde hij ook de arbeiders en mijnwerkers in de Borinage. Hier werd hij in 1879 directeur van de Académie. Een functie, die hij uitoefende tot zijn dood in 1899. *Ibid.*

²⁴⁷ Cécile Douard is geboren in Rouen in 1866. Oorspronkelijk heet ze Cécile Leseine. Na de scheiding van haar ouders, hertrouwt haar moeder in Bergen met Edouard Serf. Later neemt Cécile de artiestennaam van haar stiefvader gebruiken. Op advies van Jean Portaels wordt ze in 1882-1883 leerling van Antoine Boulard. Boulard is directeur van de Academie van Bergen. Ze schildert vooral portretten en genretaferelen. Het meest bekend raakt ze door haar monumentale voorstellingen van arbeidsters uit de Waalse staal- en steenkoolindustrie. In 1898 wordt Douard blind. Hierdoor zal haar oeuvre klein zijn. Vanaf dat ogenblik wijdt ze zich aan muziek, literatuur en de brailleliga. Ze schrijft twee boeken. Beide zijn autobiografisch. Ze deelt korte ervaringen en gedichten over het leven, sinds ze blind is geworden. In *Impressions d'une seconde vie* zijn er

dat Joseph d'Ursel als gouverneur in Henegouwen woonde. Ook na het beëindigen van de ambtstermijn in 1888 hielden ze contact. Beiden waren regelmatig te gast in Hingene, waar Douard onder meer schilderlessen aan Riri gaf.²⁴⁸

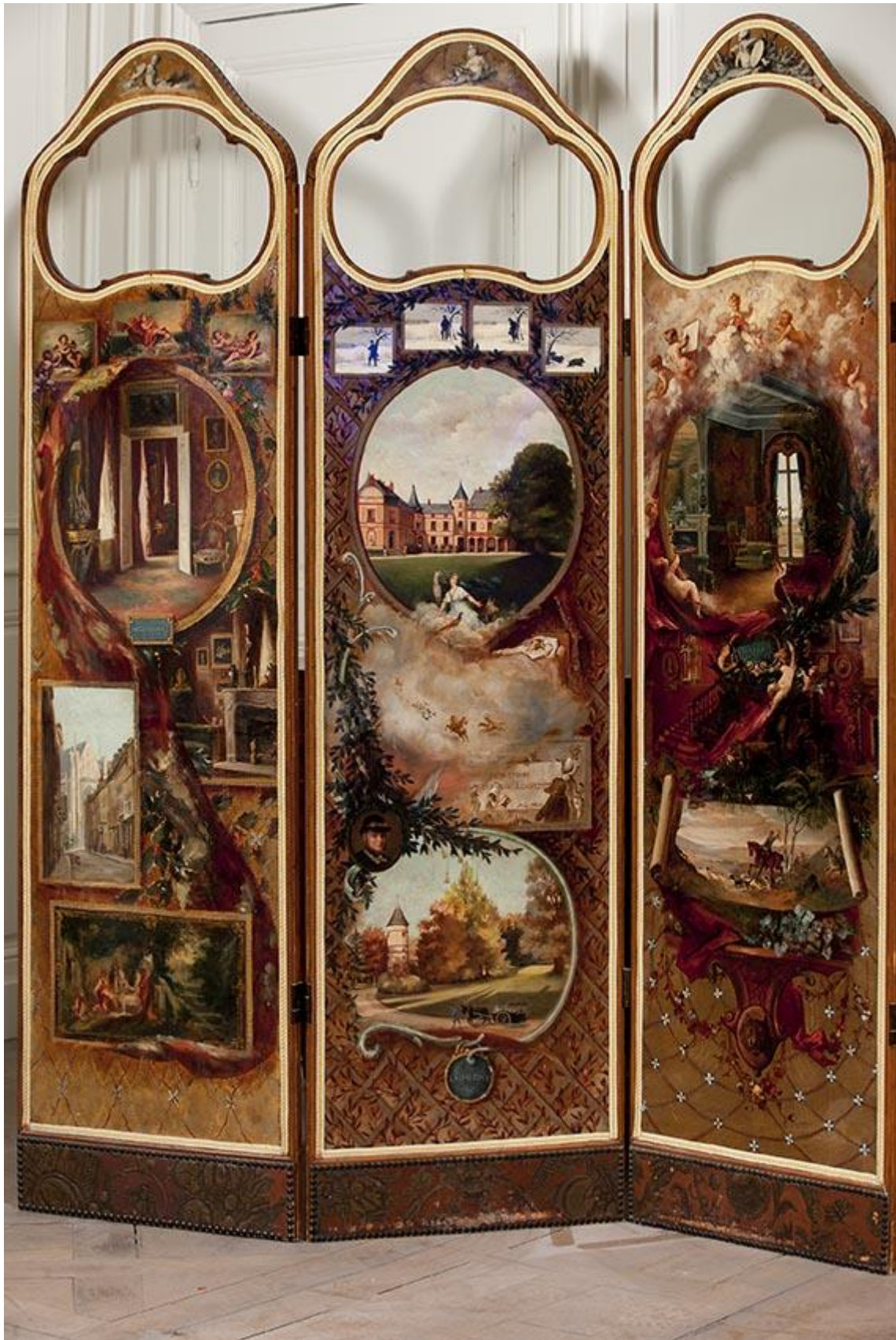
Er werd aan het kamerscherm gestart in 1885. Het geheel zou zesentwintig jaar in beslag nemen, voordat het volledig klaar was. Zowel Bourlard, Joseph d'Ursel als Cécile Douard zouden het nooit af zien. De eerste twee overleden en Douard werd blind, voordat het voltooid werd in 1911.²⁴⁹

Literatuur: Pol Stiévenart, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Bourlard* (Brussel: Maurice Lamertin, éditeur, 1919); Joke Bungeneers en Koen De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 76-77; Baudouin d'Ursel, *Les Schetz: la maison d'Ursel*. Recueil de l'office généalogique et héraldique de Belgique 55 (Brussel: Association royale office généalogique et héraldique de Belgique, 2005), geraadpleegd op 24 april 2012, http://www.arcadja.com/auctions/en/wheelwright_william_henry/artist/38991/; P. Verhaegen, "Ursel (Marie-Charles-Joseph, sixième duc d')", *Biographie nationale*, 25 (Brussel: l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, 1932), 927-929; Paul De Zuttere, "Charles Le Clercq, peintre bruxellois méconnu (1753-1821)", in *L'influence française dans les Pays-Bas Autriches et la principauté de Liège au temps de Voltaire et de Jean-Jacques Rousseau (1730-1778)*, bewerkt door Roland Mortier en Hervé Hasquin, *Études sur le XVIIIe siècle* (Brussel: Éditions de l'université de Bruxelles, z.d.), 41-52.

verwijzingen naar verblijven in *Le Bercuit* – de woonplaats van Wolfgangs gezin – en kasteel d'Ursel in Hingene. In 1941 overlijdt ze in Brussel. Het volgende boek *Paysages indistincts* is ook autobiografisch, maar verhaalt reiservaringen. Herwig Todts, "Cécile Douard. Rouen 1866-Brussel 1941", in *Elck zijn waerom: Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, bewerkt door Katlijne Van der Stighelen en Mirjam Westen (Gent: Ludion, 1999), 291-294; Cécile Douard, *Impressions d'une seconde vie*, 2e ed. (Brussel: Les éditions Robert Sand, 1923), 53-55 en 91-97; Douard, *Paysages indistincts* (Luik: Imprimerie Bénard, 1929).

²⁴⁸ Stiévenart, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Bourlard*, 312; Douard, *Impressions d'une seconde vie*, 91-97; Antonine De Mun, "Mademoiselle Douard venue pour 15 jours à Hingene, lance Riri dans al peinture à l'huile; fruits, animaux, fleurs, argenterie, on ose tout copier, tout barbouiller. Bob aussi! Hingene septembre 1890", (afb. 8.2.2 nr. 37).

²⁴⁹ Stiévenart, *Il Fiammingo (1826-1899). Silhouette et paysage de la vie de Antoine Bourlard*, 314; Herwig Todts, "Cécile Douard. Rouen 1866-Brussel 1941", 291-294; Creusen, *Femmes artistes en Belgique. XIXe et début XXe siècle*, 45 en 57; Milet, "De Constantin Meunier à Pierre Paulus en passant par Cécile Douard: variation du regard sur la femme de la mine (fin XIXe siècle-début XXe)", 37-39; Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>

21a. Kamerscherm met de familiale eigendommen, detail paneel 1, 2 en 3, olieverf op goudleer en hout, 7 panelen van elk 177 x 49cm, 1885-1911. Hingene, Kasteel d'Ursel

21b. Kamerscherm met de familiale eigendommen, detail paneel 4,5 en 6, olieverf op goudleer en hout, 7 panelen van elk 177 x 49cm, 1885-1911. Hingene, Kasteel d'Ursel

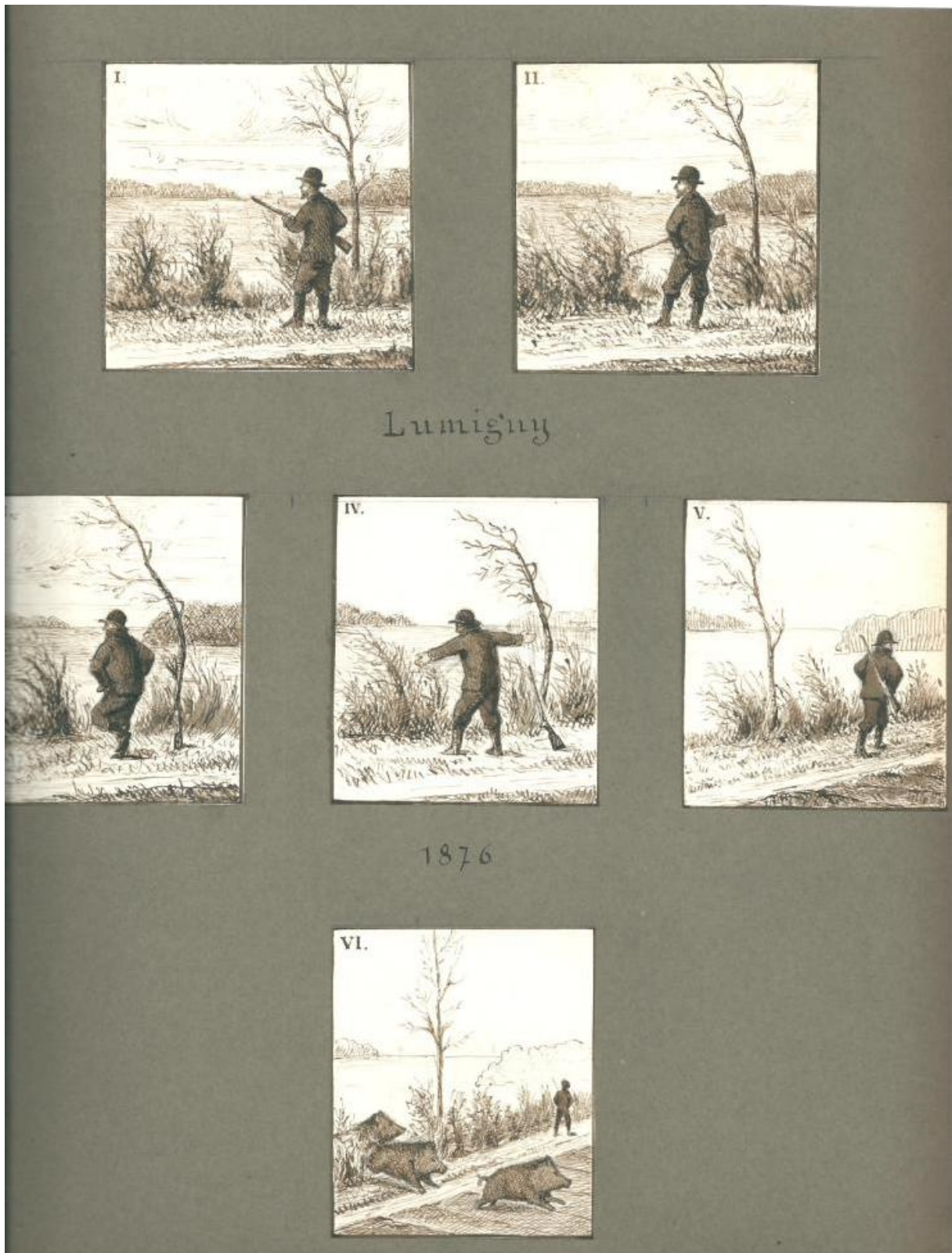

21c. Anoniem, *Portret van Charles, tweede hertog d'Ursel (1738-1775)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1770. Wallonië, privéverzameling.

21d. Charles Le Clercq, *Portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel en haar drie kinderen*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1785. Brussel, privéverzameling.²⁵⁰

²⁵⁰ Paul De Zuttere, "Charles Le Clercq, peintre bruxellois méconnu (1753-1821)", in *L'influence française dans les Pays-Bas Autriches et la principauté de Liège au temps de Voltaire et de Jean-Jacques Rousseau (1730-1778)*, bewerkt door Roland Mortier en Hervé Hasquin, *Études sur le XVIIIe siècle* (Brussel: Éditions de l'université de Bruxelles, z.d.), 41-52.

21e. Joseph d'Ursel, *Cartoon over de jacht op everzwijnen*, potlood en inkt op papier, afmetingen onbekend, 1876. Wallonië, privéverzameling.

21f. linksboven Wheelwright, “Le bien-aller”, reeks *Durbuy*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1857. Wallonië, privéverzameling.

21f. rechtsboven: Wheelwright, “Le bien-aller”, reeks *Durbuy*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1857. Wallonië, privéverzameling.

21f. linksonder Wheelwright, "La curée", reeks *Durbuy*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1857. Wallonië, privéverzameling.

21f. rechtsonder Wheelwright, "Le rendez-vous", reeks *Durbuy*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1857. Wallonië, privéverzameling.

60. *Kopie van een portret van een onbekend dromend meisje, olieverf op doek, 53 x 40cm (ovale vorm), 1913. Wallonië, privéverzameling.*

Kopie van een portret van een onbekend dromend meisje

Technische gegevens:

Signatuur en datering: rechtsonder gesigneerd en gedateerd. Mun-Ursel/ copi  en 1913

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 53 x 40cm (ovale vorm)

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: schildery vrij goed (vegen zijn kaarsenvet), maar de lijst is matig

Beschrijving: Aan een tafel zit een jong meisje. Met haar rechterhand houdt ze een boek open, maar ze is aan het dromen. Haar linkerhand ondersteunt haar gezicht, terwijl ze door haar donkerbruine ogen naar boven staart. Het kind heeft lang, bruin haar, dat loshangt. Ze draagt een wit hemd, dat franjes heeft aan de kraag en mouwuiteinden. Erover heeft ze een groen velours jasje met vier knopen aan de mouwen, aangetrokken. De achtergrond is opgebouwd uit bruintinten.

Het is niet bekend wie het meisje is.

Literatuur: /

61. *Portret van een onbekende man met een pince-nez*, olieverf op doek, 23 x 20cm, 1920.
Hingene, Kasteel d'Ursel.

Portret van een onbekende man met een pince-nez

Technische gegevens:

Signatuur en datering: rechtsonder gesigneerd en gedateerd Mun-duchesse/ d'Ursel/ 1920

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 23 x 20cm

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Het borststuk toont een man, die de toeschouwer frontaal aankijkt, terwijl zijn lichaam licht naar rechts is gedraaid. Het is een oudere man, want zijn haar en snor zijn grijs. Op zijn neus staat een pince-nez. Hij draagt een grijs driedelig maatpak, waarbij de blauwe das rond de opstaande witte kraag is geknoopt. De achtergrond is opgebouwd uit grijstinten. Ondanks eigentijdse foto's van de familie d'Ursel en enkele van hun vrienden is deze man tot nu toe nog niet bij naam gekend. Mogelijk was hij een lid van de familie de Mun.

Literatuur: /

62. *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898), olieverf op doek, 36 x 30cm, 1920. Brussel, privéverzameling.*

Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: middenrechts gesigneerd en gedateerd. Mun Ursel/ copi  en 1920

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 36 x 30cm

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een oudere man wordt voor ten halve lijve geportretteerd. Hij heeft grijs haar en een grijze baard. De uiteinden van zijn snor wijzen naar boven. Hij draagt over zijn maatpak, waarvan de witte hemdskraag te zien is, een bonten mantel. De man kijkt naar een tafereel, dat zich rechts van hem afspeelt, maar voor de toeschouwer niet in beeld is gebracht. Ook de achtergrond is niet uitgewerkt, maar opgebouwd uit groentinten.

In 1920 schildert Antonine de Mun een kopie van dit portret van haar vader, Adrien Alexandere Adelaide Henri markies de Mun. Op 13 juli 1817 is Adrien geboren. Zijn ouders zijn Claude, markies de Mun (1776-1843) en Emilie d'Ursel (1782-1849). Zelf zal hij eerst met Antoinette Eug nie Ferron de la Ferronnays (1813-1842) huwen, met wie hij twee zonen, Robert (1839-1887) en Albert (1841-1914), krijgt. Na het overlijden van zijn eerste vrouw, hertrouwt markies de Mun met Claire Pauline de Ludre (1828-1877) en in dit huwelijk worden achtereenvolgens Antonine Marie, haar zus Alix Adelaide, liefkozend Sissy genoemd (1851-1841), Bernard Louis (1854-1921) en Marie Adrienne (1856-1918) verwelkomd. Voor zijn eigen dood, op 23 maart 1898, heeft hij zijn kinderen zien opgroeien, trouwen, kleinkinderen verwelkomd en zijn zoon Bernard voor het priesterschap zien kiezen. Toch kende zijn leven nog donkere dagen met het overlijden van zijn tweede vrouw en zijn oudste zoon Robert.

Literatuur: Leo van de Pas, geraadpleegd op 24 juli 2010,

<http://worldroots.com/brigitte/royal/plantagenet/claudeadriendescl1773.htm>

63. *Portret van Rafaël Spiessens (1916-2001)*, olieverf op doek, 27,5 x 27cm, 1922.
Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)

Portret van Rafaël Spiessens (1916-2001)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: rechtsonder resten van signatuur Mun-Ursel

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 27,5 x 27cm

Verblijfplaats: Vlaanderen, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: matig. Bovenste verflagen zijn verdwenen en het doek is zeer dun.

Beschrijving: Het jongetje, in profiel weergegeven, draagt een donkerrood vest over een donkere trui. Op zijn hoofd draagt hij een donkergroene muts, die zijn donkere haar bedekt. De achtergrond bestaat uit donkergroene verfstreken.

Rafaël Spiessens is op zesjarige leeftijd geportretteerd door Antonine de Mun. Hij is geboren 19 augustus 1916. Zijn ouders zijn Josephus Franciscus – roepnaam Frans –Spiessens (1877-1951) en Maria Juliana Verstraeten (1877-1921). Samen krijgen ze tien kinderen, waaronder Rafaël. Toen hij iets jonger was, is een familiefoto getrokken (zie 25a). Hij leunt tegen de knie van zijn vader. Iets nadat de foto werd genomen, overlijdt zijn moeder. Zijn vader hertrouwt met haar oudere zus Joanna Verstraeten (1870-1964). Frans Spiessens werkt als meubelmaker in Hingene en krijgt soms opdrachten via juffrouw Jeanne Thielemans, de rentmeesteres voor de familie d'Ursel in Hingene. Later zou Rafaël het bedrijf overnemen en onderhoudt hij de tuin van juffrouw Thielemans. Daarnaast is hij actief als zanger in het plaatselijk kerkkoor, waarvoor hij werd gedecoreerd met het zilveren en gouden Sint-Romboutskruis. Wanneer hij op 26 november 2001 overlijdt, laat hij zijn weduwe Maria Van Dyck (1918-2008) en hun zeven kinderen achter.

Literatuur: / (Mondelinge informatie van particulier, verkregen op 7 februari 2012.)

25a. Anoniem, *Familie Spiessens-Verstraeten*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1920. Vlaanderen, privéverzameling.

64. *Portret van Isidore Knapen, koetsier/chauffeur in Hingene (1869-1946), olieverf op doek, 22 x 18cm, 1922. Hingene, Kasteel d'Ursel.*

Portret van Isidore Knapen, koetsier/chauffeur in Hingene (1869-1946)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: linksonder gesigneerd en gedateerd Mun Ursel/ 1922

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 22 x 18cm

Verblijfplaats: Hingene, Kasteel d'Ursel

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een oudere man is in profiel afgebeeld. Het borststuk toont hem in een zwart uniform met een dubbele rij zilverkleurige knopen. Op zijn hoofd draagt hij een kepie, waar een zilverkleurig kroontje is bevestigd. De achtergrond is niet gedefinieerd en opgebouwd uit bruintinten.

Isidore Knapen was de koetsier en later de chauffeur van de familie d'Ursel (zie 26a). Al voor de Eerste Wereldoorlog kocht Robert, zevende hertog d'Ursel, een auto van het merk Minerva aan. De legende gaat dat de koetsier van de ene op de andere dag tot chauffeur werd benoemd zonder ooit rijles te hebben gevolgd. Blijkbaar was hij goed in zijn vak, want ook de oudste dochter van hertog Robert bewaart goede herinneringen aan Isidore. Hij maakt steeds grapjes onder het rijden en draagt net zo'n grote zorg voor de wagen zoals vroeger voor de paarden. Wanneer hij wegens ouderdom moet worden vervangen, eist hij het recht op om Hedwige te rijden naar de kerk, waar ze zal trouwen. Zij zal steeds dat gebaar blijven koesteren en mist hem wanneer hij sterft in 1946 in het Hôtel d'Ursel in Brussel.

Literatuur: Elke Verhoeven, *Hingene en den Duc. Mondelinge geschiedenis in het kasteel, Kasteel d'Ursel*. Historische publicaties 1 (Antwerpen: Provinciebestuur Antwerpen, 2005); Hedwige d' Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976), 26-27; Joke Bungeneers en Koen De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 257-259.

26a. Anoniem, *Hingene – Les remises du château*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1910. Niet gelokaliseerd.

65. *Portret van soeur Agnes Sérexhe (1848-1932)*, olieverf op doek, 23,7 x 18,8cm, 1926. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)

Portret van soeur Agnes Sérexhe (1848-1932)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: rechtsonder gesigneerd en gedateerd Mun duchesse/ d'Ursel/ 1926

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 23,7 x 18,8cm

Verblijfplaats: Vlaanderen, privéverzameling

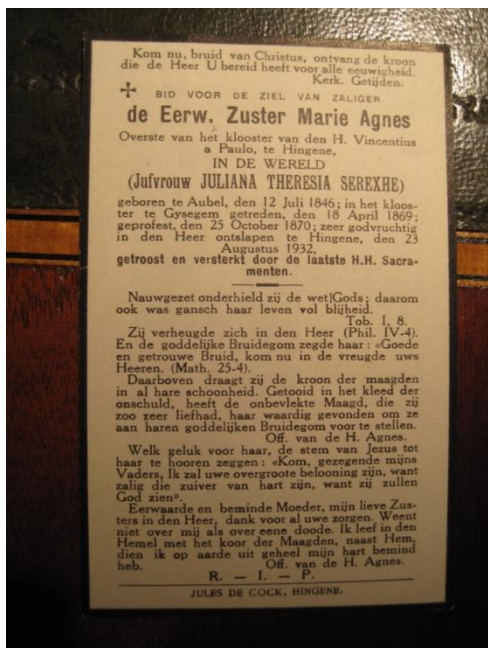
Originele locatie: /

Materiële staat: goed, niet gerestaureerd

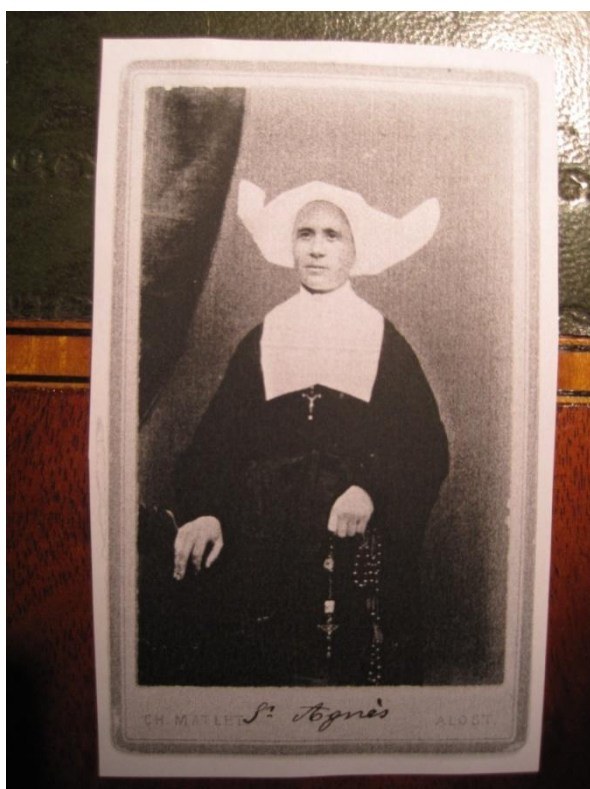
Beschrijving: Op het borststuk kijkt de oudere zuster de toeschouwer aan. Over haar zwarte pij draagt ze een brede, witte bef. Een groot zilveren kruis, hangend aan een lange ketting, is hieronder te zien. Op haar hoofd draagt de religieuze een witte kap boven de witte sluier.

Juliana Theresia Serexhe is op 14 juli 1848 in Aubel geboren en trad op 18 april 1869 in het klooster. Ze volbracht haar noviciaat tot 1870 in Drongen en legde er haar geloften af in oktober 1870. De jonge zuster nam de kloosternaam Zr. Marie Agnes aan. In 1886 behaalde ze haar diploma van onderwijzeres en was van 1886 tot 1899 in die hoedanigheid directrice-overste in Lanaken. Ze was onder meer ook overste in de periode 1903-1910 van de gemeenschap op de Moorselbaan in Aalst. Vanaf 1911 tot haar dood in 1932 woonde ze in Hingene. De zusters van Gijzegem onderwezen in de plaatselijke meisjesschool. Uit het portret en een korte biografie, die over haar is opgesteld, blijkt dat ze contact had met de hertogin d'Ursel. Zr. Agnes sterft op 23 augustus 1932.

Literatuur: Anoniem, *Zusters Agnes Serexhe*, fotokopie van zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1870, Archief Vincentiuszusters in Gijzegem (zie 27a en b).

27a. Jules De Cock, *Achterzijde bidprentje Eerw. Zuster Marie Agnes*, inkt gedrukt op papier, afmetingen onbekend, 1932. Gijzegem, Archief Vincentiuszusters in Gijzegem.

27b. Anoniem, *Zuster Agnes Serexhe*, fotokopie van zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1870. Gijzegem, Archief Vincentiuszusters in Gijzegem (origineel).

66. *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818), kopie naar Gérard, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1927. Wallonië, privéverzameling.*

Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818), kopie naar Gérard

Technische gegevens:

Signatuur en datering: linksonder gesigneerd en gedateerd. Copié d'après Gérard/ Mun Ursel 1927

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een jonge vrouw is ten halve lijve afgebeeld. Met haar donkerbruine ogen kijkt ze de toeschouwer aan. Haar donkerbruine haar heeft ze opgestoken met behulp van een blauwgroen lint. Ze draagt gouden oorknoppen en rond haar hals een medaillon. Zoals de eigentijdse mode voorschreef heeft ze een witte jurk aangetrokken. Het geheel is afgemaakt door een donkergroene omslagdoek om de schouders te draperen. De achtergrond is donker, waardoor de witte jurk en de blanke huid goed naar voren komen.

De geportretteerde is Jeanne Victoire Henriette de Navailles. Ze is geboren op 5 mei 1770. Haar ouders zijn Louis François de Navailles (1764-1800) en Anne Christine de Noguès d'Assat (ca. 1735-ca. 1774). In 1785 trouwt Victoire met Armand Désiré Vignerot du Plessis de Richelieu, duc d'Aiguillon (1761-1800). Uit dit huwelijk wordt een zoon geboren. Na het overlijden van haar man, trouwt Victoire een tweede keer. Ditmaal is Alexandre François Louis, graaf de Girardin (1767-1848) de gelukkige. Ze krijgen drie kinderen, waaronder Télésie de Girardin, die met Auguste, graaf de Ludre trouwt. Uit dit huwelijk wordt Pauline Claire de Ludre-Frolois geboren, die de moeder van Antonine de Mun is. Kort samengevat, Victoire de Navailles is de overgrootmoeder van Antonine de Mun.

Tijdens haar leven zal de dame verschillende adellijke titels ontvangen, waaronder burggravin de Saint-Martin d'Arberonne, barones d'Assat en eredame van prinses Joseph Bonaparte in 1805.

De Mun gaf aan dat het schilderij een kopie is naar de Franse schilder François Gérard (1770-1837). Het origineel van dit werk is nog niet gelokaliseerd, maar hopelijk zal het in de toekomst opduiken.

Literatuur: Paul Spencer-Longhurst, “Gérard, François (-Pascal-Simon-), Baron”, Oxford Art Online, geraadpleegd op 6 april 2012, www.oxfordartonline.com; Geraadpleegd op 15 maart 2012, <http://gw1.geneanet.org/garric?lang=nl;p=telesie;n=de+girardin>

67. *Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832), olieverf op doek, 59 x 50cm (ovale vorm), ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.*

Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: geen signatuur en datering

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: 59 x 50cm (ovale vorm)

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: In het ovale borststuk kijkt de vrouw frontaal de toeschouwer aan. Rondom haar smalle gezicht is haar volumineus kapsel met grote bruingrijze krullen te zien. Ze draagt een donkere jurk, met eronder een wit lijfje. Om haar schouders heeft ze een omslagdoek gedrapeerd. Behalve het gezicht dat gedetailleerd is uitgewerkt, is de kledij en bruine achtergrond met grote, snelle verfstreken geschilderd.

Flore d'Arenberg, geboren in 1752, was de echtgenote van Wolfgang-Guillaume, derde hertog d'Ursel (1750-1804). Samen kregen ze drie kinderen. Net als haar man speelde ze een rol in de Brabantse Omwenteling (1787-1790). In 1832 overleed ze.

Antonine de Mun schilderde het portret van haar voorgangster naar een eerder werk (zie 29a). Hoewel het een exacte kopie lijkt, zijn er kleine verschillen. Het gezicht is minder smal en het kapsel minder hoog dan op het origineel. Ook zijn alle vormen van koketterie weggelaten. Zo verdwenen de oorbellen en werd de décolleté verhoogd.

Literatuur: Geraadpleegd op 18 april 2012, <http://en.rodovid.org/wk/Person:608698>; Bob Daems en Baudouin d'Ursel, *Tussen Salon en Strijdtoneel. De militaire carrières van de hertogen van Ursel (1665-1804)*, Kasteel d'Ursel. Historische publicaties 2 (Antwerpen: Provinciebestuur Antwerpen, 2005); Joke Bungeneers en Koen De Vlioger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 63-69.

29a. Anoniem, *Portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832)*, olieverf op doek, 61,5 x 51cm (ovale vorm). Hingene, Kasteel d'Ursel.

68. *Portret van een onbekende man met bolhoed*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.

Portret van een onbekende man met bolhoed

Technische gegevens:

Signatuur en datering: niet gesigneerd of gedateerd

Materiaal: olieverf op doek

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een oudere man met korte, grijze baard zit voor de poseersessie. Met zijn donkere ogen kijkt hij de toeschouwer aan. Zijn armen zijn over elkaar gekruist en hij draagt nog zijn zwarte overjas en bolhoed. De kraag en mouwuiteinden van zijn witte hemd zijn net te zien. De achtergrond is een bruin vlak.

Tot nu is de man nog niet bij naam bekend.

Literatuur: /

B.2 Pasteltekeningen

1. *Portret van Pauline, gravin d'Ursel (1875-1934)*, pastel op papier, 480 x 380mm (ovale vorm), 1902. Wallonië, privéverzameling.

Portret van Pauline, gravin d'Ursel (1875-1934)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: niet gesigneerd of gedateerd

Materiaal: pastel op papier

Afmetingen: 480 x 380mm (ronde vorm)

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: Hôtel d'Ursel in Brussel (zie 1a)

Materiële staat: scheur aan rechterzijde

Beschrijving: Een jonge vrouw met opgestoken blond haar wordt tot de schouder afgebeeld. Ze kijkt met haar blauwe ogen de toeschouwer aan. Haar witte jurk met vierkanten decolleté past bij de zachte, lichte kleuren van de achtergrond. De achtergrond is opgebouwd uit blauwe en roze pasteltinten.

Dit is een tweede portret van Pauline d'Ursel (zie *B.1 Olieverfschilderijen* 10), die op 17 februari 1880 werd geboren. In tegenstelling tot het eerste is ze hier op volwassen leeftijd afgebeeld en in haar dagelijkse kledij. Een jaar na het maken van dit portret treedt ze in bij de franciscanessen-missionarissen van Maria. Hier krijgt ze op 10 november 1903 de naam Mère Maria Magdalena.²⁵¹ Het brengt haar naar Lugano in Italië, Parijs, waar ze de congregatie leidt, Constantinopel en Casablanca. In Constantinopel verzorgt ze de gewonden van de Balkanoorlog.²⁵² Nauwelijks bijgekomen van deze oorlog, zet ze zich opnieuw in voor de gewonden van de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de winter van 1915 sterft ze van uitputting in Marokko. Pauline d'Ursel werd vijfendertig.

²⁵¹ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, [fragment 45](#), Brussel, 31 oktober 1903: Joseph d'Ursel vraagt aan zijn moeder of het voor haar mogelijk is om de kloosterintrede van Pauline bij te wonen. *Je t'écris un mot à la hâte entre le ministère et le départ de mon train. Van der Elst à qui je posais la question de savoir si tu ne pourrais pas nous faire le grand plaisir d'assister à la prise d'habit de Pauline fixée au 10 novembre m'a répondu que la pénurie de personnel était telle en ce moment et les projets de voyage à Bruxelles du Bon Greindl si prochains que la chose lui paraissait impossible.[...] Joseph d'Ursel en Antonine De Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903", 1901-1903, familiearchief d'Ursel.*

²⁵² Tijdens de Balkanoorlog, die zich afspeelde tussen 1912 en 1913, verloor het Turkse Rijk het grootste deel van haar Europese gebied, omdat de christelijke Balkanstaten zich wouden uitbreiden. Locher, "Balkanoorlog 1912-1913", 114-115.

1a. Anoniem, *Intérieur Hôtel d'Ursel*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, 1912. Wallonië, privéverzameling.

Literatuur: Joseph d'Ursel en Antonine de Mun, "Correspondentie Joseph d'Ursel 1901-1903", 1901-1903, familiearchief d'Ursel; Raoul du Sart de Bouland, *Le duc d'Ursel 1848-1903* (Doornik/Parijs: Etablissements Casterman S.A. éditeurs, 1904, 71; Locher, "Balkanoorlog 1912-1913", 114-115; Reginald Dumont de Chassart, geraadpleegd op 24 juli 2010, <http://gw1.geneanet.org/index/php3?b=gounou&lang=nl;p=joseph;n=d+ursel>.

2. *Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d'Ursel (1900-1974), pastel op papier, 590 x 460mm, 1906. Brussel, privéverzameling.*

Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d'Ursel (1900-1974)

Technische gegevens:

Signatuur en datering: gesigneerd en gedateerd. Rechtsonder Mun Ursel/1906

Materiaal: pastel op papier

Afmetingen: 590 x 460mm

Verblijfplaats: Brussel, privéverzameling

Originele locatie: /

Materiële staat: goed

Beschrijving: Een jongen met donkere ogen en donker haar kijkt de toeschouwer aan. Hij draagt een wit hemd met een witte plooikraag. Daarover heeft hij een blauw jasje met blauwe, ronde knopen aangetrokken. De achtergrond is opgebouwd uit groentinten.

Henri d'Ursel, de oudste zoon van Robert en Sabine d'Ursel, was de kleinzoon van Antonine de Mun. Ze staan samen op de foto (zie 2a). Na de dood van zijn vader in 1955 zou hij zijn vader opvolgen als achtste hertog. Zijn grootmoeder koesterde grootse plannen voor hem, onder meer een geschikte huwelijkspartner. Die leek te zijn gevonden in Antoinette de la Trémouille, met wie hij trouwde in 1923 en drie kinderen mee kreeg. Het huwelijk was niet gelukkig en ze scheidden van elkaar in 1929. Erna trouwde Henri met Madeleine André. Ze krijgen samen drie kinderen. Lang zou hen het geluk niet zijn gegund, want ze overleed in een auto-ongeluk in 1956. Zelf stierf de hertog in 1974, kort nadat hij het kasteel d'Ursel in Hingene had verkocht.

Opmerkelijk aan dit pastelportret is dat de houding en de witte kraag van Henri eerder waren gebruikt voor een portret van een onbekende jongen met gele jas. Op zijn beurt was dit portret een kopie van een schilderij, dat ophing in Lumigny. (zie *B.1 Olieverfschilderijen 7*).

Literatuur: Hedwige d' Ursel, *Ombre portée* (Genève: Perret-Gentil, 1976; Henri d'Ursel, "Memoires van Henri, achtste hertog d'Ursel", 1950, familiearchief d'Ursel; André Decloitre, "Henri d'Ursel (1900-1974)", Joke Bungeneers en Koen De Vlieger-De Wilde, *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners* (Leuven: Davidsfonds, 2012), 125-128; geraadpleegd op 6 april 2012,

<http://gw1.geneanet.org/genroy?lang=en;p=henri;n=d+ursel;oc=2>

2a. Anoniem, *Henri, achtste hertog d'Ursel, en zijn grootmoeder Antonine de Mun, hertogin d'Ursel*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1905. Niet gelokaliseerd.

3. *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais, pastel op papier, afmetingen onbekend, 1899-1911. Wallonië, privéverzameling.*

Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais

Technische gegevens:

Signatuur en datering: gesigneerd en gedateerd. Rechtsonder Mun duchesse/ d'Ursel/ d'après Drouais.../1911

Materiaal: pastel op papier

Afmetingen: onbekend

Verblijfplaats: Wallonië, privéverzameling

Originele locatie: Hôtel d'Ursel (zie 3a)

Materiële staat: goed

Beschrijving: Het ovalen portret toont een jong kind, dat losjes een wit hemd draagt. Het valt open en toont een blote linkerschouder. Op het hoofd draagt het kind een strooihoed en een bloem. In de handen houdt het een doek gevuld met rijpe druiventrossen vast.

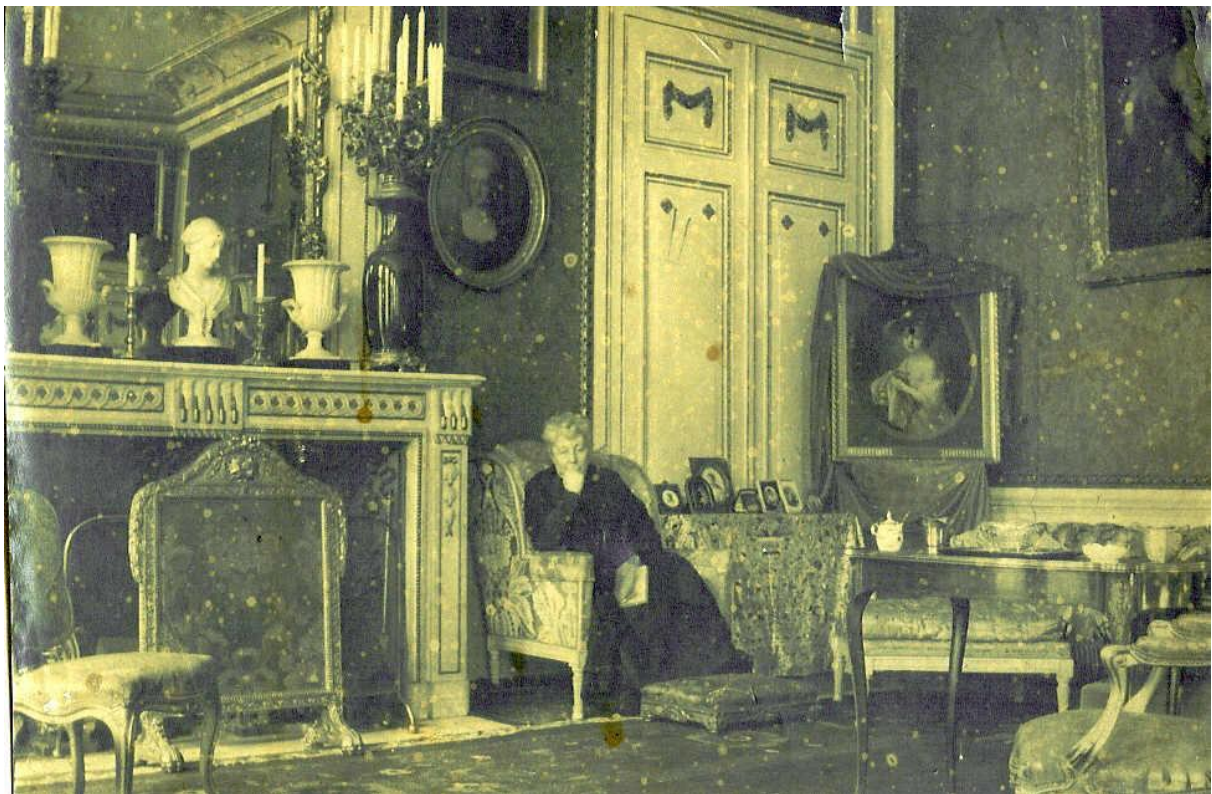
Het kind is Elisabeth Charlotte Helvetius en is geboren in 1752. Haar ouders zijn Claude Adrien Helvetius de Reymalard (1715-1771) en Anne Catherine de Ligneville (1722-1800). In 1772 trouwt ze met Alexandre François de Mun (1732-1816) en krijgen onder meer een zoon, Claude Adrien (1773-1843), markies de Mun. Hij zal trouwen met Emilie d'Ursel (1782-1849). Elisabeth Charlotte Helvetius is de overgrootmoeder van Antonine, maar ze hebben elkaar nooit gekend in levenden lijve. Op 6 april 1799 overleed Elisabeth Charlotte. Ze werd 46 jaar.

Antonine start een eerste kopie van het portret in olieverf in 1889 (zie *B1. Olieverfschilderijen* 11). Ze verblijft op dat moment samen met haar gezin een tijdlang op het ouderlijk domein in Lumigny. Op 8 december 1889 schrijft Joseph naar zijn moeder: “De verdeling van de dag is vrij eenvoudig, de ochtend wordt besteed aan de kinderen. De namiddag aan schilderen in gemeenschap als de dag het toelaat en van 4 tot 7u kan ieder op zijn eigen kamer lezen. Antonine zal een erg mooie kopie van een portret van Mevr. de Mun, geboren Helvetius als kind door Drouais meenemen.”²⁵³ Enkele decennia later maakte ze deze tweede kopie in

²⁵³ 7.5 Brief- en dagboekfragmenten, fragment 43, Lumigny, 8 december 1889: Joseph d'Ursel schrijft aan zijn moeder over zijn verblijf op het domein van zijn schoonouders. [...] *La distribution de la journée est bien simple; la matinée est consacrée aux enfants. L'après midi à la peinture en commun tant que le jour le permet et*

pastel. Het origineel is gemaakt door een schilder, die werkte in navolging van Franse portretschilder François-Hubert Drouais (1725-1775) (zie 3a). Nadat het origineel lange tijd in het bezit bleef van de familie de Mun, werd het verkocht. De laatste keer veranderde het doek als lot 422 van eigenaar op 25 april 2006 tijdens de veiling “W06171” Old Masters paintings van Sotheby’s Londen.

Literatuur: Joseph d’Ursel en Antonine de Mun, “Correspondentie Joseph d’Ursel 1885-1893”, 1885-1893, familiearchief d’Ursel; geraadpleegd op 8 april 2012, <http://www.artvalue.com/auctionresult.htm>; Geraadpleegd op 18 april 2012, <http://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/I1073885796.php>

3a. Anoniem, *Antonine De Mun in één van de Salons in het Hôtel d’Ursel*, zwart-witfoto, afmetingen onbekend, ca. 1910. Niet gelokaliseerd.

à la lecture chacun chez soi de 4 à 7. Antonine rapportera une très jolie copie d'un portrait de Mme de Mun née Helvetius enfant, par Drouais. [...] Joseph d’Ursel en Antonine de Mun, “Correspondentie Joseph d’Ursel 1885-1893”, 1885-1893, familiearchief d’Ursel.

3b. Navolger van François-Hubert Drouais, *Portret van gravin de Mun, geboren Helvetius enfant*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1727-1755. Niet gelokaliseerd.

C. Lijst oeuvre

C.1 Olieverfschilderijen en het kamerscherm

1. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, 60 x 51cm (ovale vorm), 1867. Hingene, Kasteel d'Ursel. (foto atelier Cuche-Bonneviot)
2. *Portret van Alix de Mun, gravin d'Harcourt (1851-1921)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Niet gelokaliseerd. (anoniem)
3. *Portret van abbé Bernard de Mun (1854-1921)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ca. 1870. Brussel, privéverzameling. (anoniem)
4. *Portret van een onbekende vrouw met paarse bloemen in het haar*, olieverf op doek, 24,5 x 20cm (ovale vorm), 1874. Hingene, De Notelaer – toeristisch recreatief onthaalcentrum van de Schelde.
5. *Portret van Léo(n-Léopold), graaf d'Ursel (1867-1934)*, olieverf op doek, 170 x 100cm, 1874-1875. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)
6. *Portret van Marie de Mun, gravin de Francqueville (1856-1918) aan de piano*, olieverf op doek, 62 x 82cm, 1875. Brussel, privéverzameling.
7. *Kopie van een portret van een onbekende jongen met gele jas*, olieverf op doek, 53 x 44cm (ovale vorm), 1877. Wallonië, privéverzameling.
8. *Portret van Robert, hertog d'Ursel (1873-1955) in 18de-eeuws kostuum*, olieverf op doek, 54 x 44cm, 1878. Brussel, privéverzameling.
9. *Drie portretjes van bedienden, v.l.n.r. Louis Bonner, bewaker, Désiré Launage, koetsier en Auguste Delam..re, kok*, olieverf op doek, 23,5 x 20cm (elk van de portretten gemonteerd tot één geheel), 1881-1882. Hingene, Kasteel d'Ursel.
10. *Portret van Pauline, gravin d'Ursel en infante (1880-1915)*, olieverf op doek, 59 x 50cm, 1885. Hingene, Kasteel d'Ursel.
11. *Kopie van een portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind naar een volgeling van Drouais*, olieverf op doek, 80 x 67cm, 1889. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)
12. *Portret van Claire de Beughem, barones Snoy et d'Oppuers (1879-1946)*, olieverf op doek, 26 x 21cm, 1894. Wallonië, privéverzameling. (eigen foto)
13. *Portret van Isabelle de Clermont-Tonnerre, gravin d'Ursel (1849-1921) als ordetichtster van Les Orantes de l'Assomption*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1895. Niet gelokaliseerd. (anoniem)

14. Henriette d'Ursel, *Christuskind*, olieverf op doek, 89 x 129cm, 1895. Hingene, Kasteel d'Ursel.
15. *Portret van docteur Martiny, médecin-homéopathe de la famille (?-?)*, olieverf op doek, diameter 21cm (ronde vorm), 1897. Hingene, Kasteel d'Ursel.
16. *Portret van Hippolyte, graaf d'Ursel in jachttenue (1850-1937)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1897. Niet gelokaliseerd. (anoniem)
17. *Portret van Wolfgang, graaf d'Ursel (1882-1914) al tekenend*, olieverf op doek, afmetingen onbekend (ovale vorm), 1898. Wallonië, privéverzameling.
18. *Portret van een onbekende jonge vrouw*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1898. Niet gelokaliseerd. (anoniem)
19. *Copie d'après Chaplin/ Portret van Nicole d'Audiffret-Paquier, gravin de Néverlée (1858-1937)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1907. Wallonië, privéverzameling.
20. *Kopie van een portret van Émilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849) als kind*, olieverf op doek, 51 x 41cm (ovale vorm), 1910. Brussel, privéverzameling. (eigen foto)
21. Henriette gravin d'Ursel, Joseph zesde hertog d'Ursel, Antoine Bourlard, Cécile Douard, *Kamerscherf met de familiale eigendommen*, olieverf op goudleer en hout, 7 panelen van elk 177 x 49cm, 1885-1911. Hingene, Kasteel d'Ursel.
22. *Kopie van een portret van een onbekend dromend meisje*, olieverf op doek, 53 x 40cm (ovale vorm), 1913. Wallonië, privéverzameling.
23. *Portret van een onbekende man met een pince-nez*, olieverf op doek, 23 x 20cm, 1920. Hingene, Kasteel d'Ursel. (anoniem)
24. *Kopie van een portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898)*, olieverf op doek, 36 x 30cm, 1920. Brussel, privéverzameling.
25. *Portret van Rafaël Spiessens (1916-2001)*, olieverf op doek, 27,5 x 27cm, 1922. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)
26. *Portret van Isidore Knapen, koetsier/chauffeur in Hingene (1869-1946)*, olieverf op doek, 22 x 18cm, 1922. Hingene, Kasteel d'Ursel.
27. *Portret van soeur Agnes Sérexhe (1848-1932)*, olieverf op doek, 23,7 x 18,8cm, 1926. Vlaanderen, privéverzameling. (eigen foto)
28. *Portret van Victoire de Navailles, hertogin d'Aiguillon en later gravin de Girardin (1771-1818), kopie naar Gérard*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1927. Wallonië, privéverzameling.

29. *Kopie van een portret van Flore d'Arenberg, hertogin d'Ursel (1752-1832)*, olieverf op doek, 59 x 50cm (ovale vorm), ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.
30. *Portret van een onbekende man met bolhoed*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, ongedateerd. Wallonië, privéverzameling.

C.2 Niet gelokaliseerde olieverfschilderijen

1. *Portret van Carola prinses van Saksen (?-?)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, voor 1881. Niet gelokaliseerd.
2. *Portret van prinses Henriëtte van België (1870-1948)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1893. Niet gelokaliseerd.
3. *Portret van prinses Joséphine van België (1872-1958)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1894. Niet gelokaliseerd.
4. *Maria von Hohenzollern, gravin van Vlaanderen (1845-1912)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1897. Niet gelokaliseerd.
5. *Portret van Henriette d'Ursel, gravin de Boissieu (1875-1934)*, olieverf op doek, afmetingen onbekend, 1894. Niet gelokaliseerd.

C.3 Aquarellen, pasteltekeningen en tekeningen

C.3.1 Losse tekeningen

1. *Portret van de dode prins Pierre de Berghes (1846-1870)*, potlood op papier, afmetingen onbekend, oktober 1870. Niet gelokaliseerd.
2. *Tekening naar antiek standbeeld*, potlood op papier, afmetingen onbekend, 12 januari 1871. Niet gelokaliseerd.
3. *La Vierge aux poissons (Portret van het kamermeisje Irénée, die een haring eet)*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, maart 1871. Niet gelokaliseerd.
4. *Portret van gravin Carola d'Ursel (1860-1874)*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, 1871. Niet gelokaliseerd.
5. *Reidans door kinderen*, potlood en inkt op papier, 130 x 187mm, 1876. Hingene, Kasteel d'Ursel.
6. *Dein Reich komme.*, potlood en inkt op papier, 190 x 155mm, juli 1876. Hingene, Kasteel d'Ursel.
7. *Sontagsmorgen*, potlood en inkt op papier, 150 x 195mm, 22 september 1876. Hingene, Kasteel d'Ursel.
8. *Kopies van de portretten van Alix de Mun, gravin de Mont-Real (1807-1832) en Antonine de Mun, gravin de Biron (1809-1837) als kinderen*, potlood op papier, 170 x 130mm (apart, ovale vorm), januari 1877. Wallonië, privéverzameling.

9. *Kopie van portret van Adrien, markies de Mun, als kind (1817-1898)*, potlood op papier, diameter 165mm (ronde vorm), januari 1877. Wallonië, privéverzameling.
10. *Kopie van portret van Emilie d'Ursel, markiezin de Mun (1782-1849)*, potlood op papier, 220 x 160mm (ovale vorm), 1877. Wallonië, privéverzameling.
11. *Kopie van Adrien, markies de Mun (1817-1898) als jongeman*, potlood op papier, 145 x 120mm, 1877. Wallonië, privéverzameling.
12. *Kopies van de portretten van graaf de Mont-Real (?-1843) en graaf de Biron (1802-1883)*, potlood op papier, 140 x 110mm (apart), 1877. Wallonië, privéverzameling.
13. *Portret van Adrien, markies de Mun (1817-1898) in Lumigny*, potlood en aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, 1890. Brussel, privéverzameling.
14. *Alexandre François Comte de Mun en Suisse pendant l'émigration 1790, copié à Lumigny*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, 1890. Brussel, privéverzameling.
15. *Portret van Caroline d'Ursel, markiezin de Virieu (1874-1933)*, aquarelverf op papier, afmetingen onbekend, 1894. Frankrijk, privéverzameling.
16. *Portret van Ernest Blanc-Garin (1843-1916)*, pastel op papier, 460 x 600mm, 1900. Niet gelokaliseerd.
17. *Portret van Pauline, gravin d'Ursel (1875-1934)*, pastel op papier, afmetingen onbekend (ovale vorm), 1902. Wallonië, privéverzameling.
18. *Portret van kleinzoon Henri, achtste hertog d'Ursel (1900-1974)*, pastel op papier, 590 x 460mm, 1906. Brussel, privéverzameling.
19. *Portret van Elisabeth Charlotte Helvetius, gravin de Mun (1752-1799) als kind, naar een volgeling van Drouais*, pastel op papier, afmetingen onbekend, 1899-1911. Wallonië, privéverzameling.

C.3.2 Albums 1873-1913

1. "Le petit Robert se réveille, Lumigny, novembre 1873" en "Toilette de Robert; il ne veut pas donner son éponge à sa nourrice, Lumigny, novembre 1873," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, november 1873. Brussel, privéverzameling, 1 r.
2. "Premiers pas de Baby dans la galerie de Lumigny" en "Baby s'enhardit et fait le tour du pouf, Lumigny, 1873," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1873. Brussel, privéverzameling, 2r.
3. "Baby veut manger tout seul, Lumigny, 1873," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1873. Brussel, privéverzameling, 3r.

4. “La petite cousine Marie Eugénie lui fait faire dodo de gré ou de force, Lumigny 1873” en “Baby s’étend par terre pour faire semblant de faire dodo,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1873. Brussel, privéverzameling, 4r.
5. “Baby aime beaucoup la chambre de sa maman, Lumigny” en “Il s’assoit comme une grande personne, Lumigny,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1873. Brussel, privéverzameling, 5r.
6. “Robert est tres content au salon, Lumigny, 1873” en “Il joue avec les casseroles que lui a donnés sa gd maman, Lumigny,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1873. Brussel, privéverzameling, 6r.
7. “Baby va montrer son beau chapeau à sa gd maman, Lumigny, 1873” en “Baby fait sa prière chez les tantes, Lumigny, 1873,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1873. Brussel, privéverzameling, 7r.
8. “Baby dénote déjà par un intérêt marqué les dispositions pour le dessin, Lumigny” en “Baby est furieux contre sa tante Isabelle qui lui a ôté son soulier, Bruxelles,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny/Brussel, 1873/1874. Brussel, privéverzameling, 8r.
9. “Baby joue avec sa tante Margot, Bruxelles, 1874” en “Baby colle son oreille sur la boîte à musique que son grand papa a fait marcher pour lui, Bruxelles, 1874,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Brussel, 1874. Brussel, privéverzameling, 9r.
10. “Baby danse même sans musique, Bruxelles, 1874” en “Baby va aller comme papa au ministère: il a déjà mis le chapeau de son papa, Bruxelles, 1874,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Brussel, 1874. Brussel, privéverzameling, 10r.
11. “Oh! pauvre baby a perdu sa balle, Bruxelles, 1874” en “Baby s’est acheté un beau ballon, Bruxelles, 1874,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Brussel 1874. Brussel, privéverzameling, 11r.
12. “Il fait le cocher et Baby le cheval, Bruxelles ” en “Baby trouve que les fleurs sentent bon, Bruxelles,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Brussel, ca. 1874. Brussel, privéverzameling, 12r.
13. “Baby fait coucou. Bruxelles” en “Baby offre à sa maman deux bouquets un pour elle et un pour son papa, Bruxelles,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Brussel, 1874. Brussel, privéverzameling, 13r.

14. “Baby trouve le portrait de son grand papa très ressemblant, Bruxelles” en “Baby va montrer le bel œuf de Pâques que sa grand maman lui a envoyé par le chemin de fer, Bruxelles,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Brussel, 1874. Brussel, privéverzameling, 14r.
15. “Entrée au salon de Robert et de ses deux cousines, Lumigny, 1875” en “Robert fait la petite sauterelle pour amuser sa maman, Hingene, 1875,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny/Hingene, 1875. Brussel, privéverzameling, 15r.
16. “Baby à l’affect. Il compte sur un sanglier” en “Robert pêche à la ligne sur le parquet de sa chambre, Hingene,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Hingene, 1875. Brussel, privéverzameling, 16r.
17. “Les beaux messieurs font comme ça, Hingene, 1875” en “Baby se couvre beaucoup pour traverser les corridors pendant la neige, Lumigny, 1875,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Hingene/Lumigny, 1875. Brussel, privéverzameling, 17r.
18. “Tante Mano fait jeune mère avec son neveu et sa nièce. Robert & Slany, Lumigny, 1875” en “Robert enfile des perles pour faire un collier à sa maman, Lumigny, 1875,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1875. Brussel, privéverzameling, 18r.
19. “Mon Dieu bénissez papa... maman... et Madame Crabbe aussi: ... qui m’a fait une belle robe, Lumigny, 1875” en “Regardez comme je suis beau, je suis t’ un turc! Lumigny, 1875,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1875. Brussel, privéverzameling, 19r.
20. “Je suis maman dans son fauteuil, Lumigny” en “tout à fait trois ans, Lumigny,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1876. Brussel, privéverzameling, 20r.
21. “Je suis triste parce que je n’ai rien eu pour le jour de l’an, Lumigny, 1876” en “Robert s’intéresse beaucoup à l’histoire du méchant petit Paul, Lumigny, 1876,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1876. Brussel, privéverzameling, 21r.
22. “J’ai tué un grand perdreau, Lumigny, 1876” en “Robert fait le coquet, Lumigny, 1876,” potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1876. Brussel, privéverzameling, 22r.

23. "Paris 1876" en "Lecture," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Paris, 1876. Brussel, privéverzameling, 23r.
24. "Bob et Slany à Lumigny, Juin, 1877" en "Ostende, aout 1878," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny/Oostende, 1877/1878. Brussel, privéverzameling, 24r.
25. "[tekst niet meer leesbaar]," potlood en inkt op papier, afmetingen, *Schetsboek 1873-1880*, Oostende/Hingene, 1878. Brussel, privéverzameling, 25r.
26. "Je crois que ça mord, Hingene, 1878" en "Chasse au forêt à Lumigny, novembre, 1878," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Hingene/Lumigny, 1878. Brussel, privéverzameling, 26r.
27. "La défilé des petits-enfants de grand papa: Adrien, Bertrand, Marie-Eugénie, Alexandrine, Robert, Henri, Slanie, Henriette, Isabelle et Marguerite-Marie, Lumigny, novembre 1878," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Lumigny, 1878. Brussel, privéverzameling, 27r.
28. "Bob fait connaissance avec sa petite soeur Pauline, Bruxelles, février 1880" en "Bob voudrait bien que les coucous de Lumigny se laissent tenter par ses fraises, Lumigny, juin 1880," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Brussel/Lumigny, 1880. Brussel, privéverzameling, 28r.
29. "Bob gravit avec bonheur les pics de Durbuy, juillet 1880" en "Les plaisirs du jardin de Durbuy, juillet 1880," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Durbuy, 1880. Brussel, privéverzameling, 29r.
30. "Bob et Riri vont faire danser les marionettes à Durbuy, juillet 1880" en "Joâ Schönburg et Bob sur la balançoire à Hingene, aout 1880," potlood en inkt op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, Durbuy/Hingene, 1880. Brussel, privéverzameling, 30r.
1. "Omschrijving: 3 mensen in een bootje," potlood op papier, 145 x 240mm, *Schetsboek 1873-1880*, onbekend, ca. 1880. Brussel, privéverzameling, 31r.
2. "Bruxelles, janvier 1881" en "Pauline, Bruxelles, 1881," potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Brussel, 1881. Brussel, privéverzameling, 1r.
3. "Concert donné par la boîte à musique à Bob, Riri et Pauline au fumoir, avril Bruxelles 1881" en "Pauline à Lumigny juin 1881," potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Brussel/Lumigny, 1881. Brussel, privéverzameling, 2r.
4. "Balcon de ma chambre à Lumigny à 7 heures ½ du matin, premier repas de la marmaille. Juin 1881" en "Bob apprivoisant les faisandeaux de la faisanderie du parc à

- Lumigny. Juillet 1881,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1881. Brussel, privéverzameling, 3r.
5. “Les deux soeurs Lumigny juillet 1881” en “Quatre petits maladroits essayant de plumer un poulet. Bob, Slanie, Riri, Bébelle Grosbois aout 1881,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, Grosbois, 1881. Brussel, privéverzameling, 4r.
 6. “Descente de la gamine par la neige la plus épaisse. Bob se révitaille de lait chaud à Schwarenbach 1er septembre 1881” en “Montée à Einsiedeln. “Papa j’ai déjà compté quinze torrents, 4 septembre 1881,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Schwarenbach/Einsiedeln, 1881. Brussel, privéverzameling, 5r.
 7. “La récolte des châtaignes sur la pelouse de Lumigny octobre 1881,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1881. Brussel, privéverzameling, 6r.
 8. “Oncle Bernard, racontez nous une belle histoire de chasse ou de voyage! Bob, Slany, Riri, Bébelle, Octobre 1881, Lumigny,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1881. Brussel, privéverzameling, 7r.
 9. “ «Slanie, si tu veux bien demain faire le cerf de la chasse à courre je t’aimerai plus que toutes les autres!» Bob et Slanie novembre 1881 Lumigny” en “Pauline gronde sa grande soeur: «Ah, didi!»,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1881. Brussel, privéverzameling, 8r.
 10. “Riri le jour des Its Innocents Bruxelles 1881” en “Pauline commençant sa carrière d’engraissement Bruxelles 1882,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Brussel, 1881/1882. Brussel, privéverzameling, 9r.
 11. “Bob et Jo de Croÿ préparant une partie de pêche. Hingene septembre 1882” en “Riri: C’est mon petit frère! Bob: Non, toi tu as Pauline, moi il me fallait bien un garçon compagnon, n’est ce pas petit Wolf? Jour de naissance de Wolfgang 8 septembre à 7 heures du matin Hingene 1882,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1882. Brussel, privéverzameling, 10r.
 12. “Pauline et sa jatte de lait Lumigny Décembre 1882” en “Bob et Riri jouant à la poupée avec Pauline Lumigny 1882 Décembre,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1882. Brussel, privéverzameling, 11r.
 13. “Suite du défilé des petits enfants de grand-papa. Joseph, Pauline, Fernand, Jeanne, Robert, Joseph, Wolfgang, Lumigny janvier 1883,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1883. Brussel, privéverzameling, 12r.

14. “Marie Eugénie faisant jeune mère avec petit Wolf Lumigny 1883” en “Slany et Bob jouant la comédie. «La charité Mesdames du pauvre malheureux Deuxliard mes bonnes dames. Et vous serez heureux!» Lumigny 1883,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1883. Brussel, privéverzameling, 13r.
15. “Bob et Riri acteurs tragiques. Ton impudence, téméraire vieillard aura sa récompense! (de Cid) 1883 Lumigny janvier” en “Je ne puis déguiser que j’ai peine à vous suivre dans l’horreur des tourments je crains de succomber (Polyeucte),” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny, 1883. Brussel, 14r.
16. “Wolfy à 5 mois au fumoir février 1883, Bruxelles” en “Joseph Robert d’Harcourt, Pauline et Wolfgang d’Ursel partant pour le bois de la Cambre avril 1883,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Brussel, 1883. Brussel, privéverzameling, 15r.
17. “Robert et Wolfgang. Jean qui rit Bruxelles février 1883” en “Henriette et Pauline. Jean qui pleure, Bruxelles février 1883,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Brussel, 1883. Brussel, privéverzameling, 16r.
18. “Pauline et Wolfgang en promenade autour de l’étang, trainés par la nourrice. Hingene 1883” en “Wolfy aide sa nourrice à faire la chambre Hingene 1883,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1883. Brussel, privéverzameling, 17r.
19. “Carey tu trouves cela fatigant de monter l’escalier qu’est ce que tu dirais si tu avais mon âge? Robert et Caroline. Hingene 1883 juillet” en “Passe-temps de madame Chapoteau nourrice de Wolfgang Durbuy 1883,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene/Durbuy, 1883. Brussel, privéverzameling, 18r.
20. “promenade à la Roche au Diable Durbuy 1883” en “Bob, Riri, Pauline et Jaja. Durbuy 1883,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Durbuy, 1883. Brussel, privéverzameling, 19r.
21. “Baby cause avec Monsieur de Bismarck Durbuy septembre 1883” en “Pauline promène son frère dans le panier à papiers au fumoir Bruxelles 1884,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Durbuy/Brussel, 1883/1884. Brussel, privéverzameling, 20r.
22. “Baby se repose pendant la chaleur Paris Juin 1884” en “Baby joue avec son ombre Bruxelles 1884,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Parijs/Brussel, 1884. Brussel, privéverzameling, 21r.

23. “exercices exécutés par les jeunes d’Ursel Hingene aout 1884,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1884. Brussel, privéverzameling, 22r.
24. “Bob en vacances à Lumigny. Il tue 30 oiseaux en 3 jours à coups de fronde aout 1884” en “foire de Durbuy. Baby se confectionne un attelage d’un nouveau genre. Septembre 1884,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Lumigny/Durbuy, 1884. Brussel, privéverzameling, 23r.
25. “Mlle Pauline et M^f Baby font leur toilette chez leur maman. Durbuy septembre 1884” en “Petit séjour à Durbuy. Riri, Pauline, baby. Ah! Voilà maman qui revient du château! Octobre 1884,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Durbuy, 1884. Brussel, privéverzameling, 24r.
26. ““Jaja! Baby pêcher dans les eau?” Quel sale petit baby! On l’a habillé et frisé et il n’a qu’un plaisir... pêcher dans le seau! Durbuy octobre 1884” en “Pauline et baby viennent en chemise achever leur petit déjeuner sur le lit de leur maman qui a la migraine. Octobre 1884 Durbuy,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Durbuy, 1884. Brussel, privéverzameling, 25r.
27. “baby apporte son bouquet au bon Dieu. Durbuy octobre 1884” en “Divertissement de Cauterets Riri attend sa douche juillet 1885,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Durbuy, 1884/1885. Brussel, privéverzameling, 26r.
28. “La cueillette des oeilletts de montagne à Cauterets aout 1885” en “Salon de Bourbon aout 1885 Riri raconte son voyage à Cauterets et à Lourdes à ses cousins de Franqueville,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Cauterets, 1885. Brussel, privéverzameling, 27r.
29. “Monsieur Wolfgang a emprunté le lorgnon de son papa p_r y voir plus clair octobre 1885, Hingene” en “au loup! Au loup! Octobre 1885,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1885. Brussel, privéverzameling, 28r.
30. “le monte-plat à Mons. Heure préférée de Pauline et Wolfgang 7 heurs du soir mars 1886 Mons” en “Wolfy, si nous jouiions al’ borinage? –Ah oui! Voilà tous les maisons qui brûlent! J’ai le bras tout brûlé!... mars 1886,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Mons, 1886. Brussel, privéverzameling, 29r.
31. “Mons 1886 Les joies de la famille. Trois cochons d’Inde au mois de Mars; quinze en octobre!” en “Tu sais, Puss que cette petitie chèvre blanche est pour nous et arrive aujourd’hui du pays de maman? Mons Décembre 1887,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Mons, 1886/1887. Brussel, privéverzameling, 30r.

32. “Tu vois, Pauline, que j’ai pensé aussi aux tourterelles je leur ai apporté mon dessert. C’est mieux que tes graines! Mons janvier 1888” en “Wolfy voit les châteaux de cartes s’écrouler les uns sur les autres! Pauvre Wolfy! Mons 1888,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Mons, 1888. Brussel, privéverzameling, 31r.
33. “La moisson de jacinthes au bois d’Havre mai 1887” en “Bob, il ne faut pas ruer, tu sais, comme l’autre jour! Fais le bon petit cheval. Mons avril 1888,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Mons, 1887. Brussel, privéverzameling, 32r.
34. “Bonne Maman donnant la becquée à ses petits enfants Pauline Wolfy et Antoine. Aout 1888 Hingene” en “Wolfy aime beaucoup Töpffer aussi comme Monsieur Jabot se remet-il en position Hingene aout 1888,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1888. Brussel, privéverzameling, 33r.
35. “Pauline Wolfy et Antoine sont initiés de bonne heure aux finesses de Monsieur Jabot et s’en nourrissent avec délices Hingene aout 1888” en “-Riri, Riri regarde, je mords! Ça doit être un brochet. – Ne lire pas encore, patience laisse le bouchon aller au fond. Hingene aout 1888,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1888. Brussel, privéverzameling, 34r.
36. “Pêche aux Wieles avec g^d papa et les garçons en vacances. Septembre 1888,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1888. Brussel, privéverzameling, 35r.
37. “Riri et Wolfy à Ostende; pêche à l’estacade sardines, plies, crabes, crevettes et cabillots! Une vraie pêche miraculeuse Ostende aout 1888” en “Petit déjeuner de Pauline et de Wolfy. «Tout le monde vide leurs peaux dans ma tasse!» crie Pauline triomphalement,” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Oostende, 1888. Brussel, privéverzameling, 36r.
38. “Robert Henriette Pauline Wolfgang d’Ursel, Caroline d’Ursel, Joa Schönburg, Joseph de Croÿ François Antoine Sophie de Bourbon Busset dégustant un excellent saucison à l’ail Hingene vacances de 1888” potlood en inkt op papier, 160 x 250mm, *Schetsboek 1881-1888*, Hingene, 1888. Brussel, privéverzameling, 37r.
39. “Maman, vous devez être bien contente quand je travaille mal parce que vous n’êtes pas obligée de me payer le Samedi! Wolfy Mons 1888” en “Robert d’Harcourt dit Cock Robbie fait faire la brouette à son cousin Wolfgang. Lumigny novembre 1888,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Mons/Lumigny, 1888. Brussel, privéverzameling, 1r.

40. "Douze cousines germains partant pour le parc après déjeuner Henriette, Pauline, Wolfgang d'Ursel, Slany, Isabelle, Joseph Robert d'Harcourt, Jeanne, Joseph, Louise, Bernard Elisabeth de Francqueville. Lumigny 1888 novembre 1888," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Lumigny, 1888. Brussel, privéverzameling, 2r.
41. "Tante Pauline Craven raconte à Riri, Slany et Isabelle la fuite à Varennes et les épisodes de la Révolution qu'elle a entendu raconter à la Duchesse de Tourzel sa tante. Lumigny novembre 1888," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Lumigny, 1888. Brussel, privéverzameling, 3r.
42. "Wolfy costumé en mineur Mons 1888 novembre" en "Dernier goûter au Mont Pausel délice des enfants Mons avril 1889," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Mons, 1888/1889. Brussel, privéverzameling, 4r.
43. "Mons avril 1889 Pauline: "Quel dommage de quitter ce joli beffroi!" Wolfy: "Quel dommage!"," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Mons, 1889. Brussel, privéverzameling, 5r.
44. "Dernières récréations des enfants en jardin de Mons Room! Avril 1889," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Mons, 1889. Brussel, privéverzameling, 6r.
45. "Deux petits chevreaux de plus! Wolfy choisit le sien en le confiera à Mme de Bousies, Mons avril 1889" en "Jardin de Mons et ses plaisirs, cochons, lapins jardinage Mons avril 1889," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Mons, 1889. Brussel, privéverzameling, 7r.
46. "Ferdy Wolfy et Eugène en admiration devant leur nouvelle capture un bijou d'écureuil! La Roche en Brény Mai 1889" en "Fenêtre de la Tourelle de la Roche Lizzie Ferdy Eugène Babet Willy Riri Pauline Wolfgang La Roche en Brény mai 1889," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, La Roche en Brény, 1889. Brussel, privéverzameling, 8r.
47. "Babet de Grunne et Wolfy au salon de la Roche Juin 1889," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, La Roche en Brény, 1889. Brussel, privéverzameling, 9r.
48. "Joseph et Robert d'Harcourt, Pauline et Wolfgang d'Ursel prenant le frais en face du pigeonier de Grosbois, Juin 1889," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Grosbois, 1889. Brussel, privéverzameling, 10r.

49. “Tante Jeanne de la Tour du Pin montrant à ses neveux et nièces d’Harcourt et d’Ursel un des livres copiés par Bonne-Maman d’Harcourt Grosbois juillet 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Grosbois, 1889. Brussel, privéverzameling, 11r.
50. “Joseph, Wolfy et Robert pêchant dans la rivière de Grosbois juin 1889” en “Arrivée à Hingene de Toqué et de Boule de Neige deux charmants lapins angoras envoyés de Ciply par M^{de} Drion. Souvenir du cher Mons ! Hingene Juillet 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Grosbois/Hingene, 1889. Brussel, privéverzameling, 12r.
51. “La petite chèvre nee à Mons au Gouvernement est arrivée à Hingene après avoir passé 3 ois en nourrice chez la bonne madame de Bousies à Harvengt. Hingene 8 juillet 1889” en “Oh! Je n’avais pas remarqué que celui ci avait une oreille de travers! Est-il laid! Hingene juillet 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1889. Brussel, privéverzameling, 13r.
52. “Petit déjeuner du matin des quatre enfants un jour de congé d’extra de Bob Hingene Juillet 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1889. Brussel, privéverzameling, 14r.
53. “Pauline et Wolfy sous le joli kiosque de Wechselburg. Les chênes sont verts, les oiseaux chantent, la brillante Mûlde coule au loin. C’est ravissant. Wechselburg aout 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 15r.
54. “Les plaisirs de Wechselburg! Riri se charge des crêpes – Les petits lardent avec succès un gigot de chevreuil, et la bonne Fanny préside à leurs efforts d’un air béat! Ach! Zu reizend!!! Wechselburg aout 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 16r.
55. “Leçons du matin sur la terrasse de Wechselburg. On se croirait dans le midi sous ces jolies vignes. Aout 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 17r.
56. “Vue générale de Wechselburg prise du Schutzenhaus. Les enfants se reposent de leurs glissades dans les sapins aout 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 18r.
57. “Vue de joli bourg de Wechselburg Joa et Bob partent à pied pour Glauchau et rencontrent les 3 petits qui rapportent des bottes de bruyère. Ils sont bien fiers car ils vont faire 40 kilomètres dans leur journée ! septembre 1889,” potlood en inkt op papier,

- 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 19r.
58. “Coin du village de Wechselburg. Vue sur les grands chênes du parc extérieur. Aout septembre 1889,” potlood, inkt en aquarelverf op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 20r.
59. “Retour par le village de la récolte de la bruyère au dessus du chemin de fer. Wechselburg aout 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 21r.
60. “Plateau de Hochlitz. Halte dans les bruyères, les sapins et les myrtils. Sept. 1889 Wechselburg,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 22r.
61. “Wolfy fait ses délices du manopau de Wechselburg et joue: “Du frommige, du seelige” septembre 1889” en “Jour de naissance de Wolfy à Wechselburg. Pour ses sept ans, sa tante Sophie l’a comblé de joujoux et de bouquets! 7 septembre 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 23r.
62. “Pauline et Wolfy – Vue du Burgstall à Wechselburg prise le 11 sept. 1889 le matin de notre départ,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Wechselbourg, 1889. Brussel, privéverzameling, 24r.
63. “Slany raconte des histoires à ses frères et cousins Joseph, Robert d’Harcourt, Pauline et Wolfy d’Ursel, Jeanne, Louise Joseph Bernard Elisabeth de Francqueville. – Riri et Bébelle causent au loin. Lumigny Décembre 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Lumigny, 1889. Brussel, privéverzameling, 25r.
64. “Course en traîneau à Lumigny par la neige. Slany, Riri, Bébelle et Pauline trainent Robert. Joseph et Wolfy courent devant en éclaireurs. Lumigny décembre 1889,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Lumigny, 1889. Brussel, privéverzameling, 26r.
65. “Petit salon à Bruxelles janvier 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Brussel, 1890. Brussel, privéverzameling, 27r.
66. “Leçon de danse dans la salle à manger. Caroline, Riri, Pauline, Marie Gabrielle et Wolfy Mars 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, onbekend (waarschijnlijk Brussel), 1890. Brussel, privéverzameling, 28r.
67. “1890 Influenza Bruxelles,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Brussel, 1890. Brussel, privéverzameling, 29r.

68. “Arrivée à Harvengt de Riri et de Wolfy après l’Influenza. Un âne, deux chèvres, des rossignols! Madame de Bouties porte du pain à des lapins. Harvengt 1er mai 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Harvengt, 1890. Brussel, privéverzameling, 30r.
69. “Les joies du printemps à Harvengt. Wolfy console Houghan des dédains de Riri qui lui préfère le biquet nouveau-né. La bonne Madame de Bouties préside à leurs jeux avec attendrissement. 1er mai 1890 Harvengt,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Harvengt, 1890. Brussel, privéverzameling, 31r.
70. “Coin du salon de Paris 44 rue François Ier. Riri encore hébêtée par l’influenza ne se laisse pas distraire par les efforts de Pauline et de Wolfy. Mai 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Parijs, 1890. Brussel, privéverzameling, 32r.
71. “Délicieux petit séjour à Maredsous. Juin 1890. Les familles Grunne et Ursel acclimatant leurs cadets à la vie de collège,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Maredsous, 1890. Brussel, privéverzameling, 33r.
72. “Grande partie à Walzin. Bob, Pauline Wolfy d’Ursel et leur maman Charles, Ferdy, Babette Eugène de Grunne avec leur papa et leur maman en char à banc quittent Maredsous à midi et y reviennent à 8 heures du soir. Comme on a ri, comme on a mangé, quel bon air on a respiré! Juin 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Maredsous, 1890. Brussel, privéverzameling, 34r.
73. “Riri à la fenêtre du salon d’Hingene s’essayant à faire de la mignardise. Juillet 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 35r.
74. “Papa a construit un tour dans le sable pour Pauline et Wolfy. C’est bien joli mais si on avait des pommes de terre à cuire dedans, ce serait encore bien plus beau! Hingene juillet 1890” en “Tableaux vivants à Hingene pr la fête de Bonne-Maman. Sophie de Bourbon-Busset pose pr le petit grand père d’Harcourt. Riri attend son tour dans le tableau de famille. 15 juillet 1890,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 36r.
75. “Arrivée à Hingene de Jantje le charmant petit âne africain. Ses futurs bourreaux le reçoivent par les plus tendres embrassements. Juin 1890,” potlood en inkt op papier, afmetingen, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 37r.
76. “Antoine de Bourbon Busset et Wolfy font des caramels avec du sucre brûlé dans la chambre de la maman de Wolfy. «Tante Nine, si je me brûle? ... Tu ne crieras pas!

- Sans cela on n'en fera plus jamais! Hingene juillet 1890" en "Pauline: Maman, nous allons vous faire une soupe pendant que vous peindrez à l'atelier! Wolfy: Elle sera excellente, plein d'oignons, tout ce qu'il y a de meilleur! Aout 1890, Hingene," potlood en inkt op papier, afmetingen, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 38r.
77. "Au fond de l'atelier deux jeunes artistes en herbe s'essaient au dessin dans des poses plutôt abandonnées Hingene octobre 1890" en "Mademoiselle Douard venue pour 15 jours à Hingene, lance Riri dans la peinture à l'huile; fruits, animaux, fleurs, argenterie, on ose tout copier, tout barbouiller. Bob aussi! Hingene septembre 1890," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 39r.
78. "Telle qu'une nouvelle niobe, Pauline pleure ses enfants-oiseaux morts tous deux en une nuit! Pauvres petits coxiloïdes du Japon! Hingene septembre 1890" en "Voyage d'Hingene à Lumigny le 3 novembre 1890. On a mis Wolfy sous le filet pour s'en débarrasser!!!," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1890. Brussel, privéverzameling, 39r.
79. "Les dimanches à 5 heures dans la chambre de maman à Lumigny Pauline Wolfy d'Ursel, Joseph et Robert d'Harcourt, Jeanne, Joseph et Louise de Francqueville font une vaste partie de cartes. Lumigny Décembre 1890," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Lumigny, 1890. Brussel, privéverzameling, 40r.
80. "Collège de Lumigny. Joseph et Wolfy luttent l'un contre l'autre. Robert d'Harcourt terrasse Joseph de Francqueville. Petit Bernard dit crevard voudrait bien s'en mêler. Lumigny décembre 1890" en "Jaje: guess what my grandfather gave me for my Christmas! Twenty francs! Lumigny 22 décembre 1890," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Lumigny, 1890. Brussel, privéverzameling, 41r.
81. "L'Escaut gelé. Janvier 1891. Les familles d'Ursel, de Liedekerke et de Grunne le traversent à pied d'un bout à l'autre par un temps admirable. –Belle journée, bon appétit !," potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, onbekend (waarschijnlijk Hingene), 1891. Brussel, privéverzameling, 42r.
82. "Wolfy n'est pas pressé d'entrer dans son lit il est auprès d'un si bon feu! Bruxelles février 1891" en "– Pauline, crois-tu qu'ils vivront maintenant qu'ils ne sont plus dans l'étang? – Je ne crois pas, mon pauvre Wolfy, nous ne pouvons pas leur donner la même nourriture que celle qu'on leur donne dans l'étang! – Quel dommage! Hingene aout

- 1891,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Brussel/Hingene, 1891. Brussel, privéverzameling, 43r.
83. “La voiture à âne à Hingene. Scipion est en bonne veine et traîne la voiture... quand cela lui convient Hingene aout 1891,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Hingene, 1891. Brussel, privéverzameling, 44r.
84. “Promenade à l’Escaut à marée basse. – «Pauline, pendant que maman et Mathilde causent, si nous allions une peu plus loin dans l’Escaut?» Hingene septembre 1891” en “Arrivée à St Yorre et premier coup d’œil sur le Puy de Dôme le 10 octobre par 30 degrés de chaleur 1891,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Saint Yorre (Frankrijk), 1891. Brussel, privéverzameling, 45r.
85. “Busset octobre 1891,” potlood en inkt op papier, afmetingen, *Schetsboek 1888-1891*, Busset (Frankrijk), 1891. Brussel, privéverzameling, 46r.
86. “Fifi, veux-tu venir avec nous à la vendange? Ce ne sera pas amusant si tu ne viens pas! Busset 1891” en “Passe-temps d’Antoine et de Paulien Busset 1891,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Busset, 1891. Brussel, privéverzameling, 47r.
87. “Retour de la vendange. Repos sur la montagne au milieu des sapins des fougères et de la bruyère. On domine la belle vallée de l’allier et la chaîne de l’Auvergne. Pauline et Wolfy admirent le magnifique coucher de soleil. Busset octobre 1891,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Busset, 1891. Brussel, privéverzameling, 48r.
88. “Riri, Pauline et Wolfy au dessus de la vallée de l’Allier. Busset 1891,” potlood en inkt op papier, 165 x 260mm, *Schetsboek 1888-1891*, Allier, 1891. Brussel, privéverzameling, 49r.
89. “Wolfy pendant la petite vérole volante. Paris. Juin 1892” en “Récolte du tilleul à Lumigny. Juin 1892. Par 32 degrés de chaleur. 9 heures du soir,” potlood en zwarte inkt op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Parijs/Lumigny, juni 1892. Hingene, Kasteel d’Ursel, 2r.
90. “Riri est très fière de porter dans ses bras sa nièce Olga de Mun fille d’Adrien et d’Ivonne. Lumigny Juillet 1892,” potlood en zwarte inkt op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Lumigny, juli 1892. Hingene, Kasteel d’Ursel, 3r.
91. “traitement au Mount Dore, l’inhalation la chaise à porteurs et la pluie! Riri rentre se recoucher à 6 heures ½ du matin après le traitement. Juillet 1892” en “Cabine d’inhalation au Mont Dore. Riri se dispose à y entrer. Juillet 1892,” potlood en zwarte

- inkt op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Mont Dore, juli 1892. Hingene, Kasteel d'Ursel, 4r.
92. "Riri au Mont-Dore. Telle que mr. Vieny-Bois, elle se plait à errer," potlood en zwarte inkt op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Mont-Dore, 1892. Hingene, Kasteel d'Ursel, 5r.
93. "Caroline, Riri, Pauline et Wolfy le dimanche à 4 heures. Le tennis à Hingene. Aout 1893," potlood en zwarte inkt op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Hingene, augustus 1893. Hingene, Kasteel d'Ursel, 6r.
94. "Wolfy s'essaie à l'équitation sur le dos du pétulant Scipion. Hingene aout 1893" en "Wolfy va faire sa cour à sa nièce Olga. Fly jalouse demande aussi sa part. Lumigny Décembre 1892," potlood en zwarte inkt op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Hingene, augustus en december 1893. Hingene/Lumigny, Kasteel d'Ursel, 7r.
95. "Nouveau billard à Lumigny ou la joie des garçons. Wolfy et Robert d'Harcourt font de grs progrès," potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Lumigny, ca. 1892-1893. Hingene, Kasteel d'Ursel, 8r.
96. "omschrijving: Bassin is bevroren. Notelaer is zichtbaar achterin, Hingene 18 janvier 1893," potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Hingene, 18 januari 1893. Hingene, Kasteel d'Ursel, 9r.
97. "Voilà le plus beau moment de ma journée. Bruxelles Juin 1893" en "Jeux dans la cour à Bruxelles entre Raoul de Liedekerke Pauline et Wolfy. Juin 93," potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Brussel, juni 1893. Hingene, Kasteel d'Ursel, 10r.
98. "omschrijving: een liggende, langharige hond en twee bomen," potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, 1893-1896. Hingene, Kasteel d'Ursel, 15r.
99. "omschrijving: twee vrouwen die schilderen en tekenen in een heuvellandschap," potlood en aquarelverf op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, 1893-1896. Hingene, Kasteel d'Ursel, 16r.
100. "étangs de Groenendael. 4 Juin 1896," potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Groenendaal, 4 juni 1896. Hingene, Kasteel d'Ursel, 17r.
101. "omschrijving: Een vrouw die een foto van een bos neemt," potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, 1896-1898. Hingene, Kasteel d'Ursel, 18r.
102. "Zelfportret," potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, 1896-1898. Hingene, Kasteel d'Ursel, 19r.

103. “-Vois-tu ces montagnes là haut? C’est encore plus haut que nous! – On dirait d’une Vélodrôme. – propos d’un ménage d’épiciers à la carrière du Capucin. Mont-Dore 14 Juillet 1898, La fête de la république élargit des idées et développe l’amour de la nature – Capucin 8 juillet 1898,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Capucin, 8 juli 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 20r.
104. “omschrijving: zicht op berglandschap met bos,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, ca. 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 21r.
105. “omschrijving: zicht op wandelpad met uitkijkplaats in bos,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, ca. 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 22r.
106. “Les Mythen,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Les Mythen, ca. 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 23r.
107. “Zelfportret,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, ca. 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 24r.
108. “Zelfportret,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, ca. 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 25r.
109. “omschrijving: portret van een vrouw zittend op een stoel,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, ca. 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 25v.
110. “15 aout 98 Madame Rauffman” en “omschrijving: Bordurende vrouw zittend in een stoel,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, 15 augustus 1898/ ca.1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 26r.
111. “omschrijving: berglandschap op 15 juillet 1898,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, 15 juli 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 27r.
112. “omschrijving:zicht op vallei in berglandschap,” potlood en aquarelverf op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, onbekend, ca. 1898. Hingene, Kasteel d’Ursel, 29r.
113. “Le Bercuit avril 1913,” potlood op papier, 175x254mm, *Schetsboek 1892-1913*, Le Bercuit, april 1913. Hingene, Kasteel d’Ursel, 30v.